

1

Handwritten text in a cursive script, likely Arabic or Persian, covering the majority of the page. The text is written in dark ink on aged, yellowed paper. There are several lines of text, with some words or phrases highlighted in red ink. The paper shows signs of wear, including tears and discoloration.

वा. टी.
वे. प्र.
॥ ११ ॥

॥ ११ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसीतारामचंद्राय नमः ॥ हनुमते नमः ॥ रक्षिणभूते नमः ॥ ओं नमो ब्रह्मणे विप्रहर्षणे
नमः ॥ ओं नमो ब्रह्मणे ब्रह्मविद्यानुस्रविद्यासंप्रदीयकर्तृभ्यां विश्वविद्यामित्रासबलिप्रोक्तशुकादिभ्यः श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ओं
जमजरमनाद्यनेतमर्तनिसुखवार्धसद्वितीयपूर्णशिवमखिलहृदि स्फुरत्स्वमायाविकसितविश्वविलासमानताः स्मः ॥ १ ॥ स्मृति
कलितसमस्ताभीष्टमुद्यदिनशप्रतिभदन्तिशोभाश्रीतविद्याधकारः कमपिशिवभवाभ्यां रक्तसोभाप्यमेतः सुरमणिमवलंबेचा
रुत्तं वादराख्य ॥ २ ॥ मुग्धस्मितांचितमनोज्ञमुखं विवस्त्रिगंधामृतप्रतिमचारुहृत्पाकटाक्षं ॥ अंगैरनुसृतं मुनिभिर्मुनीनां न्यशा
धमूलवसतिं गुरुमाश्रयामः ॥ ३ ॥ त्रिभुवनं वनकृत्य कृतादयः सदभ्यामलंबो धमुखादयः सुजनहृदि रिगङ्गादुरके सरी शरणा मल्लुस
दानरुके सरी ॥ ४ ॥ दत्तेवराचवलयावभयचवामया पुस्तके च दधती विधिनेत्रयेया साशारदान्ननयनाशरविदुशोभाभासा स्वया
हरतु मे हृदया धकारः ॥ ५ ॥ येनेत्राणि हरस्य येनेत्राणि ददप्रद्योतितं च दत्तपत्रं वा यतते श्रुतिस्मृतिनुतो धर्मः सशर्मोदयः ॥ येकाल
कलयंतियेच परमस्वज्योतिरात्मोयमास्तस्यैव नना भवंतु हृदि मेवो धाज्जिनीभानवः वक्तोदुभिदिचुतनोहरिर्वेदार्थसारा
मृतमुद्गिरंतं प्राणीभुजांश्चाहमभीष्टसिद्धेयं तत्र विद्यादिगुरुप्रयये ॥ ७ ॥ यदाकाशमृतपायिनां प्रतिपदसत्यं सुधानीरसाय
द्वाकार्यविचारणादभिमतः स्वर्गाधिकाराजहं यदाशीवि शदात्मपूर्णमनसा मुकुजगन्मूलवत्तस्मै श्रीगुरुवे वशिष्ट
मुनेये नित्यं नमस्तुर्महं ॥ ८ ॥ यस्यायं पृथिवी जगत्प्रयहिता सावदमाता परायज्जैतपसावरो सुरगेणानन्यान्मिस्तुर्जगत
तं वोधां बुनिधितपस्विमुकटालंकारचिंतामणिं विश्वामित्रमुनिं शरस्यमनघं भूयानयस्यामहं ॥ ९ ॥ पुत्यान्नेव रामः प्रक
टितमहिमायेन तस्मै वशिष्टायः सीतां ब्रह्मविद्यामित्रं सदसिपुनः सत्यमुद्रां किलादात् यदाणीमोहमूलं शमयति जग
दानंदसंदोहदोग्धवीतस्मै बाल्मीकेय श्रीगुरुतमगुरुवे भूरिभावेन ताः स्मः ॥ १० ॥ पूर्णानंदस्वभावः स्वजनोहितकृतमायेया
पात्रकायः कारुण्यादुद्दिधीर्बुर्जनमनवरतं मोहयं केनेमग्रे ॥ आविश्यंतर्वशिष्टं बोहरधिकलपनशिष्यभवं वितनेयः
संवादेन शास्त्रामृतजलधिं ममुरामचंद्रप्रयये ॥ ११ ॥ विद्याभिः सह वि अताग्रितवती येनां मुखं भारती सत्यात्कर्मणमाधि
निःस्थिरमहोतद्रूपयेयां हृदि ॥ यदांभोहृमाश्रिताश्च सततं तीर्थैः समंसयदः श्रीसर्वाज्ञसरस्वतीतां विद्वतां न श्रीमदुरसा

श्रीः संश्रितैव चरणे हृदयं चराम चंद्रो मुखं गुणभरेण सरस्वती च पेसा मत्तस्तदभिधां कितनामधेयान् श्रीमदुक्तं गुरुतरान्
एतौ स्मिन् नित्यं १३ ताय ध्वनि व्यापन कारण कदाचन्या रग्या वाणी निर्वृत सर्वा प्रिशरणान् श्रीमद्रामानंद मुनीन्द्र कृतं व
र्या नार्थान्नित्यं देशिक वर्यान् प्रणता स्मिन् १४ निशेषोपहरिः शरणं चरणो या न्मानय न्मोहदाच्छांता न्नित्यः मनुब्रजो भिर
जसाय यवयेत्यब्रवीत् यत्प्रजो विदधे मुक्तिर्मति मतां सर्वं स सिद्धे सदा जीवन्मुक्त सुखात्म पूर्ण मनसस्तान् स्निह्यन् भजे
१५ कतिभिरसुकराः कनु प्रवेधाः कचवत वालि प्राबुद्धिरेव जंतुः तदपि विरचनेन सद्गुरुण सद्य निरीक्षणं मेव मेवलंबः
१६ अशेष विद्या बुधि पारंगत मया स्तरागादि मनोमालानां कृपा नि धीनां कतिनां ममास्मिन्सतां पदान् स्मरणं सहायः १७
यत्कपाले शमात्रेण तीर्णो स्मिन् भव सागरं श्री मद्रंग धरेण शरणं श्री गुरुस्तान्सदा भजे १८ आनंद बोधयति ना श्रीमदुक्तवचो
मते वाशिस्तार्थ प्रकाशो यं यथा मति विनन्यते १९ प्रशंसतु चिरं भाति भिभिरथ निंदतु मुधियः प्रवृत्तिं मेयस्मान् भवति जना
राधन कृते अनेन वीजिनामरतर स वाशोक्ति भरिते विहर्षं वांछामि प्रतिदिव समानंद जलधो २० यथा मतिबुभुक्षुभ्यः सा
हायं संकटे स्थित उरुहस्तो कभावे बुद्धी शिष्य परिश्रमे २१ स्थित मे करस युक्तानां नारसति जंभणं वाशिकुराचयत्येत
सुभोज्यं लवणं यथा २२ यथा लप मतिदुर्वो धं सुदं व्याख्या सति पदा द्विस्त्रि व्याख्यात पूर्वतु दुर्गमपि मोक्षते २३ अनन्य
पूर्व व्याख्यानं ग्रंथं मे व्याचिकीर्षतः मतः श्रमज्ञाः कथं या समध्वं सवलितं क्वचित् २४ त्रिं अथ जगदिदं मुनादि महा मोहनिशा
सुप्तमन वरतडुः स्वप्नभ्रम परंपरा कल्पिते जन्म जरा मय मरण हर्ष मय शोकादय नर्थ संकट सहस्र संकुले ग्रहाति ग्रह व्याघ्रभी
षणे ताय नितपदा वानुल ज्वाला माला कुले वसुधैव कुले २५ दिग्दुर्ग व्याध्वं ध्यमान प्राणिनो को विसंसार महारत्यो मुमुक्षु मानं विवे
कांधं प्रवेधा पायदौर्लभ्या डि श्री दत्त मुदी स्य शोक्त्र भान्दयेन तत्प्रवो धनाय भगवतः पद्मजम्भनः शासनान् स्वतः प्रवर्तमानः
परमकारुणिको भगवान्वाल्मीकिः प्राणैः खितस्य महतः शास्त्रस्य निर्विघ्नपरि समाप्ति प्रचय जमनादि सिद्धये वक्ष्यमाणं मुनिस्त्र
ति सदाचारं प्रापितं सर्वं विप्रमूलोच्छेद समं सच्चिदानंदं दृष्ट्य प्रत्यागात्मे परब्रह्म प्रणतिलक्षणं मंगलमाचरन् अर्थीच्छास्त्र

भा. टी.
वे. प्र.
॥ ३ ॥

रणकामादिविज्ञेयतिरस्कृतनिरतिशयानंदसखदांदंबरे आकाशे ब्रह्मलोकांतिस्वर्गदेवेति यावत् तथा अबनो भूमौ मनु-
ष्यादिस्तवयर्थं तं ते युततदुच्चावचविषयेषु द्विष संयोगजनितातः करणवृत्तिवेद्यतारतम्येनावरणभिभवतारतम्यात्सरोमु-
रमण्यादिवृत्तिरिप्रतिविंबादुद्योयाभिकषे इतारतम्येन विभाव्यमानत्वादानंदस्थीकराः करणा इव शीकराः स्फुरति सर्व-
भोग्या आनात्मत्वेनात्मशायत्वेन परिच्छेदवेचित्रदुःखसंभेदरूपिच्छुत्वादिभिः आनुभूयंत इति यावत् परमार्थतत्त्वतः नाना-
सुतत्वेन निष्ठुष्टापाधिभेदसर्वेष्टादिस्तवयर्थं तानां जीव्यतेऽनेनेति जीवने सारभूतमोक्षतत्त्वं नाप्येन नाना यानेन मर्त्यो जी-
वति कश्चन इतरेण तु जीवति यस्मिन्नेतामुवाचि नो एतस्येवानंदस्या आनिभूतानि मात्रा मुयजीवति को ह्येवा न्यात्कः प्रा-
रमाद्येष्टे आकाशे आनंदो न स्यादित्यादि श्रुतेः अतएव भेदकाभावात्स्वरूपतत्त्वेन वयाजुसरवयतो वाचो निवर्त्तते अप्रा-
प्य मनसा सह आनंदं ब्रह्मलोकं विद्वान्विभेति कुतश्चनति प्रसिद्ध परिच्छिन्नब्रह्मानंद आत्मा च नान्य आत्मानामकश्चिदस्ति नान्यो
स्फुरति शीकरायस्मादानंदस्यो वरे वनो सर्वेष्टां जीवने तस्मै ब्रह्मानंदं दात्मने नमः सुतीक्ष्णे ब्राह्मणः कश्चित्संशयाकं
॥ ३ ॥

नोस्ति विज्ञातेत्यादि श्रुतेः तस्मै ब्रह्मानंदं दात्मने परमपुरुषार्थरूपाय नमः इत्यर्थः इदं मे गताचरणं शास्त्रनिर्माणं भार्यपुत्ररसर्गत-
शिष्येभ्यस्तदुपदेशं स्यात् भार्यमिति नपो नरत्वं ॥ ३ ॥ अत्रार्थद्वैतसंवादः संप्रदायविशुद्धये रामाज्ञाननिमित्तं चापुयोद्भूताय वर्यते ॥ २ ॥
तुं शास्त्रसारभमाणस्तस्मिन् आनंदं विज्ञासदाद्रोयवदुत्तरब्रह्मविमूर्द्धन्यमहाविजुलं ब्रह्मादि संप्रदायप्राप्तिवन्मुक्तिफलं वा
ह्मणानामेव ब्रह्मविद्यायां मुख्याधिकार इति योतनार्थः ॥ ३ ॥ अतश्च न ज्ञासाये श्री कृष्णमानसे यथेति जिज्ञासुरमित्यर्थः सादरे
विधुक्तं समित्या गित्वा प्रणिपातप्रभृत्यादर सहितं यथा स्यात्तथा ॥ ४ ॥ श्री सीतारामजीसदा सहाय ॥ १ ॥ राधाकृष्णजी ॥ ० ॥

रान.
॥ ३ ॥

ब्रह्मविद्योपरं हण रूपत्वदर्शनाय श्रीवशिष्ठरामसंवादावतारणा योद्वातभूतामात्मयिकामारभते सुतीक्ष्णा इत्यादिना सुतीक्ष्णाः तपः कर्मै-
पासनाशोधितत्वाच्छोभनादुरुहार्थगृहणपटीयत्वाच्च तीक्ष्णा बुद्धिर्यस्यैतियोगरूढान्वर्थनामधेयब्रह्मणग्रहणं ३

प्रतीभांतीतिसामान्यतः सचित्तं तस्य चिदेकरसत्वं सर्वानुभवसिद्धेर्त्वेनोपपादयंस्त्वं पदार्थत्वं भूतं तमेव पुनर्न मस्यति ज्ञातेति श्रुतेः।
नञीदिनात्मनानुप्रविश्य नाम रूपे व्याचरवाणीति श्रुतेर्यस्मादिव भूतात्कटस्य चिदेकरसत्वं तः। त्वयमेव प्रतिबिम्बभावेन स
मष्टिवादि विज्ञानमनोमयकोशाद्व्यात्मकातः। करणायाध्यनप्रविशानप्रतप्रायः। यिंउ प्रविश्य वन्निरिवाधास्तेकोनतज्जाइ।
मभिभूयतदभिज्वल्यनृताता। विस्फुलिंगानिव तद्वती रतिज्वल्यनृताता। तत्रोविद्याया कारायन्ता यो स्वयमपि ततद्वारा तदाकार
स्तद्भावमिवापन्नोत्तयं। परोक्षसाधारण्येनात्मनेवार्थं प्रत्यक्षेण स्पृष्टो कर्तुमाह इत्येति। स एव ज्ञानेद्वियाणुपादाय इत्येतत्सं प्रेष्य
गज्जन्त्यवन्तीरुपादाय दर्शने तत्कलात्मना विषयान्मायज्ञाद्व्यानु रं जनात्मन्यपि दृश्य इव भवतीति दर्शयन्तः। तथा स एव कर्मेदि
यप्राणशरीराणुपादाय कर्ता। फलभाक् भवेन क्रियात्पादनिमित्तत्वाद्धतुः। क्रिया सा कल्पयैकल्पयोरहमेव सत्त्वोवि।

॥१०॥०॥ ज्ञाता ज्ञानं तथा ज्ञेयं इत्यादर्शनदृश्यभूः। कर्ता हेतुः क्रिया यस्मात्तस्मै तज्ज्यति नेन नः॥०॥०॥०॥०॥

कल इति क्रियाभिमानात् क्रिया एव हि इत्यज्ञाता मंडा कर्त्तव्योऽविज्ञानात्मा पुरुषः प्राणनेव प्राणो नाम भवति वदन्तां पश्यंश्च
सुरित्यादि श्रुतेः। एवं सर्वव्यवहारेषु प्रतीच। स्वपरस्फूर्तिनिर्वाहकत्वाच्चिद्रूपतया सर्वानुभवसिद्धे पितृत्रिपाध्यन्तरे जने व्यामोहा
च्चित्रयेदप्रभाशेऽल्पमिव चिद्व्यानुभूयते इति पृथक्कारणाय यस्मादिति निमित्तये चम्यानिर्देशः। यत्सन्निधाननिमित्तके मेव क
त्रादिस्फुरणं ननु यत्स्वभावभूतं यमि जातिताह प्रादृश्यत्वं भावत्वा नुपयत्तमिति भावः। अतस्तस्मै ज्ञानादि सात्त्विके परमाद्यता ज्ञ
स्यात्मने ज्ञेयमानत्वेन परिशिष्टाय प्रत्यगात्मने नमः इत्यर्थः। भूतं यदर्थं परिशोध्यत इत्येतत्तत्त्वाय वसानुत्थानमानदो व्रत्त
तिव्याज्जनादि श्रुतिदर्शनेन निरतिशया नंदकृत्परमपुरुषार्थं भूतमेव उवाक्यार्थं न मस्यति स्फुरंतीति। यस्मात्प्रत्यगात्मनोः विद्यावि

जा. टी.
वे. प्र.
॥ ४१॥

परमं पदमिति श्रुतिप्रसिद्धं संसाराधनः पारं केवलं प्रधिकारिणोऽप्यज्ञानि ज्ञानकर्मभ्यां जायते नैके केन कर्मणो पूर्वभावरूपप्रवृत्तिनिवृत्त्योर्युगपदसंभवादि सहाधिकारिविशेषणकत्वाच्चार्थसिद्धेति न योग्यं पदं शङ्कतः यथा दर्परो प्रतिबिम्बो द्ये मां जनालोको द्यावद्यावत्पक्षेन हृत्कर्मकेतवित्तशुद्धिः प्रमाणजन्यवृत्तिश्च अविद्यानिवृत्त्या वावश्यकं प्रमुद्वित्तं शतशः श्रुतेः ज्ञानफलादरीनादिति भावः ॥ ७ ॥ तदेव वदन् पुनराह केवलादिति साधनं व्यञ्जकं विदुर्ब्रह्मविद इति शेषः तथा च विदुषामनुभवसिद्धेनात्र विप्रतिपत्त्यव्यभिचिभावः विद्यां चाविद्यां चेति श्रुतिरूपासनकर्मसमुच्चयपरावृत्त्या विद्यायाः कर्मसमुच्चयपरावृत्तत्वेनोपक्रमेते

तथैव ज्ञानकर्मभ्यां जायते परमं पदं केवलात्कर्मणो ज्ञानान्न हि मोक्षो भिजायते किन्तु भाभ्यां भवेन्मोक्षः साधनं तभ्यं विदुः ॥ ८ ॥ अस्मिन्नर्थे पुराहन्मिति हासं वदामि ॥ कारणं ख्यः पुरा के अत्रिज्ञास्योऽधीत वेदेकः ॥ ९ ॥ अग्निवेशस्य पुत्रो नृदेव वेदागपारगः ॥ गुरोरधीतविद्यः सन्न जगाम गृहं प्रति ॥ १० ॥ तस्यावकर्मकृतेऽस्मी संशयानो गृहे तदा ॥ अत्रिवश्यं विलोकाय पुत्रं कर्मविवर्जितं ॥ ११ ॥ अकर्मनिरतः सिद्धिं कथं प्राप्स्यमिह ॥ १२ ॥ कर्मणोऽस्मान्निवृत्तेः किं कारणं तं निवेद्या ॥ १३ ॥ उवाच ॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं नित्यं संध्यामुपो सयेत् ॥ प्रहस्तिर्यो धर्मोऽयं श्रुत्या स्मृत्या चोद्यतः ॥ १४ ॥ धनेन भवेन्मोक्षः ॥ १५ ॥ कर्मणा प्रजयानवा ॥ त्यागमात्रेण किं त्वेकैव तयोऽग्रति चामते ॥ १६ ॥ इति श्रुत्या ईयोर्मध्ये किं कर्तव्यं मया पुरो ॥ इति संदिग्धतां

नत्यक्तेन भुञ्जीथा इति संन्यासविधिविरोधादिति प्रयच्छितं भाष्यकृद्भिरिति न कश्चिद्विरोधः ॥ नत्यत्र यथा श्रुतमाया ततो गृहीत्वा ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षे वेतनद्वारमिमत् इति श्रिमितये ॥ अलक्ष्यज्ञानरस्त्रीनां क्रियापुत्रपरायणं यस्य नास्यं वरं पदं केवलं किं त्यजत्यसा ॥ इत्यादिना मणिकाचोपाख्यानेन बोधरत्नकेवलज्ञानेनैव मुक्तिरिति व्यवस्थापनेन पूर्वोत्तरविरोधायते ॥ १६ ॥ ११ ॥ प्राहरन्नुदित्यसंक्षिप्तं संहिताया अनित्यत्वात् ॥ निश्चयविधिना कर्मपरित्यागाच्चिदासु पुत्र ॥ १२ ॥ सिद्धिप्रत्यवापपरिहारस्वर्गमोक्षयोः ॥ १३ ॥ अग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्यशेषः चेदिति विहितं ॥ १४ ॥ एकेषुरख्याः चकारोऽनर्थनिवृत्तिस्तमुच्चय ॥ १५ ॥ इयोर्विरुद्धार्थयोरिति यावत् ॥ १६ ॥ संदिग्धतां संदिहानतां अकर्मकत्वाकर्मकौतिकत्वरित्वाः ॥ १६ ॥

राम.
॥ ४१॥

धर्मतत्त्वज्ञानासीति धर्मतत्त्वज्ञानं सर्वेषु स्वेषु विशिष्टं निश्चितं निश्चयो यस्य स तथा परस्परविरुद्धार्थानेकश्रुतिवादि विप्रतियतिजटिलत्वात्
 त्सहसादुक्तं दत्तया महान् एव संशयः तदयनायकं तत्त्वमिति यावत् ॥ ५ ॥ कारणं उत्पादकं साधनं योजकं ॥ अत्र नोक्तो हि परमपुरुषो
 यः सत्यत्वप्रसिद्धिर्नित्यनिरतिशयानंदरूपा वाच्यः ॥ स च स्वर्ग एव पन्नदुःखेन संभिन्नं न च अस्तमनंतरं ॥ अक्षित्वा विषयीतं च तत्सुरं स्वः
 पदास्य दमिति श्रुत्या सः ॥ स्वर्गस्यात्मनो न प्रत्यविशिष्टत्वादिति ज्ञमिति वचनाच्च तस्य तथात्वसिद्धेः ॥ न च जन्यत्वेन नाशानुमानेन
 निविरुद्धं ॥ प्रनुमानानुदयात्तत्त्वज्ञानं तत्त्वसाधनोपदेशानर्थक्यप्रसंगादिति कर्ममीमांसकमतानुसारेण ॥ कारणं कर्मतिप्रथ
 मः ॥ कल्पः न कर्मणो न प्रजया स्वर्गात्तत्त्वज्ञानं तत्त्वसाधनं तत्त्वसाधनं तत्त्वसाधनं तत्त्वसाधनं तत्त्वसाधनं तत्त्वसाधनं तत्त्वसाधनं तत्त्वसाधनं
 पंथाविमुक्तयोः ॥ इत्यादि श्रुत्या मुक्तो ज्ञानातिरिक्तः साधनान्ये धातुः ज्ञानस्य प्रमाणं ॥ जन्यस्य च स्वभावविशेषात् ॥ कलासिद्धेरित्यो
 पनिषदमतमवलंब्य द्वितीयः ॥ कल्पः ॥ वासनं विना प्रपन्नं विषयं कुर्वन्नेवैह कर्माणि जितो विषयं कृतं समाप्तिं यावज्जीवानुरेयत्वे

सुतीत्यावाच ॥ भगवन्धर्मतत्त्वज्ञा सर्व शक्यविनिश्चित संशयोक्तिमहानेकस्त्वमेतं रूपयाच ५ मोक्षस्य कारणं कर्म
ज्ञानं चामोक्षसाधनं उभयं वा विनिश्चित्य एकं कथय कारणं ॥ ६ ॥ अगमिष्यावाच ॥ उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथावेयसि एणं गतः

न कर्म अमुर्धना मने लोकाः अंधेन तमसा ह ताः श्रुत्यादिनाः प्रविष्टं विद्या पूर्वकं ब्रह्म विद्यां चैषं पलेद्दो भय सरः अविद्या मृत्युं जीत्वा
विद्याया मृतमश्नुते श्रुतिः समुच्चितयो रात्यंति कानर्थ निवृत्तिः निरतिशयानंदा वाग्लिलेण भास्ते हेतुत्वाभिधानात् तृतीयः कल्प इति वि
कोटिक संशयो दर्शितः तेष्वेकं निर्णयकारणं कथयेत्यर्थः ॥ ६ ॥ पञ्चदुःखेनेति बहूतरश्रुत्यादिविराधेनापेक्षिकेनित्यत्वं परत्वांस्तस्युप
थमकल्पस्याः संभवद्वितीयतृतीयकल्पयोः कर्मणा चित्तवृद्धिराज्ञानां गत्वैष्य श्रुतिना त्वयो विराधात् भेदं च न न्यूनानां गतिः
प्रतिवचनमुवाच नमुवाच उभाभ्यादिना यथाखि आकाशोपासितो उभाभ्यां पक्षाभ्यामेव गतिरभिमतदेष्टा प्राप्तिर्ज्ञायते नैकेन
तथैव तद्विज्ञा ॥ ७० ॥ ५ ॥ ४ ॥ भूरी प्रकृत्यतया रेकैकस्य भाससाधनतां अंधतमः प्रविशति ये विद्या नृपास्ततः तोभ्यश्च ते तमो यद
विद्यायां रता इति निर्दिष्टा विद्यां च ५ ॥ ४ ॥

वा. पी.
वै. प्र.
॥ ५ ॥

॥ २४ ॥ कार्यं भवत्यसं पाद्यमात्मनो विनिरुक्ता र्थत्वे तस्य स्वस्य च कृता संघारा इति संपन्नः अतः संसारसो मायस्य तंतथा भूतं तस्य स्वस्य च कृता संघारा जानमिति चार्यः ॥ २५ ॥ अतः बहिर्ज्ञाना विधेः जिज्ञासमानो सो वाचः इति ततः प्राप्नोति संसारांतः सराज्ञा को भवतु कीदृक् स्वकृतेण स्थित निशूढः प्रश्नः बहुत्र वक्तव्यं नात्येन तदसंभावनादि दोषप्रतीतिरित्युनुद्गे प्राथना देवाना परात्तमि यत्वा च स्फुटोक्ता प्रश्नोत्तरयो रीये निशूढो तेषां चते ॥ २६ ॥ इति वक्ष्यमाण प्रकारेण तत्र गंधमादने विरक्ते चैत्र इत्यान्यकुत्सितचेतुजे

वीतरागसधर्मात्मानिर्ययो नयसेवनं ॥ नयश्चरत्यसौ राजापर्वते गंधमादने ॥ २६ ॥ कार्यं कृत्वा मया तत्र तत आगम्यते धुना गंगास्मि पश्ये शक्रस्य तं वृत्तीतं निवेदिनुं ॥ २५ ॥ असत्तु वाच ॥ इति ततः को भवत्तत्र कथयस्व मम प्रभो प्रहृष्टा मा विनीनास्मि नोद्देगं कर्तुमर्हसि ॥ २६ ॥ देवदत्तु वाच ॥ शृणु भेदं यथा वृत्ते विस्तरणं च दामिते ॥ तस्मिन् राज्ञि रते तत्र तपश्चरति दुस्तरं ॥ २७ ॥ इत्यहं देवराजं न सुभूराज्ञापितस्तदा ॥ इत्यंत तत्र गच्छा शुभं गृहीत्वैदं विमानकं ॥ २८ ॥ अस्मिन् रागे तपश्चरति दुस्तरं ॥ २७ ॥ इत्यहं देवराजं न सुभूराज्ञापितस्तदा ॥ इत्यंत तत्र गच्छा शुभं गृहीत्वैदं विमानकं ॥ २८ ॥ अस्मिन् रागे ए सयुक्तं नाना वादि चैत्रा भिते ॥ गंधर्वसिद्धयत्ने च किन्नराद्यश्च गोपितं ॥ २९ ॥ नालवेणुमदंगादि पर्वते गंधमादने नाना इक्ष्वाकुणा कीर्णं गत्वा तस्मिन्निरो अमे ॥ ३० ॥ अरिहने मिं राजानं हेताराण्य विमानके ॥ आनयस्वर्ग भोगाय नगरी मम रावती ॥ ३१ ॥ इत्युवाच ॥ इत्याज्ञा प्राप्य शक्रस्य गृहीत्वा तद्विमानकं ॥ सर्वायस्त्वरसंयुक्तं तस्मिन् शबहं ययो ॥ ३२ ॥ आगत्य पर्वते तस्मिन् राजोगत्वा अममय ॥ निवेदिता महे इत्यसर्वा ताः रिरुने मये ॥ ३३ ॥ इति मइ वचनं श्रुत्वा संशया नो बद्धमे ॥ राजो वाच ॥ प्रहृष्टमिहामि इत्यंतं तमे वक्तुमर्हसि ॥ ३४ ॥ गुणा दोषाश्च के तत्र स्वर्गं वेद ममाग्रतः ॥ ज्ञात्वा स्थितिं तु तत्र त्याकरिष्ये हं यथा रुचि ॥ ३५ ॥ ॥ ॥

तार्हमिति सूचनाय विमानकमिति के त्रप्रत्ययः ॥ २६ ॥ शोभितानानि विमानविशेषणानि ॥ २९ ॥ विमाना इहिरयि सै निकै लालवेणुमदंगादि गृहीत्वैत्यनुषेडः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ उयस्वराणि गुणवत्तयोप कल्पितानि भोगसाधनानि ॥ उपान्यतियत्नेति मुद् सं प्रति स्वस्थे तत्त्वज्ञत्वा दप्रादृशाभिमतं देहादि द्वारके स्वर्गमने उच्चादादि कृति इव योरोत्तारो पान्नो हे विललापेति वत ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ स्थितिं गुण दोषनूनाधि काव्यवस्थिति तत्र त्या स्वगस्थो ॥ ३५ ॥ ॥ ॥

राम
॥ ५ ॥

सामग्या समग्रतया त्रु पुण्यानामपि प्राचुर्येणोत्तर्यः परममत्पुण्यप्रोऽधिकं एकेकेनापुत्र हमेने तत्त्वया वधितकं सुखं ।
 लभ्यमित्याह उन्नेनेति ॥ ३६ ॥ एवं मध्यमकनिसुते अपि प्राचुर्येण कृत्वा भोचो धो ॥ ३७ ॥ अनुग्रहपुण्यकलेषु देवोतरा एषा ह्यति
 तेरुत्कृष्टः सार्धमाने अमहेति शेषः । तथा च तत्पुत्रोऽनुः खडुः सरमिति भावः यावदिति सर्वसाधारणमिदं ॥ ३८ ॥ मानवाश्च भवन्ति र ।
 मणीयकर्म वशे ये तच्च दुर्लभमिति सूचनाय चकारः । स्वर्गं कृतमित्यभेदान्वयः ॥ ३९ ॥ पापानां तपसा निःशेषं तपस्यात्सुकृता नामस

॥ ३३ ॥ स्वर्गं पुण्यस्य सामग्या भूयते परमं सुखं । उन्नेनेन तु पुण्येन जायते स्वर्गं मुत्तमं ॥ ३६ ॥ मध्यमेन तथामध्यः स्वर्गः ।
 र्जा भवति नाम्पवा । कनिष्ठेन तु पुण्येन स्वर्गो भवति तादृशः ॥ ३७ ॥ परात्कुर्यात्सहस्रं त्वं सार्धं चेन्न स मे च्यतेः कनिसुबुचसता
 यो यावत्पुण्यं स यो भवेत् ॥ ३८ ॥ लोके पुण्येन विनश्येत्तमं तं लोकं वमानवाः । इत्यादिगुणयो वा स्वर्गे राजन् वस्थिताः ॥ ३९ ॥
 इति श्रुत्वा वचोभेदं सराजा प्रत्यभाषते ॥ ४० ॥ राजा वाच्यः । नेच्छामि दयं इताहं स्वर्गमीदं फलं विधिः ॥ ४० ॥ अतः परं स होयं तु न
 यः कृत्वा कलेवरो । यस्याभ्यहममुदहं जीर्णं त्वचमि चोरगः ॥ ४१ ॥ देव इत विमाने देगरीत्वा त्वं यथागतः । तथा गच्छ मे हं इष्ट
 सन्निधौ त्वं न मे स्तुतिः ॥ ४२ ॥ देव इत । इत्युक्त्वा हं गतिमिदं शक्रस्यो ये निवेदितं । यथा वृत्तं निवेद्याय महदाश्चर्यं तागतः ॥ ४३ ॥
 पुनः प्राह मे हं ओ मां शक्रं मधुरियागिरा ॥ ४४ ॥ इति वाच्यः । इत गच्छ पुनः सत्ततं राजानं तपाश्चमः ॥ ४४ ॥ वाल्मीके लीत तत्त्वस्य स
 वो धार्यं विरागिणं । संदेष्टं मनोवाल्मीकेर्महर्षे स्त्वं निवेदय ॥ ४५ ॥ महर्षे त्वं विनीता पराज्ञे स्मै योतिरागिणे । न स्वर्गं भिच्छते त

तिरागे जन्माहेतुत्वात् विरक्तश्च मज्जेह पातादेव मोक्षो भविष्यतीति राजा बोधः ॥ ४१ ॥ विमानं च तदिदं चेति कर्मधारयः । अथवा स्वागमनप्रसा
 द्यानि न विगता मानोस्येति देवदत्तविशेषणं विमानेति पृथक् पदं । अत एव तत्तत्समापणाय न मे स्तुत इत्युक्तिः ॥ ४२ ॥ महता शक्रसमा
 गतामां प्राश्न्यतां विस्मयहेतुना ॥ ४३ ॥ अविषयनियोगादुःखित इत्याश्वासनाय मधुरया । प्राश्नमेवाल्मीके रित्युत्तराच्चयः ॥ ४४ ॥
 स्ववोधार्थं वा तत्त्वज्ञानाय स्वपदं स्तोत्रात्वापि स्वात्मवोधाभावाति ध्वनिन संदेष्टं वाचिकं ॥ ४५ ॥ रागिणो रागमूलाः । काम्यप्रवृत्तयो

स्वर्गं नेच्छते ॥ ४६ ॥

वा. पी. ०
वै. ० प्र. ०
॥ ७ ॥

वेधध्विस्तुभितिकर्मधारयः ॥ ३४ ॥ ॥ स्वेः दुखसा ध्येः सुकृतैः भूतः साक्षात्कृतोपि न हरिस्तेन शपः ॥ ३५ ॥ आद्यशापेन साक्षादितरे शप्ते
पादज्ञानश्राप्तिः ॥ अतएव हिरामस्य सीताविमोक्षणवर्णापहोरणमिष्ट्यापवादनभूतलप्रवेशनचेति न विरंत्वयिवत्स्यतीतारायावचनं
त्वधिक्षेपभावनं शायः ॥ तस्याजीवन्त्यपि वालिनि सुयीवेणापभुक्तत्वस्य धर्मतो मातरं यस्तु स्वकारोति जुगुप्सित इत्यंगदवाक्येन प्रसि
द्धत्वा न्याति त्रय भंगेन निरुद्धमोक्षसाधनं सर्वसानुबंधं तत् ॥ महाराजायणं सर्वग्रंथतो द्वात्रिंशत्सहस्रमितं संपूर्णं ॥ ३६ ॥ **शिव**
शिखिताम्यं प्रकारं वेराण्य प्रकारं प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥ ॐ अथ श्राप्तिस्तस्य महतः शास्त्रस्य निविघ्नपरि समा रिप्र प्रचेयगमनादि

तेन शमोहेन हरिर्दुस्वार्ताः स्त्रीविमोक्षणः तन्मः ॥ भार्या हि देवदत्तस्य पथोः स्त्रीतीरं संस्थिता ॥ न सिंहवेषध्विस्तु दृष्टायं च
त्वमागतः ॥ ३७ ॥ तेन शमो न हरिर्दुस्वार्ताः स्त्रीविमोक्षणः ॥ न वापि भार्या साई विमोक्षणो हि भविष्यति ॥ ३८ ॥ भगुणे वं कुमार एण
यितो देव शर्मणं ॥ हृदया शायितो विस्तुस्तमानुस्यतांगतः ॥ ३९ ॥ एतन्नेकथितं सर्वं शाय व्याजस्य कारणं ॥ इदानीं वेत्सित
त्सर्वं सावधानमतिः परगु ॥ ४० ॥ **इति श्री वाशिष्ठमहात्म्ये वेराण्य प्रकारे सप्तमातके नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥**
दिवभूमौ तथा काशे वहिरंतश्च मे विभुः ॥ यो विभास्य वभासात्मा तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ १ ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ४१ ॥

7

सिद्धये मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलां तानि शास्त्राणि प्रच्यंते वीरप्रहस्य कारणः ॥ पुष्पात्पुरुषकालिच भवंतीति महाभाष्योपदर्शित
श्रुतिबोधितकर्तव्यताकसर्वावभासकचिदकससर्वप्रत्यगभिन्नपरब्रह्म प्रणति लक्षणं मंगलमाचरन्तार्थास्तस्य विषयप्रयो
जने दर्शयति वीति विविधलोके भूमौ भूलोके तथा आकाशे ॥ अंतरिक्षलोके वहिरधिभूतं ॥ अंतरध्यात्मचकारादधिदेवचमे मनोय वि
भुर्विभाति विविधरूपेण प्रथमे तस्वा विद्याया परमार्थतस्त्ववभासात्मानिर्विकारचिन्मात्रस्वभावः ॥ तस्मै सर्वेषामात्मने नम इत्यर्थः ॥ अ
द्यावापथिबीर्ध्वरूपधोत्तररूपमिति श्रुता विवात्रादि विविधलां उत्स्य उर्ध्वं कपाले स्वर्णं मये भूसावधः ॥ कपाले रजतमये आकाशे
तयोः संधोरुक्ताकाशे ॥ ब्रह्मांडाद्गहिरतश्च यो विशेषेण सूर्यचंद्राग्निवागादिभ्योप्यति शयेन स्वप्रकाशापरिहृन् स्वभावत्वाद्वातिन ॥

राम.
॥ ७ ॥

वशिष्ठरामसंवादमित्यत्र देव्यानिपिपरनिधानां रामस्य शिष्यता सूचितः सात्वत्तत्त्वैव संभवति तेन चरस्य रामसु भगवतारत्वात्
 वं ज्ञानेनोचित इति संदिह्यतः पुरुषोत्तमो राम इति किमन्य एव कश्चिन्मनामा उन्नमप्रसिद्धे नित्यमुक्ता विस्तुरित्यर्थः सायतेनेन
 तिज्ञानेन निश्चयकारणमित्यर्थः ॥५४॥ देवाहशोधेति व्याजोपदेशः आहनेन स्वभक्तवाक्यस्य तासपादनोपेक्षया स्वीकृतेना
 ज्ञेनेनाज्ञाप्रः संपन्नः भवतः अभवत् अदुभावम् आदमः ॥५५॥ महर्षिभिरपि राधेनो हि शय्यते अपराधो हि अपूर्णकामस्याज्ञस्य
 स्थानुचानाह्नचिदानंदस्वरूपत्वात् तस्याभूतस्य रामस्य तत्त्वभवः ॥५६॥ राधोदवतदुक्तात्वेनान्याश्रय इत्यभिप्रेत्योहचिदानंदेति

॥५४॥ ॥५५॥ ॥५६॥

राजोवाच ॥ को एमः कीदृशः कस्य वदो वा मुक्त एव च एतन्मे निश्चितं नृहि ज्ञानं तत्त्वविदां चर ॥५४॥ बाल्मीकि उवाच ॥
 शापव्याधिशोदचराजवेषधरो हरिः ॥ आहताज्ञानसंयत्तः किंचिद्रोसो भवेत्प्रभुः ॥५५॥ राजा वाच ॥ चिदानंदस्वरूपे हि
 रामे चेतन्यविग्रहे शापस्य कारणं ब्रूहि कः शापचिन्तिमवद ॥५६॥ बाल्मीकि उवाच ॥ सनत्कुमारो नि कामाश्रवसद्वत् स
 यनि वैकुण्ठाक्षगतो विष्णुस्ते लोकाधिपातः प्रभुः ॥५७॥ ब्रह्मणा पूजितस्तत्र सत्यलोकनिवासिभिः विनाकुमारं तं रक्ष
 सुवाच प्रभुरीश्वरः ॥५८॥ सनत्कुमारस्तद्यो सिनि कामो गमने चेषया ॥ अतस्त्वं भव कामार्तः शरज्जमेति नामतः ॥५९॥ तेना
 पि शापितो विष्णुः सर्वज्ञत्वं तवास्ति यत् किंचित्कालं हितव्यं कालमज्ञानी भवद्यसि ॥६०॥ भगुनीयो हितो रक्ष सुवाच को
 धमूर्छितः ॥ विज्ञातवापि भार्याया विद्यो गोहि भविष्यति ॥६१॥ हृदया शापितो विष्णुस्तुलने यत्तया कृतं ॥ अतस्त्वं स्त्रीवि

॥५४॥ ॥५५॥ ॥५६॥ ॥५७॥ ॥५८॥ ॥५९॥ ॥६०॥ ॥६१॥

परमार्थतश्चिदानंदस्वरूपे अवतारे विद्येत न्यमेव भक्तानुकं यथा विग्रहात्मना परिणतं यस्य तत्त्वं ॥५८॥ निष्कामं अवसदतिष्ठति
 संयत्तं निर्गताः कामारागादयो येषां नि निष्कामे ब्रह्मसंयमीति वा ॥५९॥ कुमारं सनत्कुमारं विनाम्यैः सत्यलोकनिवासिभिः राजिन
 इत्यंबुः ॥५६॥ कामेन कृतः शापः ॥ अतस्त्वं नतीया समास इति इति ॥५७॥ किंचित्कालं भित्ति कर्मधारयः कालाधनो इत्यंत संयोगो
 ति द्वितीया ॥६०॥ को धेनमूर्छितो ग्राहतः समुच्छिन्नः ॥६१॥ हृदया जले धरभार्या तुलने यतिर्वेद्येण मोहायित्वा पाति ब्रह्मभंगत एव च

नं प्रापितः सप्तः ॥ अश्वीरे पितयेय एवाह च ॥६२॥

आ. दी.
वे. ० प्र. ०
॥ ८ ॥

अधिकारी कथोपाय संबंधो धातुशासनात् निर्माणमस्य ग्रंथस्य मुक्तचर्या च कीर्त्यते अथास्मिन् ग्रंथे कोधिकारी किमज्ञ उच्यते ना
द्यः तस्य देहात्मा बुद्धिर्दोर्जनरागत यत्न मुमुक्षा विहारत् न च विषय दोष दर्शिता ज्ञान न न मरणादिदुःख दर्शनाच्च तस्यैवैराग्योद
ये मुमुक्षा सपत्ता अधिकार इति वाच्यं रागिण मुक्तद्विवेयपरिरक्षिता दर्शनेन सत्त्वेव विषयेषु तद्दोष निर्हरणे या यन्विषयतया वि
शिष्टविषया नैवितया चैहिक मुक्तिकतदुपाये कृतया ग्रहणैः नापिज्ञः तस्य कृतकृत्य तया ग्रंथ साध्य प्रयोजना लिप्ततया ग्रंथे
प्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्याशङ्क्या विषाङ्गाधिकारिणं दर्शयति अहमिति उच्येत्यर्थे सत्यं नान्यं तमज्ञो नापिज्ञोऽस्मिन् शास्त्रेऽधिकारी
किं नु यस्याहं बद्धोऽस्मिन् संसारेऽनादिकालादारभ्य काराणि गडादिवद्ध इव परिच्छेदपारवश्यं जन्म मरणादिदुःखमनुभवन्त्येव

वात्मीकितवाच्यः अहं बद्धो विमुक्तः स्यामिति यस्यास्ति निश्चयः नात्यंतमज्ञो नोतज्ञः सोऽस्मिन् शास्त्रे अधिकारवान् २॥ ०॥

8

वामि आ सति कशोकतरणे चोत्तम ज्ञानमर्धोपाय स्मरति शोकमात्रा विदिति श्रुतेः तेनात्मज्ञानेनाह विमुक्तः स्यामिति मुक्तद्विज्ञासास
हितो निश्चयोऽस्ति सविनयोपायनादिना गुरुमुपगताः स्मिन् शास्त्रेऽधिकार इति भावः २ ननु स्त्री रागादिभिरात्मनि तद्दोषो
विमुक्तो न भवति तर्हि तस्यैवैराग्योदये मुमुक्षा सपत्ता अधिकार इति वाच्यं रागिण मुक्तद्विवेयपरिरक्षिता दर्शनेन सत्त्वेव विषयेषु तद्दोष निर्हरणे या यन्विषयतया वि
शिष्टविषया नैवितया चैहिक मुक्तिकतदुपाये कृतया ग्रहणैः नापिज्ञः तस्य कृतकृत्य तया ग्रंथ साध्य प्रयोजना लिप्ततया ग्रंथे
प्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्याशङ्क्या विषाङ्गाधिकारिणं दर्शयति अहमिति उच्येत्यर्थे सत्यं नान्यं तमज्ञो नापिज्ञोऽस्मिन् शास्त्रेऽधिकारी
किं नु यस्याहं बद्धोऽस्मिन् संसारेऽनादिकालादारभ्य काराणि गडादिवद्ध इव परिच्छेदपारवश्यं जन्म मरणादिदुःखमनुभवन्त्येव

राम.
॥ ८ ॥

ननुतः यतो यमवभासात्मा सूर्यादीनामपि अवभासक आत्मा च येन सूर्यस्तपते तेजसेदः आत्मे वास्यं ज्योतिर्भवति ज्योतिष्वा मपि तज्ज्ञो
 तिरित्यादि श्रुतिभ्यः तस्मै सर्वात्मने सर्ववस्तूनां पारमार्थिक स्वरूपभूताय नम इत्यर्थः अथवा दिव्योत्तने करे स भूमानं दात्मके तु
 ये स्वरूपे तथा अवस्थादयोत्यतिभूमाचया कृता कोशो वहिः वहिः प्रज्ञभोग्णै जागेर अतः अतः प्रज्ञभोग्णै स्वप्ने च कारातसंधो मरण
 मूर्च्छाद्यवस्थासु च यो विविधो भाति स्थूल सूक्ष्म कारणभिमानितया तज्ज्ञो अतया तत्सास्ति तथानि व्यप्य च पूर्णं न दत्त चिन्मा
 त्रस्वभावेन चेत्यर्थः तर्हि हितं नाना रस रस रस एव न्याह अवभासा ज्ञेति चिन्मात्र स्वभाव इत्यर्थः तस्मै दृश्य स्वरूप गत्यतिरेकान् सर्व आ
 सावात्म सा विद्युत् विर विद्युत्वा भ्यामिति सर्वात्मने नम इत्यर्थः अथवा दिव्योत्तने ज्ञादिसं पन्नू वात् योतमाने कारण पाधो तथा
 कर्म बीजोद्भव भूमे कार्य पाधो तथा आकाशे अंतराले आसमंतात् काश इति व्युत्पत्त्या स्वरूप काश वहले वा जीवन्मुक्ति दशा
 यां वहिर्निरूपाधि स्वरूपे तथा कार्य कारण पाधो तर्गतमायातः कारण इति मे देषु च यः अवभासक स्वभावो विभाति तस्मि सर्वापा
 धिनि सुखात्मने नम इत्यर्थः अथवा दिव्योत्तनात्मके तेजस भूमे रण्यि वा आकाशे चोच्चि आतं रां त रातिकयोः सलिल यवनयोर्व
 हिर्भूति अवभासते च काराधिरूपाधिकं त्वं कृष्टाद्यो ग्ये पारमार्थिक रूपे च यो नु गृह्यः सन्मात्र स्वभावो विभाति स एव भासमान प्र
 त्यगात्मा तस्मै सर्वात्मने पूर्णं न दत्त स्वरूपाय मे नम इत्यर्थः अथवा दिव्ये चले किं वहिः तदस्य तथा पूज्य देव ते श्वराद्यात्मना
 भूमे भूलोके अतः देहं तर्त्तितया पूज्य कात्मना आदि अंतराले च क्रिया फल साधनाद्यात्मना मे नमस्वरूपान वभास दशायां
 परिच्छेद नान्यथा भक्तो पियः संप्रति तस्मै दत्त दयास्थ रूपं वभासमात्मा वि अस्ति वध परिच्छेद मृत्यो वि स्थरं भाति तस्मै सर्वात्मने
 सर्व सद्यः पूर्ण परतत्वात् तत्सर्वं भवति तत्त्वपूर्णं न दत्त स्वरूपाय नम इत्यर्थः अथवा दिव्ये उपरि ज्ञात् भूमा वधस्तात् आकाशेः तरा
 ले वहिः प्रागादि दिक्षु विद्युत् च अतः शरीरं तः चकारा तत्पूर्वोत्तर कालयो र्यः अवभासात्मा विदे कर सो विभाति तत्वे दशो मम आ
 त्मे वाधस्ता दात्मो परिच्छादि श्रुतः तस्मै सर्वात्मने आत्मे वेदं सर्व भित्ति सर्व प्रयं च वाधेन परिशोधिना परमात्मने नम इत्यर्थः एवम
 अंतराण्यपि यथा बुद्धि वैभव मूहवीयानि अकार्या तथा विध्वंसे वाज्ञानं त्वांस्तु स्थविषयः ज्ञाना तद्वाच स्थितिश्च परमनिर्वा
 ए रूपं प्रयोजन भित्ति स्वरूपं उन्नैर ज्ञाने देवस्थं दर्शयिष्यते १ ॥ ० ॥ ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ॥ सा नारायणी सहाय नमः ॥

वा.डी.
वे.प्र.
॥६॥

ता १२३४५६७८९१०१११२१३१४१५१६१७१८१९२०२१२२२३२४२५२६२७२८२९३०३१३२३३३४३५३६३७३८३९४०४१४२४३४४४५४६४७४८४९५०५१५२५३५४५५५६५७५८५९६०६१६२६३६४६५६६६७६८६९७०७१७२७३७४७५७६७७७८७९८०८१८२८३८४८५८६८७८८८९९०९१९२९३९४९५९६९७९८९९

शिष्याविशेषणान्धकारसंपत्तिप्रोक्तवानि एकएवाग्रहणधारणप्रचारपटुः प्रधानशिष्या यस्य स तथा अनुग्रहप्रेम समाहितचिन्ता
वा अर्थिनश्चिन्ताभरद्वजस्याधि विशेषण ५ एतेनतः प्राप्ताः पूर्व श्रमायणरूपाः उदाहृताः कीर्तिताः ६ वरभोजनजगदुद्धारं नमोस्त
शास्त्रं काले जनता अधिकरि जनसमूहः ७ अत्रास्मिन्त्येवैष्यत्तु स्मात्समारध्वननुकूलस्तकृतं ८ अने अर्थी कस्तसिद्धान्त
रमिति गम्यते सेतुद्वारा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्योहतीत्यादिसूत्रेति प्रसिद्धान्तगुणशालिना १०११ यद्यपि सत्त्वोरजः प्रधानः तथा
पि जगदुद्धारोद्भूतकस्तुत्वात्माहासतः तत्त्वगुणसंपन्नः अतएव सर्वभूतहितरतः १२ न्यज्ञोपेपंचम्री रामस्वभावकथनं प्र

सा ५

शिष्यायास्मै विनीताय भरद्वाजाय धीमते एकत्रोदन्नवांस्तस्मै मणिमधिरिवार्थिने ५ ततएते कथोपाया भरद्वाजे
नधीमता कस्मिंश्चिन्नेरुगहने ब्रह्मणोऽग्रहताः ६ अथस्य तस्मात् भगवान् ब्रह्मलोकपितामहः वरपुत्रं गृ
हणोति तमुवाच महायशः ७ **भरद्वाज उवाच** ॥ भगवन्भूतभयेश्वरो धर्मेश्वरो बभूव येनेयं जननादुःखान्मुच्यते न
दुदाहर ८ **श्रीवल्मीकि उवाच** ॥ गुरुं बाल्मीकिमत्राश्रयार्थं यत्प्रयत्नतः तेनेदं यत्समारध्वरामायणमनिदितं ९ त
स्मिन्नुतेनरो मोहात्संमग्रात्संनरिष्यति सेतुनेवोबुधैः पारमयारगुणशालिना १० **वाल्मीकि उवाच** ॥ इत्युक्त्वा सुरै
र्वाजं परमेश्वरी महाश्रयं अथागच्छत्संमतेन भरद्वाजेन भूतकृत् ११ तर्ह्येसं प्रजितो देवः सोऽर्घ्यपाद्यादिनामया अवा
च भो महासत्त्वः सर्वभूतहितरतः १२ रामः स्वभावकथनादस्माद्वरमुनेत्वं या नोद्दिगात्सपरित्याज्य आसमाधैरनि
दितात् १३ यद्येनानिर्नलाकोयमस्मात्संसारसंकटात् समुत्तरिष्यति त्तिप्रोतेनैवाश्रमागारात् १४ ॥ राम ॥

म ५

सुतेत्यर्थः देगादिसूत्रं यथनिर्माणं शत्रुप्रयुक्तात् संग्रयः आसमाधैरपरित्याज्यः श्रवणं समग्रानिर्मातव्यं इति यावत् १३ संसा
रसंकटादित्युपादानं यं ब्रह्मासमुत्तीरेत्याप्यतिकसंसारविशेषं दर्शयति त्तिप्रोतेनैवाश्रमागारात् १४ ॥ राम ॥
अन्यथा आश्रयं दत्तं पुनस्तस्यापतेः आश्रयानोदयसमकालमेव ननु योतिनसागरमुत्तरणमेवाप्रसिद्धमिति कथं दृश्यते
एवं तद्विंसागरपतितस्य पातनोद्धारणमेवास्ते समुत्तरणविवक्षितं आश्रयद्वयस्य ॥ १० ॥ ॥ ॥

रामः
॥६॥

५३॥

मुमुक्षुसाधारणोस्मिन्नधिगृहेः स्ववाधिकारः अज्ञानावधिकारः प्रसाधे स्मिन्नेदोपग्रहणत्वात् तथाचोक्तं वेदवेद्ये परंपुंसि जाते ।
 दशरथात्मजे वेदः प्राचनसादसीत्साक्षाद्रामाणात्मनेति तत्र पूर्वकांडस्य रामचरितकथायां जिनोपग्रहणं षट्कांडोत्तरं पूर्वरा-
 मायणमुत्तरकांडस्य प्राकुरणमिदं सात्तरमिति यथाचोक्तं नित्यस्मात्कर्मसुस्त्रीश्रुत्साधारणीः अधिकारः तथास्यापि अवश्यं
 राणवत् आचयेच्चतुरोवर्णान्कृत्या ब्राह्मणमग्रतः जनश्रुदोपमहत्त्वमीयादित्यादि वचनलिङ्गात् नावेदविभक्त्युत्पत्तिं हंतं तौ
 पनिषदपुत्रपृच्छामीत्यादि वचनत्ववेदावेदः श्रोत ज्ञानानधिकारपरमिति केचित् अपरोक्षज्ञानपर्यवसानपरमित्यन्ये वेदपू-
 र्वकत्वप्राशस्त्यपरमित्यपेरसर्वथास्त्यन्यथा मपि पारार्थिकसाधारणज्ञानाधिकारः सहितसर्ववित्तिज्ञास्यः आत्मावर्णस्यो
 अमेरित्यादिवचनेभ्यः तच्च श्रोतज्ञानपूर्वकांडोक्तधर्मीनुज्ञानजन्याचितमुद्देशवेदस्य पूर्वरांमायणोपदर्शितस्वस्ववर्णोपगमो

दृ३

॥ कथोपायान्निवार्यादौ मोक्षोपायानि मानस्य यो विचारयति प्राज्ञानसंनयो भिजायते ३॥
 ॥ अस्मिन् रामायणे रामकथोपायान्महाबलान् एतांस्तु प्रथमं कृत्वा पुराहमरि मर्दन ॥ ४॥०

चितनिष्कामधर्मानुज्ञानजाचितप्रदिर्ज्ञासोऽयदनद्वाराहेतुरिति पूर्वाचररामायणोर्हेतुहनुमदावसंगतिं दर्शयन् सर्वानथ नि-
 वृत्तिरूपे प्रयोजनोत्तरमाह कथोपायानिति कथा एव धर्मतत्त्वज्ञानानुज्ञाने चरप्रपत्तिमुज्ञानाधिकारप्रापकेषु उपायोपेस्मिन्नाथे
 सपूर्वरांमायणग्रंथः कथोपायः कांडभेदाभिप्राये बहवचनं ज्ञानोदो विचार्य तदर्थांनुज्ञानप्राप्तः अधिकारः संन्योः अधिकारी इमा-
 न्वस्यमाणषट्प्रकरणरूपात्मोपायानि विचारयति प्राज्ञः प्राज्ञाज्ञानकामकर्मवासनाऽज्ञानवीजः स भवो नाभिजायते जन्मादि-
 दुःखभाक् न भवति मुच्यते इत्यर्थः ३ अस्मिन्सां प्रतिके षट्पंचाशत्सहस्रसंज्ञिते वा रामायणे अनादिकालान्यस्तरागादिदोषो
 वेदस्तमत्वात्मावर्णान् रामकथायां चोर्विशतिसहस्रमितान् षट्कांडानां कृते चतुरेण संबधः ४ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

वा. ६१.
वै. ० प्र.
॥ २० ॥

न४

२०

प्रश्नोत्तरांशः कर्त्तव्यं भवकर्मनवद्विधेः प्रश्नः ॥ २॥

महामना अपरिच्छिन्नवस्तुनि वस्तुनि देशाज्ञया विधत्तः चकाराः पूर्ववत् २६ कृतास्त्राविरोधो रागसंसारबाधो बोधपारं चरुं
बोधयदुत्तरं बोधयांतरा परिशेषः २७ सत्यः यथार्थवक्ता इन्द्रजित्मये धन्य एव सुग्रीवामायः २८ अतः समनी रागचेतसः
बहिस्तु यथा प्रारब्धं प्राप्नुवन्तु वर्तमाना २९ हुतं दत्तमिति श्रुतस्मान्ते कामा पलत्तणं गृहीतमुचितं तत्कालोचितं लौकिक
सद्भावहारि पलत्तणं स्मृतमित्युभयगोचरं पूर्वा परप्रतिसंधानो पलत्तणं ३० युक्तिं तत्त्वनिश्चयादतः समरसत्वं उदारसत्त्वः इह
कृतोक्तं ह्यज्ञावलः इह विद्योगजं दुःखं शोकः दीनः क्षयिणस्तद्भावो दयतयो मूलमभिमानज्वरः सगता यस्य निरतिशयान्तरा
त्मना स्थितः सन्नित्यतः ३१ इति श्रीवाणेश्वरनाथप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे द्वितीयः सर्गः ॥ २॥ एष संमार्जनोपायो
वासनावेदलत्तणं रामस्य तीर्थयात्रा च विस्तरणान्नर्णने यथा रामादेयो जीवन्मुक्ता व्यवहृतवन्तस्तथा त्वं व्यवहारितुं कौजीव

लक्षणो भरतश्च शत्रुघ्नश्च महामनाः कौशल्या च सुमित्रा च सीता दशरथस्तथा २६ कृतास्त्राविरोधश्च बोधपारं
मुपागताः विशिष्टो वामदेवश्च मंत्रिणोऽसौ तथा च २७ धर्म्मिर्जयंतो भासश्च सत्यो विजयश्च च विभीषणः सुषेण
अहं नूमानिन्द्रजित्था २८ एते ह्येव मन्त्रिणः प्रोक्ताः समनी रागचेतसः जीवन्मुक्ता महामाना यथा प्राप्नुवन्ति २९
एतैश्च हुतं दत्तं गृहीतमुत्तमं स्मृतं तथा चोद्वेगं सेपुत्रमुक्तं एवासि संकटात् ३० अपारसंसारसमुद्रपानी लब्ध्वाप
रा युक्तिमुदारसत्त्वः नष्टो कर्मायाति नैवेत्यमेति गतज्वरस्ति इति नित्यतः ३१ इति श्रीवाणेश्वरनाथप्रकाशे वैरा
ग्यप्रकरणे द्वितीयः सर्गः ॥ २॥ भरद्वाज जीवन्मुक्ते स्थितिं ज्ञानं कृत्वा राघवं मीदतः क्रमात्कथय मे नित्यं भविष्यामि सुखी

मुक्ते स्थितिं प्राप्नुयायं रामस्य तस्यापि क्रमोपवर्णनं प्रवर्णनं द्वारैर्बजिज्ञासमानो भरद्वाजः एतत्ति जीवन्मुक्तेति राघवादि तः कृत्वा वार्ण्यत्वेन प्र
धानी कृत्य जीवन्मुक्ते स्थितिं कथयेति संबंधः अथ वाराघवं क्रमाज्जीवन्मुक्ते स्थितिं जीवन्मुक्ता वस्थ कृत्वा कल्पयित्वा मे आदि तः
कथय यथा येन क्रमाणा ह नित्यं सुखी भविष्यमीति संबंधः अथ वाराघवं संवाद कथायां आदि तः प्रसुत्वेन वशिष्ठं च वक्तृत्वेन कृत्वा
त्यर्थः तथा च जनकयाज्ञवल्का कल्पयित्वा यथाश्रुतिः स्वमेव संवाद कथायात्वं बोधयति तथा त्वं मायि बोधयेत्यर्थः तथा च चत
त्वं ज्ञत्वेन कल्पिता नादशरथादीनां पूर्व रामायणे मूढचर्या मुक्ताभावदर्शने नित्यमुक्तस्य च रामस्य तस्य हृदवाश्रनाभूत्या ईशत इत्या

इति विस्तरं प्राप्य निमित्तं ज्ञातत्वा दिग्युक्ते च न च तिरिक्ते
इति सुसंज्ञं भवेत्वा धन्यं भूतो वसुण एव कथं पाधि
राम १०

ततस्तारितोः भरद्वाजदाराः आत्मासंदेहसंभवेति एवमर्थवस्तुमयं जगन्नाम्नोहमेवागतवन्नितिसंवेधः १५ ब्रह्मपादस्पर्शेन पुष्पनत्वमात्र
 मस्य १६ स्वस्थपाधिपत्युक्तः पूर्वब्रह्मागमनहर्षविस्मयव्यग्रचिन्तनादुत्पन्नमर्थितो नावधारितमिति गम्यते अतएवायं स्तुत्याह १
 ११८ यथापूर्वकथोपायरागायणं कृतं तथा भो होपायरागायणमिति प्रायः १९ रामः कथं व्यवहृतो व्यवहृतवान् किमज्ञः शोचन्निजख

वस्तुनंदेवमेवार्थमहमागतं चानय कुरुलोकहितार्थं तं शाकनित्युक्तवानजः १५ मम पुण्यं प्रमातस्मात्प्राणादंतादि १
 मागतः मुहूर्त्तभ्युत्थितः प्राञ्चैस्तरंगप्रवधारिणः १६ तस्मिन्मया ते भगवन्त्यहं विस्मयमागतः पुनस्तत्र भरद्वाजमपहंस
 स्थयाधिया १७ किमिदं दुष्प्राणमोक्तं भरद्वाजं वदामि मे ५ सुक्तेन पुनः प्रोक्तं भरद्वाजं न तेनेने १८ **भरद्वाज उवाच ॥** ए
 तदुक्तं भगवता यथा रामायणे कुरु सर्वलोकहितार्थाय ससाराण्यवतारके १९ मह्यं च भगवन् ब्रह्म कथं संसार संक
 टे रामो व्यवहृतो ह्यस्मिन् भरतश्च महामनाः २० प्राञ्चैः प्रोक्तस्मरणं अपि सीतायापि यशस्विनी रामानुपयिनस्ते वासं
 त्रिषु नामहाधिपः २१ निर्दुःखतोयं येनेतु प्राप्तास्तदुहि मे स्फुटं तेषां वाहं भविष्यामि ततो जनतया सह २२ भरद्वाजे
 न राज्ञे इव देव्युक्तोऽस्मि सादरं तदा कर्तुं विभो राजा महं वस्तु प्रयत्नवान् २३ अणुबन्धु भरद्वाज यथायत्नं वदामि ते शु
 तेन येन संमोहमलं हरे करिष्यसि २४ तथा व्यवहृतोऽस्मान् यथावद्वतः सुखी सर्वांसं संकृताकुड्यो रामो राजीवलोचनः २५ ॥

वा. ली. क. ५५

उत्तजीवन्मुक्तवत् २० चकारादृष्यथयदिग्रहः चकारादिषाक्यं द्रुतत्यरिवारसमुच्चयार्थं २१ स्फुटं न हो धेपर्ववसि वं जनतया तदुपप्र
 वाणकतायां जनसमूहेन २२ सादरमुपायमाहरणेपगमनप्रणतिप्रार्थनायादिसहितं २३ ललाहः आत्मनत्वापरिज्ञानतदुपम
 लं धेकं अतिमिति वाहेदः २४ असं कृतं यो निष्पत्तिनिश्चयादनमिति च २५ श्री ० श्री ० श्री ० रामायणम् ॥ ० ॥

वा०टी०
वे०प्र०
॥ ११ ॥

उक्तमेवस्य दत्तमाह जगदिनिष्ठायां अनुभूयते इत्युक्तेऽनुभवः किमात्मैवेत्यमेव उक्तान्यः न तावदन्यः
चिद्यतिरिक्तस्य जडतया विषयतया च अनुभवेत्यायोगात् आत्मैव च तत्सर्वमेवास्तीति किं शास्त्रेणेत्याशङ्क्याह दृश्यमिति सत्यमा
त्मेवानुभवः तथाप्यसौ दृश्यसहकृतेन न दनुभवः किंतु मनसा ह त्रिकयणात्मत्वं साक्षात्कारबोधेनाविद्यानाशोत्तदुपादानकरण
मार्जनं दृश्यकालत्रयेयिनास्तीत्येवं दृश्यसंयुक्तेन चित्तस्य सत्त्वात्मा रूपापि परोनिवर्णिनिर्हृतिस्तस्मात्तत्त्वज्ञानादुत्पन्नवभवतीति केवल
स्तद्वारा स्वरूपभूतोऽप्यनुभवः शास्त्रिकेनमित्यर्थः ६ ननु शास्त्रांतरापर्यर्शितोऽप्येवमुक्तिः किं न स्यात्तत्राह अन्यथेति उक्तोपा
यापरिर्यह अकृत्रिमा अजन्मानादिरज्ञाने अज्ञायेषा अनात्मशास्त्रे गतेषु लुठता रागा धपतनहेतुगर्त प्रापतत छास्त्रबोधि तोषा

॥ जगद्भूमोयं दृश्योऽपि नास्तीवेत्यनुभूयते वर्णज्योत्स्नद्वारेण विचारेणाशु नानघ ५ दृश्यं नास्तीति बोधेन तौ दृश्यमार्जनं
संयुक्तं च तदुत्पन्नायरा निर्वोण निर्वृतिः ६ अन्यथा शास्त्रगतेषु लुठता भवतामिह भवत्यकृत्रिमाज्ञानां कल्पैरपि तृनि
र्हृतिः ७ अशेषेण परित्यागा वासनानां यदुन्नमः प्रोक्त इत्युच्यते वृक्षस्य वृक्षविमले क्रमः ८ स्त्रीणां वासनानां पुंनुचिता
गलतिसत्वरं स्त्रीणां शीतसंतत्यां ब्रह्महिमकणा यथा ९ आरामचंद्राय नमः राधाकृष्णजीकी जय ॥ ११ ॥ ॥ ॥

यैहिकामुष्मिकविषया सत्त्वाप्रवर्तमानानां चतएव तदुद्योगाद्यपुनः पुनरिह संसारे भवतां जन्मग्रहतां पुस्वाय सदा नामनंते ब्रह्म
कल्पैरपि निर्विश्रांतिसुखं नास्ति अनाद्यज्ञानस्य ज्ञानातिरिक्ताधनसहस्रैरथ निर्हृतेरिति भावः ७ ननु उपासनाद्युपायांतरसाध्याः
मात्तोक्तादयोऽन्यपि मोक्षाः प्रसिद्धास्तेस्तथा कथं न निर्हृतिस्तत्राह शेषेणेति वासनानां जन्मवीजानां अशेषेणैव परित्यागाः
मूलोच्छेदे नात्यतोच्छेदः समुखो मोक्षः मुच्यते तौ वृधनिज्ञा रूढस्वादासनानि व मुख्यबंधत्वात्सालोकादोतरभावाभ्यां शब्दो
गोण इति मुख्य एव विमले विगता विद्यादिमलेः क्रम्यते नान्यः कर्मभिः रूपासनेः श्रवणादिभिश्चिदनेदिने चित्तैव मत्पमेव सर्व
वासनात्तयां तसाधन क्रमो यस्य तथाविध इति वार्थः ८ ननु वासनापगमिपित्तेतोर्मनसः सत्त्वात्पुनर्वासना उभयस्य ते ततो बंधो

पुनरिह संसारे भवतां जन्मग्रहतां पुस्वाय सदा नामनंते ब्रह्म कल्पैरपि निर्विश्रांतिसुखं नास्ति अनाद्यज्ञानस्य ज्ञानातिरिक्ताधनसहस्रैरथ निर्हृतेरिति भावः ७ ननु उपासनाद्युपायांतरसाध्याः मात्तोक्तादयोऽन्यपि मोक्षाः प्रसिद्धास्तेस्तथा कथं न निर्हृतिस्तत्राह शेषेणेति वासनानां जन्मवीजानां अशेषेणैव परित्यागाः मूलोच्छेदे नात्यतोच्छेदः समुखो मोक्षः मुच्यते तौ वृधनिज्ञा रूढस्वादासनानि व मुख्यबंधत्वात्सालोकादोतरभावाभ्यां शब्दो गोण इति मुख्य एव विमले विगता विद्यादिमलेः क्रम्यते नान्यः कर्मभिः रूपासनेः श्रवणादिभिश्चिदनेदिने चित्तैव मत्पमेव सर्व वासनात्तयां तसाधन क्रमो यस्य तथाविध इति वार्थः ८ ननु वासनापगमिपित्तेतोर्मनसः सत्त्वात्पुनर्वासना उभयस्य ते ततो बंधो

तद्विषयः ६ ॥

राम०

११

न१

एवंवाल्मीकिः परेण लक्षणं स्वरूपमाधनयत्नैः जीवन्मुक्तिस्थितिं विस्मरेण विवक्षुः प्रथमं सुखं प्रतिपत्तये संक्षिप्य सुकिलत्तणं सत्पेदा
 र्शयति भ्रमस्येति रिसाधो आकाशेनेत्यवदन्त्यं तां संभावितं स्वकल्पनया ज्ञातस्य जगतः संबंधिनोऽध्यासेन लक्षणस्य भ्रमस्य तन्मूलो वि
 प्रावासनो ह्येदेनापुनः स्मरणं यथा भवति तथा विस्मरणं यत्र देववरं सर्वोक्तं मुक्तिजनं स्वरूपं च मन्ये प्रमाणं न भवाभ्यां निश्चित
 न्नीसीत्यर्थः यद्यपि योराज्ञातो नितापि सुबुद्धिनिर्विकल्पसमाधौ च दृश्यविस्मरणमस्ति न तथापि तन्नापुनः स्मरणं अथवा पुनः स्मर्यते
 येनातः करणेन तत्पुनः स्मरणं न विद्यते यस्मिन् तत्तथा विस्मरणं भावः इत प्रति भासमाना भावोपलक्षणमेतत् अथवा विस्मरण
 मिव विस्मरणं यथा विस्मरत विषयस्य सत्यवानुभविनये प्रतीतिस्तथा सत्यवचनेनैव दृष्ट्या प्रतीतिरित्यर्थः तर्हि किं परमार्थस्य
 स्येव दृश्यस्य सांख्या भिन्नतमुक्ता विवा प्रतीतिमात्रं तन्नेत्यादि भ्रमस्येति अभ्यस्तस्येत्यर्थः कथं तस्य भ्रमत्वं संस्कारजन्यत्वादिसंख्या

वाल्मीकिस्तथावा भ्रमस्य जगतस्यास्य जगतस्य काशवर्णचनं अपुनः स्मरणं मन्ये साधो विस्मरणं वरं २ दृष्टान्त्यं ताभावे बोधविनात
 त्रानुभूयते कदाचित्केनचित्चामस्वोन्निष्ठातामतः ३ त्वेव ह संभवत्येव तदर्थमिदमागतं शास्त्रे प्राकृतं यस्मिन् तन्मा प्रसिन्नान्यथा ४
 धो

ह जागतस्येति पूर्वपूर्वजगद्भावराजस्य संस्कारपरिनिहितस्येत्यर्थः ननु तर्हि दोषज्ञताभावाज्जिरोधिज्ञानत्वाच्च न भ्रमत्वमित्याशं
 क्यात् आकाशवर्णचञ्चलस्येति यथा दूरत्वा विमर्शदोषजत्वादा काशवर्णभ्रमः तद्वदविद्यादोषाद्रसां जगद्भ्रम इत्यर्थः तथा चात्यंति
 कदृश्यो केदन्तत्तत्तत्तदुपलक्षितं चिन्मात्रावस्थितिः स्वरूपमित्यर्थः २ मन्ये इत्यनेन तयोः स्थानु भवसिद्धत्वं दर्शितं तत्तत्स्थानि
 कुतो नानुभूयते तत्तन्नाह दृश्येति दृश्यस्यात्यंताभावबोधावावस्थितिना तत् उक्तं लक्षणं मृत्युं च अननुभवस्य कालतो देशतश्च
 व्यापकत्वप्रदर्शनाय कदाचित्केनचिदिति दृश्यबाधुमहिकेन हेतुना तन्माह स्वबोध इति सर्वजागदधिज्ञानप्रत्यगभिज्ञात्मत्वं
 सा साकारादिव स इति तत्तत्सा साकारोन्विष्टता उपायेन साध्यतमित्यर्थः ३ तर्हितस्य क उपायस्तन्नाह त्वेति इहास्मिन्ना
 त्त्र अधिगते सतीति शेषः आकर्षणमिति चेत् यावत्तत्तन्निर्णयमिति शेषः ४

वा.टी.
वै.प्र.
॥२२॥

विद्यागृहादिनिष्क्रम्य रामो राजीवलोचनः दिवसान्यनयं देहलीलाभिरकुतोभयः १७ अथ गच्छति काले तु पालयत्यर्वाङ्गं नये
विगतज्वरमिति सो राज्यात्प्रजापतिरादिपीडायां नास्ति किं वाच्यमानापीडा न संतीति द्योतनाय १८ रामस्य मनः तीर्थपुण्याश्रमश्रेणीद्वि
हृमुत्कण्ठितमभ्यर्चयति संवधः पूर्वप्रां के सप्रपन्नानां मध्ये त्रैवाण्ययः २० नन्वध्यात्मशास्त्रेऽस्मिन् तीर्थपान्नापवर्णेन स्ववृत्त्याणां
गयोपवर्णेन स्वचक्रः संवधः न च रामचरित्रत्वादिवोपवर्णनं राम जन्मोदरपत्रेव वर्णनीयत्वायतः पूर्व रामायणवैष्णवीति
चेदन्नोच्यते कथोपायान्विधेयं तत्र स्ववर्णनं चित्तयज्ञादिकर्मजन्या चित्रमुद्विहविद्याधिकार उपयुज्यते इत्युक्तं यस्तु वयोविद्या
यस्येयत्तायज्ञाद्यनुष्ठानमस्तस्य तीर्थजात्रादिनाययज्ञादिकलचित्तमुद्भावधिकारः सिध्यति एतेनोभयमायया यज्ञास्तीर्थस्वरूपानि

७२

विद्यागृहादिनिष्क्रम्य रामो राजीवलोचनः दिवसान्यनयं देहलीलाभिरकुतोभयः १७ अथ गच्छति काले तु पालयत्यर्वाङ्गं नये
प्रजासुवीतशोकासुस्थितासु विगतज्वरं १८ तीर्थपुण्याश्रमश्रेणीद्विहृमुत्कण्ठितमनः रामस्याभूत्प्रातश्चक्राचिदुण्णशालि
तः २० एष वधितयत्वेव मुपयत्यचरणोपितुः हंसः पद्माविवनवोजग्राहेन रवेकसरो ॥२१॥ श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ तीर्थो निदिवस्यानि
वनान्पायत नानि च इह मुत्कण्ठितं तानममेदं नाथमानसं २२ तदेतामर्थितां पूर्वा सफलां कर्तुमर्हसि नमोस्तिभुवने नाथ त्वया
धीनमोचितः २३ इति संप्रार्थितो राजा वशिष्ठेन समं नदा विचार्य भुञ्चेदेवेनं रामं प्रथममर्थिनं २४ अभ्येन सत्तद्विषेभ्यान्
सराधवः मंगलोलं कृतवपुः कृतस्वस्त्ययनो द्विजैः २५ श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ ॥ श्रीराधाकृष्णजीकोजय ॥ ० ॥ ० ॥ ०

मिता इति वचनादिति सूचनाय तीर्थयात्रोपवर्णनं अतएव हिनरामं हृदयस्ते परिकल्प्यात्मजिज्ञासो वर्णनं कृतमुक्तार्थसूचनायतेः १
मगयोपवर्णनं तु हृत्कौतुकदर्शिनोक्तं मया अप्यात्मजिज्ञासो प्रतिबंधकत्वादायितकौतुकानुभवमन्तरेण सात्कठानापेक्षितं
यनुभूयैव तदसारानि श्रवयेत्तदुक्तं रामयोधनिः प्रत्यहं श्रवणादिप्रतिज्ञाभवेदिति शेषबोधनार्थमिति सर्वसमंजसं राघव एव
मुक्तमर्थं चिंतयित्वा यितुश्चरणेन ग्राह जीवन्वितकस्य पितृ सन्निधौ पित्राज्ञा पूर्वमेव धर्माधिकारादिति भावः २१ नाथेति स्वस्य पा
रतं सूचनार्थं २२ पूर्वा प्रायमिकी नमानिनः अभिलषितार्थसंपादनं संतोषितः २३ अभुञ्चेदेवेन पुत्रविश्लेषदुःखान्नातुमेने २४ २५

राम.
॥१२॥

मनसि नरोपि स्थूलदेह एव बंधः स्थास्यतीत्याशं क्वाह अयमिति भूतयं जरो भूतसमुदायारब्धः भूतानां प्राणिपक्षिणां पंचरस्था
नीयो वासना च वासनान्नरोपिने वने तेदृश्यः १० एवमुपोहतेन परां मुक्तिमुपवर्ण्य प्रस्तुतां जीवन्मुक्तिं विवृतु
स्तदर्थं वासनां द्विविधमाह वासनंति ११ तत्र मलिनान्तरयति अज्ञानेति वासना जीवानां प्ररोहः अज्ञानं सूक्ष्मं तस्मिन्सु
चनाकारा विषयानुसंधानाभ्यां सोपचिन्ताकारा वासना वीतरागोद्वेगादिभिरुपचितत्वात् घने निविहः हेकार उपसेचकः तत्रैकं
नहि सावध्यामाना संतन्यमाना च शालते प्राप्नोति १२ शुद्धं लक्षयति यथा वीजांतः सस्मा अंकुराः संत एव कालजालादिसंवे
धादा विर्भवन्ति तथा वासना तर्भा विजन्म परंपराः सत्य एव कालक जीविनो नित्यवशादा विर्भवन्ति अत्यंता संतो जन्मायोगा सन्त तव

अयं वासनया देहो ध्रियते भूतपंजरः तनुनांतर्निविष्टेन मुक्तौ धस्तु नयथा १० वासना द्विविधा चोक्ता शुद्धा च मलिना
तथा मलिना जन्मनो हेतुः शुद्धा जन्मविनाशिनी ११ अज्ञानमुद्यमाकारा घनां हेकार शालिनी पुनर्जन्म करीषोक्ता म
लिना वासना बुधैः १२ पुनर्जन्मांकुरं तन्कास्थिता संभ्रूवी जयत् देहार्थं ध्रियते ज्ञातं तेषां शुद्धिर्वाच्यते १३ अपुन
र्जन्म करणी जीवन्मुक्ते बुद्धेः वासना विधत्ते शुद्धदेहे चक्र इव भ्रमः १४ ये शुद्धासनाभूयान् जन्मानर्थभाजने ता
त ज्ञेयास्तु उच्यंते जीवन्मुक्ता महाधियः १५ जीवन्मुक्तिपदं प्राप्नोयथा रामो महाभक्तिः तत्तदेव एव साभिजरा मरणशान्तये
१६ भारद्वाज महाबुद्धे रामक्रममिति शुभः अष्टावस्यामितेनेव सर्वज्ञा स्यासि सर्वदा १७ ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥

ज्ञानेनाधिपत्ये यदा हेनांतर्गतजन्मांकुराणां पितृव्यं प्रादुर्भवेन प्रतिबुद्धा भ्रूजीवदेहधारणमात्रप्रयोजना वासना सनाशिव्येत सा शुद्धे
त्यर्थः १३ उक्तमेवार्थं स्पष्टयति अपुनरिति देहश्चित्ति देहधारणकार्येण तेषु विवासना सत्त्वाद्यो अनुमीयति इति भावः १४ फलेन सहप्र
स्तुतां जीवन्मुक्तिं प्राप्नोयन्तलक्षयति पृथगिति नयाचतत्त्वज्ञानमुक्तं जन्मांकुरशक्ति कत्वा वासना मात्र धत्त शरीरत्वजीवन्मुक्तलक्षणफ
लितं १५ तस्याधुन निरूपणं प्रतिजानीते जीवन्मुक्तिरिति नया विधं जीवन्मुक्तिपदं रामो यथा येन साधनक्रमेण प्राप्नोतु स्याभिजरा म
रणपलक्षितसर्वानर्थनिवृत्तिलक्षणमित्यर्थः १६ उक्तार्थमेव स्पष्टयन् फलांतरमाह भारद्वाजेति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमपि फल

वा. टी.
वे. प्र.
॥ १३॥

तत्र तत्र सन्निहितैरमण्डिभिर्मानितः पञ्जितोरधुनं दनः अखिलां जंघुहीयामि कां महीसम्यगवलोक्य स्वगर्भयोः ध्यामुपययावि
तिसंबंधः ईश्वरः शिवः ॥ ४२ ॥ इति श्रीवामनाय ७ प्रवेण्य प्रकारेण तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ तीर्थयात्रागतस्यात्र सुहृदं दनं गृहे राम
स्यास्वच्छं चर्यादि व्यवहारश्च वर्णितैराम इति ज्ञातिः समूहः मंगलाचारार्थं विकीर्णः विष्णुपत्तिविष्णुपनामैकदेशेनामग्रहणत्
१ प्रथमागतः प्रथमं प्रवासादागतः २ महः आलिंगितस्थितेषु समुचितमभिवाद्य प्रियाभिलाषायाचरणं यस्य सतशोक्तः नमो
स्वेदह इति शेषः हर्षलोत्फुल्ल इति भावः तस्मिन् दशरथगृहे दशरथे रात्रस्य प्रियप्रकथनैः प्रियावाक्यैः आनंदिताः जनाः

अमरकिन्नरमानवमानितः समवलोक्य महीमखिलाभिर्मा उययथोस्वगर्भं रघुनंदनो विहृतदिक् शिवलो कर्मिनेश्वरः ४
२ ॥ इति श्रीमहाराजाय १० प्रवेण्य प्रकारेण नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ श्रीवामनाय ७ प्रवेण्य प्रकारेण तृतीयः सर्गः ॥ रामः पुष्पांजलिं ज्ञातेर्विकीर्णः पुरा
सिभिः प्रविष्टे रात्रं श्रीमान् जयंतो विष्णुपंतथा १ प्राणनामाथ पितरं वसिष्ठं आतवाधवान् ब्राह्मणकुलं हृदाश्रय
यवः प्रथमागतः २ सुहृद्भिर्भातमिष्टैव पित्रादिजगलेन च मुहुरालिंगितश्चोराघवो नमो मुदा ३ तस्मिन् गृहे दशरथ
येः प्रियप्रकथनैर्मियः जघूरगुर्मेधुरे रात्रा मधुवंशस्वनैरिव ४ वभूवाथ दिनान्यहो रामागमन उत्सवः सुखमज्ञ
नान्मुक्तकलकोत्साहलाकुलेः ५ उवास समुखं गेहेततः प्रभृतिराघवः वर्णयन् विविधाकारान् देशचारानितस्ततः
६ प्रातरुत्थाय रामो सौकुत्वा संधायथाविधि सभासंस्थं ददर्श इति संस्थितं ततः ७ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ १ ॥

२३

शे तिष्ठः मियः अ न्यानं दिशो नुपुण्ड्रं भृशं दिशेदिशि भ्रातवंतः हर्षकृतव्यामोहादिभ्रमं प्राप्तिवार्थः इत्यंतेप्येवं अथवादि कुशेन
तत्र स्थाजनालस्यते दशरथः प्रियकथाभिरुपलक्षितामिश्रः समवेता उत्सवविशेषे मधुवंशस्वनैः श्रीदुत इव वभ्रमुरित्यर्थः ४ मने
हृदये जने सत्कृतया मुक्तः कलागंभी शेषः कोलाहलः तेन आकुलः व्याप्तः ५ इतस्ततो दृष्ट्वा देशाचारानितस्ततो वर्णयन्ति
सुखमुवासेन्ययः ६ प्रातरित्यादि वीप्साभिप्रायेतयेति पूर्वश्लोकोक्तं समुच्चयार्थः ७ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम.
१३

२६ २७ अंगेष्टुभंगुरैर्भ्रमरसमूहचञ्चलैः अर्थात्कुसुमैश्चितिगम्यते २८ अपनोदितैः प्रेरितैः ३० आवर्धयन् दानमानादिनावशीकुर्वन्
जंगलान्पि वज्रजंगलान्तीर्णरण्यानि ३१ ददर्शत्यस्य पावनान्भ्रमरान्भुजानित्यन्ते सर्वत्रसंबन्धः आयतानि देवमुत्पाद्यत नानिजनांतुल
त्तणयाजनपदांत्यु ३२ वेणीकेवलं कृष्णवेणीकृष्णयासंभिन्नातां ३४ श्रीगिरिं श्रीशैलं ३५ क्रमप्राप्तं सरः वडवावदनं हयग्रीव

वशिष्टप्रहितैर्विधैः शास्त्रज्ञैश्च समन्वितः स्निग्धोः कतिपयैरेव राजपुत्रचरैः सहः २६ अंवाभिर्विहिताशीर्भिरालिङ्ग्यालिङ्ग्य
भूषितः निरगात्सगृहात्समात्तीर्थयात्रार्यमुद्यतः २७ निर्गतः स्वपुरात्पौरैः सूर्यचोवैणवाहितः पीयमानः पुरस्त्रीणैर्नेत्रै
र्भ्रमैर्गोष्ठभंगुरैः २८ ग्रामीणललनलोलकान्मलहस्तपद्मापनोदितैः लाज्जवर्धैर्विकीर्णालाहिमैरिवचलः मोहि २९
आवर्तयन्निप्रगणनपरिश्रवन्भ्रजाशिशः आलोकयन्निर्गतां परिचक्रामजंगलान् ३० आचार्यस्वकात्समा
कुमात्कोसलमंडलान् स्नानयन्तं तपोध्यानपूर्वकं सददर्शह ३१ नदीतीराणि पुष्पांनिवनान्यायत नानिच जंगलानिज
नांत्युतयन्निधिमहीभ्रतां ३२ मंदाकिनीमिदुनिभां कालिंदीचात्यन्तामलं सरस्वतीरातंडुचंचंद्रभागामिरावती ३३
वेणीश्चकृष्णवेणीचनिर्विघ्नां सरयूतथा चर्मखन्तीचितस्तांचविपाशां बाहुदामपि ३४ प्रयागेनमिषं चैव धर्मारण्यांग
यांतथा वाराणसी श्रीगिरिं चैव सरयुं पुष्करं तथा ३५ मानसचक्रमसरस्वतीं चैव चरमानसे वडवावदनं चैव तीर्थद्वंद्वं
सादरं ३६ अग्रितीर्थं महातीर्थं मिदुपुन्नसरस्वतीं सरांसि सरितं चैव तथानन्दनदावली ३७ स्वामिनं कार्तिके
यंच पालगामहरीतथा स्थानानि च चतुःषष्टिं हरहरस्य च ३८ नानाचर्यविचित्राणि चतुराध्वनयनिच विं
ध्यमंदरकुजांश्च कुलेशलक्ष्मणानि च ३९ राजधीरांश्च महतीं ब्रह्मदीणं तथैव च देवानां ब्राह्मणानां च पावनानां
भ्रमान्भुजान् ४० भूयो भूयो सवभाममादयां सहमानदः चतुर्ध्विदिगंतं पुसर्वीनेवमहीतदात् ४१

तीर्थं ३६ महातीर्थं मिनीदुपुन्नसरोवरविशेषणं ३७ ३८ कुंजानलातीगहान्कुलेशालाहिमवदाद्यः ३९ चकारेनुकृततत्स्था
नसमुच्चयार्थः ४० सर्वरक्षुः । नामपि पराहृतो संनिहितानां कान्तुकाभिरिमाति प्रायप्रकटनाय च भूयोगन च ४१ ॥ राम ॥

सरागः वशिष्ठादिभिः सह स्थित्वा अनुकूपाभिः कथाभिराहतः सन्नदिनचतुर्भागे अत्यंतसंयोगे द्वितीयादिनस्य चतुर्भागे इत्यर्थः आत्मे
 षकेषु चावनजगत्तमस्तु त्रेणान्वयः आत्मेष्टकं मगया ९ १० मगयादीनामनित्यत्वे यातनाय प्रीयेति भ्रातृभ्यां लक्ष्मणशत्रुप्राप्ता
 ११ हे अत्यंतैति राज्ञा भरद्वाजस्य वा संबोधनं सरागः नृपतीनां राज्ञां समुचितेन व्यवहारेण मनोहरयाज्ञसुजनानां चेति सिचंद्रिका
 वदाल्हादिकया अत एव स्तुता प्रशस्ता सुधारसंबन्धुशाला चतुराचया तथा विधयेति स्तुतेति व्यापारे स्तुतिताप्य सुधात इत्येतेन

कथाभिः सुविचित्राभिः स वशिष्ठादिभिः सह स्थित्वादिनचतुर्भागे ज्ञानगर्भाभिराहतः ८ जगामपि ज्ञानज्ञातो महत्त्वा ३
 सेनया नृतः वराहमहिषाकीर्णवनमात्मेष्टके कृपा ९ तत आगत्य सद्येन कृत्वा स्नानादिकं क्रमं समिच्छन् बांधवो भुक्त्वा ३
 निनाय समुहान् शरा एवं प्रायद्विनाशो भ्रातृभ्यां सह राघवः आगत्य तीर्थयात्रायाः समुवासापितुर्गृहे ११ नृपतिः ३
 संव्यवहारमनो ज्ञाया सुजनं च तसिचंद्रिकानया परिनिनाय दिनानि संचरुयात् न सुधारसंबन्धुशालयानघ ॥ १२ ॥ इति ३
 श्रीवाणिसहस्रनामोऽदिवसव्यवहारनिरूपणं नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ श्रीवाल्मीकिरवाच ॥ अथानघोऽशवैर्वर्षमा ३
 नेरचूडहे रामानुपायिनि तथा शत्रुप्रेलक्ष्मणपिच १ भरते संस्थितं नित्यं माना महगृहे सुखं पालयत्येनं राक्षसयाव ४
 तै

माधुर्येण वैशालयाः नयापूर्वीकं याचिरुथादिना निपरिनिनाय अतिवाहयामे स ॥ १२ ॥ इति श्रीवाणिसहस्रनामोऽदिवसव्यवहारनिरूपणं चतुर्थः
 सर्गः ॥ ४ ॥ रामस्य कथिकाश्वीदिनिर्वेदादिरवर्णने राजसंज्ञतुजिज्ञासोर्व सिद्धे के कृप्यक्रमः इत्थं श्रीरामस्य चित्रशुभ्रपापानु
 हानचर्यामुपवर्णनं तत्फलं वैराग्यदि साधने संपत्तिं विवस्त्ररूपं क्रमते अथेति उल्लेखतुर्थांशेन बोद्धव्यं वर्षे वर्षे माने रामः काश्र्य
 जगामेति चतुर्थेन संबन्धः रचूडहे इति वाच्यं हितस्य रामस्य साक्षिहृतस्य शत्रुप्रेलक्ष्मणस्य वा विशेषणं नतुराम रामशिं रामः का
 श्र्यजगामेत्येनेनानन्वयार्थः लक्ष्मणहेतिरिति ज्ञानबो विषये आश्रितेन भेदं तरेण भावे स्याभावांतरलक्षकत्वे भावलक्षणे सप्रम्य

सुपपन्नः १२३

बा.टी.
वे.प्र.
॥१५॥

सीदति निवीर्यस्मिन्निति सदनं सभास्थानं प्रतिहाराद्वारपालाः स्वयमेव हि द्वीस्थस्य स्वस्वामिनः सभादास्थास्पवायाहीकस्य गतिबुद्धिः
कर्मण्यवशेषत्वविवक्षया युष्म ६ असौ ह्यस्थे निवेदितार्थो याही को यही प्रहरणः प्राक्तियस्वारीकक १० महतेजाः महाप्रभावः कां
त्यानुबालभास्करश्च भासुरः तदुपयादनाय ज्वालाकृणोति श्रीमान् लघोलस्त्रीवान् ११ तं राजद्वारप्रदेशं उर्ध्वतः सभासुरपताकांते परितः
असंख्यभपुस्त्रायुधं कीर्णं कांचनं व्याप्तसौवर्णमिव विंगलं १२ विश्वामित्रो मुनिः प्राप्नोति अनुदतया गिरा राजनिराजानं प्रति।

ते गत्वा राजसदनं विश्वामित्रमर्धिततः प्राप्नोति विद्यामासुः प्रतिहाराः पतेत्तदा ६ अथास्थानगतं भूपे राजमंडलमालिनं स
मुपेत्य त्वरायुक्तो याही को सौवर्जितयत् देवद्वारमहातेजा बालभास्करभासुरः ज्वालाकृणजयज्जयः पुमांश्च मानवस्थितः
११ सभासुरपताकांते सख्यभपुस्त्रायुधं कृतवांस्तं प्रदेशे यस्तेजोभिः कीर्णकंचनं १२ वीर्यमाणे तु याही के निवेदयति राज
नि विश्वामित्रो मुनिः प्राप्नोति अनुदतया गिरा इति याही कवचनमाकर्ण्य न्यसन्नमः ससमं त्रीससामंतः प्रोक्तस्थो देमविहरा
त् १४ यदातिरेव सहसारासां वदेन मालिनः वशिष्ठवामदेवाभ्यां सहसामंतु संसुतः १५ जगाम धृतराष्ट्रसौ विश्वामित्रो महा
मुनिः ददर्श मुनिशार्ङ्गलं द्वारभूमाववस्थितं १६ केनापि कारणेनो वीतलमर्कमुपागतं ब्राह्मणे तेजसाकांतं सान्निध्यं
महोजसा १७ जराजरुषानित्यंतयः प्रसरस्तथा जटावल्या हतस्कंधं ससंध्यार्धमवाचले १८ श्री० श्री० श्री० ॥१०॥

निवेदयति विज्ञापनं कुर्वीष्टो याही के वीक्ष्यमाणे तु १३ मात्रे सति सराजसत्तमः प्रोक्तस्थावितुत्तरेण संबंधः १३ किमनवधार्यं
नेत्याहूनि याही कवचने माकर्ण्येति सामंताः अल्पदेशाधीश्वराः विहरात् सिंहासनात् १४ मालिनो वसितः तेराजसत्तमः वशि
ष्ठवामदेवाभ्यां सह जगामितुत्तरेणान्वयः यत्र विश्वामित्रो महामुनिस्तत्रासौ जगामेति संबंधः १६ तयः पराक्रमानि यजकवेल्लणा
भ्यामोजस्तेजसोर्भेदः १७ जराजरुषावयः प्रकर्षयलितया १८ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

रामः
१५

वा.टी.
वे.प्र.
१६

अनुग्रहमेवभाविभाग्यानुक्तसंस्तुययन्निरूपयति यदिति अनादिकारणरहितं अनेनोत्पत्तिरुद्दिपरिणामानंनिरामयः अतएवमनप
क्षयः अयायेनविनाशेनविवर्जितं ओषाधिकेः स्वांशसुरवल्लेः सर्वानानंदयतीत्यानेंदपत्तरमपुस्तुखार्थं सुखं प्रसिद्धं तदेव प्राप्तिमित्य
र्थः २४ धन्यानां कृतार्थानां धुरिः अग्रस्थानेन लब्धभावाप्रधानो निर्देशः लक्षणं २५ एवं दशरथोक्तप्रकारेण वराजानो महर्षयश्चकष
यंतः अथ सभास्थानमासाद्य आसनेषु समुयाविशानित्यन्ययः ३० तत्कृत्वा तपो लक्ष्मीतः अर्धार्थस्योदकस्याम्भारा आहरणे

ता २

यदनादिपदक्षुण्णं पदपायविवर्जितं तदानंदसुखं प्राप्तं मया तद्दर्शनान्मुने २४ अथ वत्त्रा महेनूनं धन्यानां धुरिधर्मतः भव
दागमनस्य मे यद्दयं लक्ष्यमाणाः २५ एवं प्रकथयंतो वराजालोथ महर्षयः आसनेषु सभास्थाने मासाद्य समुयाविषत ३०
सहस्रमालितं लक्ष्मीभीतं मुनिं सत्तमं प्रहृष्टवदनो राजा स्वयमर्घ्यं न्यवेदयत् सराजः प्रतिगृह्यार्घ्यं शास्त्ररक्षेन कर्मणा
प्रदत्तिं प्रकुर्वन् राजानं पर्यं पूजयत् ३२ वराजा पूजितस्तेन प्रहृष्टवदनस्तथा कुशलं चाव्ययं चैव पर्यं पृच्छन् आधिपं ३३
वशिष्टेन समागम्य प्रहस्य मुनिपुंगवः यथाहं चायं धित्वेन प्रपच्छानामयंततः ३४ स एं यथाहं मन्यो न्यपूजयित्वा समेव
च ते सर्वे हृष्टमनसो महाराज निवेदयन्ति ३५ यथा चित्तासनगता मिथ्याः संसृते जसः परस्परं पप्रक्षुः सर्वे नामयमादरात् ३६
उपविष्ठापतस्ते सविश्वामित्राय धीमते पारां मर्षां च गोचैव भूयो भूयो मवेदयत् ३७ अर्चयित्वा तु विधिवदिश्वामित्रं भावं
त प्रांजलिः प्रयतो वाक्पमिदं शीतमना नयः ३८

पराधशंकया स्वयमेवाहत्यार्घ्यं त्यजेदयदित्यर्थः ३१ पर्यं पूजयत् प्रशंसत् ३२ कुशलं देहमविमन्यादिषु अग्रयं कोशेषु एव वशि
ष्टमर्चयित्वा यथाहं शिष्यमगपस्यादिष्वनामयं पप्रक्षुत्यर्थः ३४ अन्योन्यममेत्यपूजयित्वा च यथाचितोसनगताः सतः पप्रक्षुस्तु
त्रेण संवंधः ३५ ३६ आचिनचकारेणानुक्तगंधपुष्पावस्त्रालंकारदेः समुच्चयः द्वितीयेन दत्तिणा फलतो बलादेः तेषां च व
द्विधत्वाद्भूयो भूय इति ३७ प्रयतः पवित्रः इदं वक्ष्यमाणम् ३८ श्रीरघुनाथजी कीजय ॥ हनुमते नमः ॥ ० ॥ ० ॥ ०

राम.
१६

वा.टी.
वै.प्र.
॥१७॥

सद्यमानोसीतिहेतोः तदुभयं कृतमित्येवविद्धि ५२ अत्रोः कर्तुमशक्यमपिकरिष्यमेवं दानुमशक्यमपिदास्यामेव यद्यस्मादपिमा
नं वस्तुन्ययित्वा इति सत्याच प्रतिपद्यति प्रतिपत्तिनाभेन सार्थकं भवतीति भावः ५३ स्थानुपुर इति शेषः वनेरणावनो इति हेतुणा स्वतरेण
स्येलेव तथा अग्राणां क्षमत्वात् रणे इति वा छेदः ५४ ननु मद्भूतेभ्यो वाति निग्राह्या इति राजाभिसंधिमाले स्यादतेषां चेति काकु
स्थान्य कृता द्राघान् ५५ तत्कृतः सन्नाहरीर्येति उत्सिक्तागर्भिताः न केवलं स्ववलेनैव किन्तु स्वाभिवलेनापीत्याहरवरेति ५६ तर्हि
रत्नस्यापिते कथं साध्यास्तन्नाहरामस्येति अनारत्नगताः अविरत्ननिर्गताः यथा हस्तमिभवेत्तमा अपि पासवो न हं स्यामिभवेत्तमा

यत्कार्यं यन्वार्थं न प्राप्नोसि मुनिपुंगव कृतमित्येव तद्विद्विमान्योसीति सद्यमम ५२ स्वकार्यं न विमर्शं त्वं कर्तुमर्हसि कोषिक
भगवन्नास्तेदं मे त्वयि यत्प्रतिपद्यते ५३ न च तं राममासाद्य स्थानुं शक्नोति शाचराः कुर्वन्केसरिणः इह्मावनेरणा इवेणका ५४
ते च नान्यः काकुत्स्था योऽमुमुत्सहते प्रमान् अनेके सरिणः कुक्षान्मज्जानां कारिणामिव ५५ विद्येति त्स्काहितपापोः कालकू
येपमारिणः खरद्वयणयोर्भत्याः कृतांताः कुपिता इव ५६ रामस्य राजशार्ङ्गं सहिष्यते न सायकान् अनारत्नगता धाराजले
स्येवयांसवः ५७ न च पुत्रकृतं स्निहं कर्तुमर्हसि पार्थिव न तदस्ति जगत्पस्मिन् यन्नेदं महात्मनो ५८ हतवूनं विजानामि हतास्मा
न्विधिरात्तमान् न ह्यस्मदायः प्राज्ञाः सन्दिग्धे संप्रवृत्तयः ५९ अहं वेदमिहात्मानं रामं राजीवलोचने वशिष्ठश्च महान्ते जायेतान्ये

५७
५८
५९
वदिति विप्रकुरु दर्शनशालाः ६०

२७

४४

सहृदित्यः ५७ भवतु तथा तथापि पुत्रोऽस्त्यजः यित्भिरित्याशं क्वाहनचेति मम पुत्रो यमिति प्राकृतस्तेहमनुरागं तत्कृतस्तु प्राहम
नदिति तथा हि शि विदधीचालकं प्रभृतयः स्वदेहं च क्षुराघपि ददुरिति भावः ५८ नात्रापापशंकापि किन्तु विजयाभ्युदय एवेत्या
हंतेति नूनमिति निश्चये विज्ञा नाभितपसेति शेषः त्वमपि विद्विमद्भवेति शेषः जगदेव द्रव्यति न हीति ५९ महातं जीवापाधपरि
क्षिन्नामात्मानमीश्वरमित्यर्थः प्रमावेतो वामहात्मानं वशिष्ठश्च वेतीति विपरिणामेनानुषंगः एवमत्रैवापि दीर्घदर्शनेन योगसिद्ध्य

यथायोगं सत्यं कर्षकस्येति शेषः ३९ अर्थलाभोदरिद्रस्येति शेषः ४० ईप्सितेन चराभिलषितेन मणिमंत्राभ्युदयादिन्या इहस्य
प्रियतमस्य पुत्रप्राप्तादेः दूरादिति शेषः ४१ त्वदागमनात् पूर्व इत्यनुवर्त्यते ४२ ४३ प्रथमः प्रसन्नः प्रेयस्य विषयः द्वितीयः कर्त्तव्यसे
वाविषयः प्रजापात्रत्वं मेवोपपद्यति पूर्वमिति तपसा ब्रह्मवित्त्वमनुप्राप्नोति संबन्धः ४५ शीति यतितापशो त्यागस्वयतिमु
ख्या र्थाभेदोत्पत्त्यर्थ इव शब्दः ४६ दृष्टादीनां परापसर्पणहेतुत्वं प्रसिद्धं विषयस्मरणशयो विषयाकारेण चित्रस्पर्शनोद्गमः

यथामृतस्य संप्राप्तिर्यथा वर्धमानवर्धके यथा धस्य सत्ता प्राप्तिर्भवदागमने तथा ३९ यथेष्टदारसंपर्कात् पुत्रजन्मा प्र
जावतः स्वप्रदस्यार्थलाभश्च भवदागमने तथा ४० यथेप्सितेन संयोग इहस्य गमने तथा पुनस्तस्य यथा लाभो भवदागम
ने तथा ४१ यथा हर्षो न भोगत्यागस्तस्य पुनरागमात् तथा त्वदागमाद् ब्रह्मस्वागते ते महामुने ४२ ब्रह्मलोकनिवासो
हिकस्य न प्रीतिमावहेत् मुनेन वागमस्तद्वत्सत्यं भवन्नवीजिते ४३ कश्चित् परमं कामः किंचित् करवाण्यहं पात्रभूते सि
मे विप्रप्राप्तः परमधार्मिकः ४४ पूर्वैराज्ञा विप्रश्च न तपसा पोतित प्रभः ब्रह्मवित्त्वमनुप्राप्तः प्रज्ञासि भगवान्मया ४५ गं
गाजलाभिषेकेण यथा प्रीतिर्भवेन्नम्र तथा त्वदर्शनात्प्रीतिरन्तः शीतयतीव मे ४६ विगते स्वाभयको घोषीत रागा निरा
मयः इदमत्यद्भुतं ब्रह्मवत्पदं वाचसां प्रयागतः ४७ अभ्युत्थेन गते चान्द्रमास्यानमपकत्त्वमयं चेदनेव इवोन्मयं चेदवेयवि
हं वर ४८ साक्षादित्ते ब्रह्मलोके तवाभ्यागमने मत्तं हृत्तास्य बुद्धीतश्च तवाभ्यागमनात् मुने ४९ त्वदागमने पुण्येन साधो
यदनुरजिते अथ मे सफलं जन्म जीवितं तत्सु जीवितं ५० त्वमिह गम्यते दृष्ट्वा प्रतिपश्य प्रणम्य च आत्मनेव न मां प्रभत

४७ देवर्षिभिरुत्तमैः स्थाना नमेव स्वेन त्वात्साविधानाद्ब्रह्मवित्त्वमिति भावः अनया वापकत्वं सम्यगतपायं अतएव धर्मात्कर्त्तव्यं इदम
तमयं चेद्विजुलं प्राप्ता तत्रोन्मयं निवेत्सुत्येत्ता ४८ धर्मैरुत्तमैः यथाभ्युदयाभ्यामनुगृहीतः ४९ तदेवं स्मरयति त्वदिति ५० पुण्यं
वीभ्यामभिहृत्वा क्षात्मनि शरीरे प्रस्थोक्तः स्वादी वनसंमामीत्यर्थः जलधिर्विलासी चौर इति शेषः ५१ श्रीरामचन्द्राय नमः

विबुधव्रजान् देवसंघात् ५ विहितं अनुष्ठितं ६ अवधत्ते विप्रैर्निरस्तो यागकदंबके यज्ञसमूहे ७ ननु शोपेनैव ते कुतो न निरस्तास्तत्र
हनचेति ८ ईदृशी क्रोधप्रगमाद्ययोग्या प्रापयेयं स्वार्थेण च प्राप्नुयां सतमे साधुतमे सतमे इति पाठेन संबोधनं अभिप्रवसिरक्ता
रः अर्थात् सतमानां ऐक्यं यथा १० उत्तरत्र तमिति दर्शनादत्रय इत्यध्यासार्थं विशेषणानि वि वक्षितार्थोपपादकानि ११ सत्यपरा

यदा यदा तु यज्ञेन यज्ञेन विबुधजनान् नदात्तदात्तमेयं विनिघ्नंति निशाचराः ५ बहुशो विहिते तस्मिन्मयारात्तसनाय
काः अकिरंति महीयागे मांसेन रुधिरैश्च ६ अवधूततथा भजतस्मिन्त्यागकदंबके कृतश्रमो निरुत्साहस्तस्माद्दृशा
दुयागतः ७ नच मे क्रोधमुत्सृज्य बुद्धिर्भवति पार्थिव तथाभूतं हितं कर्म नशापस्तस्य विद्यते ८ ईदृशी यज्ञदीप्ता सोम
मतस्मिन्महाकृतौ त्वत्प्रसादादविघ्नेन प्रापयेयं महाफलं ९ आतुमर्हसि मामार्त्तं शरणार्थिनमागतं अर्थिनां यन्निराश
त्वं सत्तमिभिर्बोहिसः १० तवास्तितनयः श्रीमानपशार्दुलविक्रमः मेहं द्रुमदृशो वायं रामोरत्तो विदारणः ११ तं पुत्रं राजशार्द
लरामस्य पराक्रमं काकपक्षधरं शरं ज्येष्ठं मेदानुमर्हसि १२ शकोद्येव मया गुप्तादिव्येन स्वेन तेजसा राक्षसायैष कालीर
क्षोर्धामर्दुविनिग्रह १३ श्रेयश्चास्मै कश्चिद्व्यामिबदु रूपमनंतकं त्रयाणां मयिलोकानां येन प्रज्या भविष्यति १४ नात्येति कालः
कालज्ञयथायं मम राघव तथा कुरुष्व भद्रे मां शोकमनः कृपाः १५ कार्यमेतत्तु अधिकालेन कृतमेतुपकारिता महदपुपका

क्रमममोपराक्रमं काकपक्षौकर्णमूलशिखेस्त्रियाचारसिद्धे १२ नन्वरुतास्योवालेयकयं शक्रस्तत्राहशक्रइति गुप्तेरस्तिः अपक
नीरोयज्ञस्यलोकस्यतिवाशेषः सृष्टिविनिग्रहे शिरश्छेदे १३ अयः अस्त्रविद्याप्रदानरूपे अस्त्रभिदादुहुरूपे प्रभावतत्त्वनतकमनवाधिकं
१४ कालायज्ञांगभूतावसंतादिर्यथानास्योतीति संवेधः १५ अभिलषितसाधनानुग्रहउपकारः तद्भावमहद्दुविस्मयायाससाध्य
मधिकार्यफलरिक्ततामेतिसंपन्नफलत्वेनोपकारोपि प्रीतिरेकतामेत्यर्थः १६ आशमचंदायनमः ॥ १७ ॥ ॥ ० हनुमेतेनमः ॥

राम
१४

वा.टी.
वै.रा.
१८॥

धत्वायेः ग्रहियोतेतानिशास्त्राणि तिस्रोऽप्येः ग्रहियोतेता अस्त्राणि अलकोदीनां सनरभूमिस्थितिसंबंधः तज्ज्ञोयुद्धज्ञः वैशारद्यज्ञः
नमस्येनास्तीतिभावः ७ परिशीलने अस्थितिशेषः प्रक्षिप्तगणितेन परिमितं शीलनमस्येति बड्जीहिः कीर्णपुष्पोपहारः पूजा
यासुकासुखीयासु अक्षिरभूमिषु चत्वरस्थलेषु ९ अतितरामित्यस्य चम्यतेन हरिणं कृशः १० अन्वसंबंधः होरणः पांडुरः त
त्र ह्यंतः पदेय प्रयावा आभातीति पश्चामस्तदाकरः आतश्चोपसर्ग इतिकः सहमेन नुवारेणव १० विहर्तुं संचरितुं कीर्तितुमि

नपास्त्रैः परमैर्युक्तो न च युविशारदः नवास्त्रैः शूरकोदीनां तज्ज्ञः समरभूमिषु ७ केवलं पुष्परंवेडेषु नगरोपवनेषु च उद्याः
नवनकुंजेषु सदैव परिशीलनं ८ विहर्तुमिषु जानाति सह राजकुमारकैः कीर्णपुष्पोपहारसु स्वकास्वजिरभूमिषु ९ अ
धत्वाति नरां ब्रह्मन्मम भाग्यविवर्ययात् हिमेनेव हि पश्यामः संपन्नो हरिणः कृशः १० नातु मन्त्रानि शास्त्राणि न विहर्तुं गृह
वनि अंतः सेदपरीतात्मा तूष्णीति कृति केवलं ११ सदारः सहभृत्या इतत्कृते मुनिनायकः शरदीवयया वाहो नूनेनिः सा
रतांगतः १२ ईदृशो सौ सुतो बाल आधिनाथ वशीकृतः कथं ददामितं तुभ्यं योद सह निशाचरे १३ अपि बालो गेना सं
गादपि साधो सुधारसात् राजादपि सुखायेव पुत्रस्त्रेहो महामत १४ येदुरता महारंभा त्रिषु लोकेषु विददाः पुत्रस्त्रेहेन सं
तोपि कुर्वते तान संशयः १५ असवोऽप धने दरा लुप्यते मानवेः सुखं न पुत्रो मुनिशार्दूल स्वभावोऽप्येष जंतुषु १६ राक्षसा
क्रूरकर्माणः कूटयुद्धं विशारदः रामस्तान्मोक्षयति स्य युक्तिरेवातिदुःसहा १७ ॥ ७ ॥

रामः ईदृशो मुनिः इति वा १७ ॥

तिनुन अकर्मकत्वायेत ११ तत्कृते तन्निमित्तं निःसारितां निरुत्साहवलतां निः सुखतां वा १२ ईदृश इति शरीरेण बाल इति वयसा आधि
नावशीकृत इति उद्यादिना च तस्या शक्तता प्रेक्षणं न ईता च दर्शिता त्वत्रा धिबोद्धतदपि निशाचरेः सहसुत रामयुक्त इति भावः १३
ननु धर्मनिष्ठास्तव कित्ति शिरोधिना पुत्रस्त्रेहो स्यात् कथाह अयीति उक्तसु खान्येव हि धर्मफलं तानि पुत्रसुखेनातिशरतु इति भावः १४
दुरंताश्चिरसाध्यः नपः क्लेशास्तान् संतो धार्मिको अपि १५ सुखं न्यजस्त इति विपरिणामेनानुबन्धः १६ इत्यं पूर्वा कप्रकोटस्थितौ

ने

रामः
१८

मुनिर्वाकं मुपसंहरति इत्येवमिति १७ उपयन्तानि युक्तानि पदानि प्रसिद्धानि च नीयवस्तुनि युयस्मिन् कर्मणि तत्र या ननु शक्यमुच्यतां किम
 पपत्तिचित्तयेति तत्राह धीमानिति लोको मनोरथपूर्व्यापितुष्यति धीमान्नुत तत्पूर्वावधि युक्ति युक्त कथनेन विनाननुष्यतीति युक्ता उपप
 त्तिचित्तेति भावः १८ ॥ इति श्री वाशिष्ठ ० वराहप ० सप्तमः सर्गः ॥ १७ ॥ स्तोत्रप्रज्ञो ज्ञेयं रामस्य युद्धयोग्यत्ववर्णनं रावणदिवले ज्ञात्वा विचारश्च
 पवर्णते उपपन्नत्तरोत्तरालाभाच्चिच्छेदः पूर्वोक्तं रामदशमसंधानात्प्रतिज्ञातार्थासामर्थ्या मुनिवचनस्य च पुरस्तेष्वप्युक्तत्वात्संदेहोपश्रव

इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्मार्थसहितं वचः विराममहातेजा विश्वामित्रो मुनीश्वरः १७ श्रुत्वा वै चो मुनिवरस्य महानुभावस्य कृत्या
 मतिस्तदुपपन्नपदं सवक्तुं नो युक्ति युक्त कथनेन विनेति तोषं धीमान्परितमनोभिमतश्च लोकः ॥ १८ ॥ इति श्री वाशिष्ठ महासमाप
 नो विश्वामित्रवाक्यं नाम सप्तमः सर्गः ॥ १७ ॥ श्री वात्सलिकविरचितः ॥ तच्छ्रुत्वा राजशार्ङ्गलो विश्वामित्रस्य भाषितं ब्रह्मसमासीना
 श्रुतः सौदेन्यचेदमब्रवीत् १ ऊनस्योऽशवर्षोऽयं रामो राजीवलोचनः न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सहस्रसूतैः श्यमसोहि
 णी पूरणी यस्याः पतिरहं प्रभो तथा यद्विदुस्तो युद्धस्य गमिषिषां तां शिनां ३ इमे हि शूरविजिता भूत्या भैत्रविशारदाः श्रुतः
 चैषां धनुष्याणि गोप्रासमरमुद्दिनि ४ एभिः सह ववीराणां महिम्नस्तमापि ह्यमि युद्धमन्त्रानां करिणां भिवेकसरी ५
 बालो रामस्वनीकेषु न जानाति वलावलं अतः पुरा हते दृष्टानानुनात्पारणावनिः ६ ॥ १७ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ श्री हनुमता

त्यमाणां १ किंचिद्भूतः सोऽशवर्षो अस्मिन्त्रिपदवडुवीरिः युद्धयोग्यते वनास्ति राक्षसैः सहनुसुतरामेति भावः २ तर्हि कीच्य
 र्थः प्रयामः नेन्यास इत्यमिति अस्तोहिणी लक्ष्मणं तु र्वके भैरवाया अश्वापतिः पंचपदातिका यत्तु गेति गुणैस्तद्वक्तुमादास्या
 पथ्योत्तरसेना मुखगुण्यगणवाहिनीयवनाचमूः अश्वकिनी दशानीति अस्तोहिणी त्वमरसिंहेनैव भारनादि प्रसिद्धस्य ॥
 शोक्तं ३ अत्र युद्धे गोप्रासकः ४ महिम्नस्तमापि ह्यमि युद्धमन्त्रानां करिणां भिवेकसरी ५
 स्यात्तरंतः ६ पुरमित्यव्ययीभावः पुरमध्याखरत्नी कीशार्थकत्विपंतरणावनरन्यानरकृत्यर्थः ६ श्री वात्सलिक ॥ १७ ॥ ॥ १७ ॥ ॥

वा.टी.
वै.प्र.
२०

तदेवस्युद्यतिप्रयतइति २७ किलेनिसंभावेनेसचेतशंसेतसंबंधः ततर्हि २८ तत्कुतस्तत्राहकालइति एयमिति कदाचित्केमुने
देवेति यवस्थयेत्यर्थः वीर्याणिभूतशब्देतिहृद्गर्भकर्मधारयः २९ किंततस्तत्राहअयेतिअस्मिन्कालेनसमर्थान्तत्राप्यशु
मुनरामेत्याशयः नियतेदेवस्यईश्वरस्वेति यावत् ३० अनुकंथः पुत्रः पुत्रकस्तस्मिन् अर्थिमनोरथसमर्थना समर्थत्वादत्यभा
ग्यस्य ३१ ननुकुतस्तवेदशम धैर्यतत्राहदेवेति पुरुषामनुष्ठा ३२ महतांपूज्यतमानांवीर्यवतामिद्रा दीनामपि अदत्तअपहर

१४ अष्टतेहिमवान्नीर्यरावणनामराक्षसाः साक्षाद्देववणाद्भूतापुत्रोविश्व वसोमुने २७ सचेन्नवमखेविघ्नं करोति कि
लदुर्मतिः तत्संशयिनशक्ताः स्मोवयंतस्यदुरात्मनः २८ कालेकाले एयम्वहन् इरिवीर्यविभूतयः भूतेस्वभूदयं
तिप्रलीयंतेचकालतः २९ अद्यास्मिन्नुवयंकालेरावणदिमुशत्रुषु नसमर्थाः पुरःस्थातुंनियतेरेयनिश्चयः ३०
तस्मात्प्रसादधर्मज्ञकुरुत्वममपुत्रके ममचेवात्यभाग्यस्यभवान्निपरदेवते ३१ देवदानवगंधर्वायताः पतंगपन्न
गाः नशक्तारावणं योद्धुं किंपुनः पुरुषोयुधि ३२ महावीर्यवतांवीर्यमादनेयुधिरक्षसाः तेनसांईनशक्ताः स्मसंयुगे
तस्यबालकैः ३३ अयमन्यतमः कालः पेलवीकृतसज्जनः राघवोपिगतेदेव्ययतोवार्दिकजर्जरः ३४ अथवालवण

तीवराक्षसोरावणः संयुगेयोद्धुमिति शेषः येनसहवयंनशक्ताः स्मत्तस्यबालकैः किंशवमिति शेषः अथवातस्यबालकैरिन्द्र
तित्प्रभृतिभिः सहोपिनशक्ताः स्मरतिपूर्वेणसंबंधः ३३ अशक्तौहेतुंतरमाहअयमितिपेलवीकृतानिर्वलीकृताः सज्जनायेन
सःराघवः स्वयमेववार्दिकेनयतोर्जरः शीथलः अथवा राघवाराधः हेडकएवावार्दिकः सइवजर्जरः ३४ अथवेतिकल्पांतरेय
ज्ञघ्नतेवतिशेषः कथयतुभवानिति शेषः असुरप्रस्थदेत्यसदसदेत्याइत्तस्यानुसन्नत्वत्त शेषमूलवलेनतस्यातप्यत्वान्माधात्

१५ अष्टतेहिमवान्नीर्यरावणनामराक्षसाः साक्षाद्देववणाद्भूतापुत्रोविश्व वसोमुने २७ सचेन्नवमखेविघ्नं करोति कि
लदुर्मतिः तत्संशयिनशक्ताः स्मोवयंतस्यदुरात्मनः २८ कालेकाले एयम्वहन् इरिवीर्यविभूतयः भूतेस्वभूदयं
तिप्रलीयंतेचकालतः २९ अद्यास्मिन्नुवयंकालेरावणदिमुशत्रुषु नसमर्थाः पुरःस्थातुंनियतेरेयनिश्चयः ३०
तस्मात्प्रसादधर्मज्ञकुरुत्वममपुत्रके ममचेवात्यभाग्यस्यभवान्निपरदेवते ३१ देवदानवगंधर्वायताः पतंगपन्न
गाः नशक्तारावणं योद्धुं किंपुनः पुरुषोयुधि ३२ महावीर्यवतांवीर्यमादनेयुधिरक्षसाः तेनसांईनशक्ताः स्मसंयुगे
तस्यबालकैः ३३ अयमन्यतमः कालः पेलवीकृतसज्जनः राघवोपिगतेदेव्ययतोवार्दिकजर्जरः ३४ अथवालवण

१५ अष्टतेहिमवान्नीर्यरावणनामराक्षसाः साक्षाद्देववणाद्भूतापुत्रोविश्व वसोमुने २७ सचेन्नवमखेविघ्नं करोति कि
लदुर्मतिः तत्संशयिनशक्ताः स्मोवयंतस्यदुरात्मनः २८ कालेकाले एयम्वहन् इरिवीर्यविभूतयः भूतेस्वभूदयं
तिप्रलीयंतेचकालतः २९ अद्यास्मिन्नुवयंकालेरावणदिमुशत्रुषु नसमर्थाः पुरःस्थातुंनियतेरेयनिश्चयः ३०
तस्मात्प्रसादधर्मज्ञकुरुत्वममपुत्रके ममचेवात्यभाग्यस्यभवान्निपरदेवते ३१ देवदानवगंधर्वायताः पतंगपन्न
गाः नशक्तारावणं योद्धुं किंपुनः पुरुषोयुधि ३२ महावीर्यवतांवीर्यमादनेयुधिरक्षसाः तेनसांईनशक्ताः स्मसंयुगे
तस्यबालकैः ३३ अयमन्यतमः कालः पेलवीकृतसज्जनः राघवोपिगतेदेव्ययतोवार्दिकजर्जरः ३४ अथवालवण

यम.
२०

रामनीतेरास्तवधोनसंभावितः प्रत्युतसपुत्रस्यममेववधः संभावितः स्यादित्याहचतुर्भिः तथाचमस्तधर्मापेक्षयातवसहानधर्मः स्या
दितिभावः १८ ननुयहिवर्षसहस्राणिजातस्यममकोशिकेतिपूर्वरामायणउक्तकथनद्विस्तुमत्रोच्येतसत्येअतो नयथाशु
तो नयः किंतुनववर्षसहस्राणिपुत्रकाम्ययोपलक्षितस्यजातस्यममदुर्येनदुःखसाधनाश्चमधुपुत्रस्यादिनाचत्वारउत्पादिताइति १९
तेयुरामएवप्रधानभूतः यथाशरीरेयुप्राणः अतएवतेषांप्रियतमः कितनस्तज्राहतविनेति २० यत्पनयनेत्रयाणामन्यवामपिप्र

विप्रयुक्तेहिरण्येषुहर्षमपिनोत्सेवे जीवितुंजीवनाकांक्षीनरामनेतुमर्हसि १८ नववर्षसहस्राणिममजातस्यकोशि
क दुःखिनोत्पादितास्त्वेनेवत्वारः पुत्रकाम्यया १९ प्रधानभूतस्त्वैव रामः कमललोचनः तंविनेहृत्रयोप्यभेधार
यंतिनजीवते २० सएव रामोभवतानीयतेरास्तसांग्रति यद्वितसुत्रहीनेत्वंमृतमेवाशुविद्धिमां २१ चतुर्नीमात्मजानां
हिप्रीतिरत्रैवमेपरा ज्ञेयधर्ममयतस्मान्नरामनेतुमर्हसि २२ निशाचरबलहंतुं मुनेयदितवेष्टितं चतुरंगसमायुक्तं
मयासहचलनय २३ किंवीर्यं रास्तसास्तेनुकस्यपुत्राकथंचते किमत्यमाणः केचवइतिवर्णयमेस्फुटं २४ कथंतेन
प्रहर्षुंयतेषांरामेणरस्तसां मामेकेर्चलकेर्वसवमयावाकूटयोधितां २५ सर्वमेशसभगवयथातेषांमहारेण स्या
॥ तव्यदुष्टभाग्पात्रां वीर्यांसिज्ञाहिरास्तसाः २६ ॥

राणंसताहशोरामएवमस्युत्पान्नाससावप्रतिनीयतेभवतेतिचतुर्भिरेपिहीनेमांमृतमेवविद्धीत्यर्थः २१ चतुरंगिप्ररणादितिहिंवा
ज्यमेकस्यनयनमंत्रिणापिस्वस्यमस्युः संभावितइतिप्रत्याहचतुराणामिति धर्ममयधर्मप्रचुरं २२ पादरामननेयामितदाकथंत्वका
र्यसिद्धिस्तज्राहनिशाचरंति हस्यश्चरयपादोतेअतुरंगबलसेन्यं २३ अथरिज्ञापनात्कंदेदितिपरबलेजितासुः एछति किंवीर्यं इति
कथंचतेवर्त्ततइतिशेषः कियत्प्राणाः संख्यापरिमाणेनकेचवनामतः २४ प्रकर्तव्यं प्रकर्तव्यं प्रहर्षंयामितिपादस्यहं २५ चार्थे

लुप्तिक्राउजिताः तहोपसिद्धः २६

वी.टी.
वे.प्र.
२२१

जगन्निजं विश्वामित्रं विश्वस्थामित्रं विश्वामित्रं इति नामार्थप्रसिद्धेः भिन्नचर्याविरर्पणपूर्वपदस्य दीर्घः यद्यपि वशिष्ठोपिकोपेनैव तत्कोप
प्रतीकारसमर्थस्तथापि ननु कोधयतो सोधत्यादिमानिदिभावः दृष्टे लोकेषु पित्रे गुणवतां गुणः प्रसिद्धस्तैः सर्वभूषितः ७ तित्ता
नार्थपालनेन व्रतते चोभनं यस्तथा विधायता व्रतं कालं भूत्वेत्यर्थः भवत्कर्ममध्यमपुरुषो पूर्ववत् धर्मेण यशसा वयुत इति त्रिषु
लोकेषु विख्यातः ८ स्वस्य स्वानां च धर्मं प्रतिज्ञा पलने प्रतिपद्यस्व त्रिष्वपि भुवनेषु भिलायत स पादनेः इह इति त्रिभुवने शस्त्रस्य

२२

कोधभिभूतं विज्ञाय जगन्निजं महापुनिं धीमान्नुव्रतो धीमान् वशिष्ठो वाक्ताम्रवती ८ ॥ **श्रीवशिष्ठ उवाच** ॥ इत्वा कुरुकुले केन
ज्ञातः सात्ता इर्म इवापरः भवान् शरण्यः श्रीमात्सेलो कपगुणभूषितः ७ धतिमान्नुव्रतो भूत्वा न धर्मं हानु मर्हसि त्रिषु लोकेषु वि
ख्यातो धर्मेण यशसा युतः ८ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व न धर्मं हानु मर्हसि मुनेस्त्रिभुवने शस्य वचनं कर्तुं मर्हसि ९ करिष्यामीति स
श्रुत्वा तत्तज्जराज च कुर्वतः इह पृथ्वी हरेरुर्मन्तस्माद्रामे विसर्जय १० इत्वा कुवंशजतोपि स्वयं दशरथोपि सन् नयालयसिंहाकांको
परः पालयिष्यति ११ युष्मदादिप्रस्सोतेन व्यवहारेण जैनवः मर्यादानविमुचंति तां न हानु त्वमर्हसि १२ गुप्तं पुरुषसिंहेन
ज्वलनेनाप्रतयथा कृतास्त्रमकृतास्त्रवानेन शस्यति राक्षसाः १३ एष विग्रहबाधर्म एष वीर्यवतां वरः एष बुद्ध्याधिको लौ
केतयसा च परायणः १४ एषोऽस्त्रविधिं वेति त्रैलोक्ये स चराचरे नैतदस्यः उमात्वेति न च वेत्स्यति कश्चन १५ श्री ७ ॥ श्री ७

राचरेऽन्येन वेत्तीत्युत्तरान्वयिवा ॥ १५ ॥

९ तत्तहरेदित्यर्थः १० यद्भुसंस्संति राजानस्तद्भुतास्संति हि प्रज्ञा इति माघात्प्रजामर्यादा पालनायापि प्रतिज्ञाः वश्यं पालनीयेता
ह इत्थोक्तिरिति द्वाभ्यां नयालयस्य नती करायिवत् ११ प्रणोतेन प्रवर्त्तते न जंतवो जंतु सदृशा अज्ञा अपि १२ पुरुषसिंहेन पुरुषश्च
हृन्विश्वामित्रेण जलनेनेति ईशानिलये वस्थितममृतं परितः प्राकारहृतेन रक्षात इति प्रसिद्धं कृतास्त्राश्चित्तास्त्रा शस्यति धर्म
यिनुमिति शेषः १३ उक्तार्थपिपत्तये विश्वामित्रे प्रभावे प्रपंचयति एष इति परं श्रयनं स्थानं १४ स चराचरे प्रसिद्धमिति शेषः स च

राम.
२१

अथ येन नयत्यते सुंदोप सुंद पुत्रौ मारी च सुबावह ३६ अदत्तमपिरामं च यो वलानो व्याप्पवेत्ति चेत्तत्राहंथेति ततर्हि उक्तवत्येते त्वया क
 नुते मुखत्वविवत्तया सखी एव कारोरात्तसया हत्यर्थः अन्यथा अमृतानुशास्वते निश्चुतं ३७ अस्मौ कइ हो दशरथः मुनेरभिनेतराम
 प्रयणरात्तसवधे च संशये कर्तव्यमश्नवान कर्तव्यं से त्वत्यथवान से त्वतीत्यादि रूपे कत्तोमहो मिजोले निमग्रहवत्त ए निश्चयमपि
 नाज्ञासीत् यतः संप्रोदी चो जलधो मृगमान इवासीदिति शेषः ३८ इति श्री वशिष्ठोक्तो वराण्यः अक्षमः सर्गः ॥ ८ ॥ विश्वामित्रस्य को

सुंदोप सुंदो अथ पुत्रौ ववस्वतो यमौ यत्तविप्रकारे अहितेन दास्यामि पुत्रकं ३६ अथनेष्वसि च द्रष्टुं स्तइयो स्याहमेवजे अम
 प्यात्तनप श्यामि प्राश्नतं जयमात्मनः ३७ इत्युक्तामदुवचनं रघुवहो सो कत्तोले मुनि सत संशये निमग्रः नज्ञासीत् एणं म
 यि निश्चयं म हात्मा प्रोदी वा विवज्जलधो स मृगमानः ३८ इति श्री वशिष्ठोक्तो वराण्यः अक्षमः सर्गः ॥ ८ ॥ विश्वामित्रस्य को
 अतश्चुत्वा वचनं तस्य स्नेहयर्षा कुले स एणं समनुः कोशिको वाकं प्रत्युवाच महीपति १ करिष्यामीति संश्रुत्य प्रतिज्ञां
 पुमर्हसि स भवान्ने सरीभूत्वा मृगतामिव वाहसि २ राघवाणां मुमुक्षो यंकुलस्यास्य विषयः न कदाचन जायते शीतो
 शीतलं गृहं प्रमयः ३ यदि त्वं न ससौ - जामिषा मिषा गते होन प्रति तः काकुत्स्थः सुखी भव समा धवः ४ ॥ वाल्मीकिर
 वाच ॥ तस्मिन्कोपपरीतेश्च विश्वामित्रे महात्मनि च चालवधुधा कृत्वा सुरांश्च भयमा विप्रान् ५ श्रीराम च द्वाय नमः ॥

पोत्रतत्तयोस्त्रयोस्त्रवलोक्तिभिः वशिष्ठेन शोनेराज्ञः समाधानं च वर्ण्यते स्नेहेन यर्षा कुले व्याकुले स्तिग्नेनेत्रयस्मिन्नुत्पन्नकालतयात्
 तथाभूतं वचनं श्रुतेत्यर्थः १ संश्रुत्य अंगीकृत्य सः प्रसिद्धः भवान् पुत्रः त्वमिषा ध्याहार्यं अन्यथा मध्यमपुरुष इयानुपपन्ने २ राघवाणां
 कुलस्य अथ विवयान्नत वादलक्षणः अमुकः तदेव अतिरेक्या सन समर्थयति चेति ज्ञेयमेव समर्थः ३ परिष्यामेव महात्मनि तपोभात्मा
 शालिनिपत्तुरपराधादपराधिधारणं पराधाहामामेव शप्नतीति भयादसुधा च चालं किमन्यमेव तपसा रावणं दिहं तारिष्यति स

यस्मिन् विज्ञेयतीति सुराश्च भयमा विप्रान् ५ श्रीराम च द्वाय नमः ॥

वा.टी.
वे.प्र.
२२

इति श्री वाशिष्ठनाम वैराग्योपनिषद् नवमः सर्गः ॥९॥ राजा च प्रहितो गत्वा यात्रीको रामचेष्टितं विज्ञाय पुनरागत्य राज्ञे कृतं न्यवेदयन् त
थेति उक्तफलस्थसे प्रहर्षस्थपरगाभित्वा दुःखः परस्मैपदहेतौ शब्दा २ अविघ्नपुण्यार्थनिविघ्नमुनेर्यज्ञसिद्धार्थे अथवा सत्यवचन
परिपालनरूपमहापुण्ये पूर्वोपस्थितमिच्छाशोकवीर्यलवेनान्येपि विद्यामाभ्यस्त्यभिप्रत्येवमुक्तं शीघ्रपेदनाप्येतदेवोपेत २ वि
सृष्टः प्रेषितः अतः पुरातनस्थं राममंदिरं ३ विमानाः विष्णुलमकाः ४ लोकाः पटिकायाः षष्ठो भागः एकतस्तवत्तीत्यनगापि संबध्यते उ
क्तिर्वोक्ताच्चेन्नमनः पूर्वकं मुख्यमुध्यापत्येतिभावः ५ तं प्रतीहारेण सह राभसमावा रनिवेदनायागतं रामानुचरं जनं अनाश्रुता

इति वाशिष्ठसमाश्वासनं नाम नवमः सर्गः ॥९॥ श्रीवाल्मीकिराजः ॥ तथा वाशिष्ठे जुवति राजा दशार्थस्सुतं संप्रहृष्ट
मनो राममाजुहावसलक्षणं ॥ **॥ दशार्थ उवाच ॥** प्रतीहारमहाबाहुं रामं सत्यपराजाम् सलक्षणमविघ्नपुण्यार्थशीघ्र
मानय २ इति राजा विस्लोकैर्लोकान्तातः पुरमंदिरं महर्त्तमानेण गत्वा तमुवाच महीपतिं ३ देवदेवैर्लिताशेसरिपो रामः
स्वमंदिरे विमानाः संस्थितो राजो यद्वपदः कमले यथा ४ आगच्छामिन्द्रेणेनेति वक्त्रिध्यायति चेकतः न कस्यचिज्जुनिके
स्थानुमिच्छति विबुधधीः ५ इत्युक्तस्तेन भूपालस्तं रामानुचरं जनं सर्वमाश्वासयामास पप्रच्छ च यथाक्रमेण ६ कथं कीदृ
ज्विधो राम इति यस्मात्प्रहीभता रामभृत्यजनः खिन्नो वाक्प्रमाह महीपतिं ७ देहयस्मिभिर्मादेवधारयंतस्मेवयं खिन्नाः खे
दपरिह्वानतनो रामे सततव ८ रामो राजीवपद्मालो यतः प्रभृतिचागतः सविप्रतीर्थयात्रायास्ततः प्रभृतिदुर्मनाः ९ राम ॥०

नसम्पद्भिः वेदयेयुरित्याश्वासयामास ६ एकः क्रियायाः प्रश्नः अपरः कार्यविधादायवस्थानां ७ यस्मिन्निवृत्तशोदेहं यस्मिन्निवृत्ताः दुःखि
ताः तथाच यं देहं मय्येतादृशो वेदकाश्चेत्येतत्किंवाच्ये इति भावः राजीवकमले यतो यस्मादिना त्वभ्यति आगतस्तिष्ठतीति पद
मध्याहार्यं अन्यथा आगमनस्य प्राप्यदिकत्वाभावेनाधिकरणनिरिक्तारं भकालानपेक्षत्वेन प्रथमस्य प्रभृतीति पदस्यैव व्यर्थं
त यदा आगते सतः प्रभृते तावतेव सिद्धः स्थितस्तु प्राप्तिरित्येवमेतत्प्रवदस्त्वधिकरणकालानिरिक्तारं भकालापेक्षति
॥ नतर्ह्यर्थमिति ९॥

राम
२२

नसहसाः प्रभावेति शेषः नन्विरेक्यसंगच्छतां भग्वं गिरोगस्य प्रभतीनां महर्षीणां ब्रह्मादीनां देवानां च प्रत्येकमयि नूनप्र।
 भावत्वानुपपत्तिरिति चेदेवं तर्हि तत्तु दशास्यत्रलभावमन्येषामाभिमानिकं परिच्छिन्नभावमभ्युपेत्य दमुञ्जतयदोषः न च ब्रु
 ह्मभावेनापि ते यामेव तत्सा दृश्यतत्र भेदाभावेन तद्वृत्तितस्य तस्य योगात् तथा च श्रुतिः तस्य हनदेवाश्च न भूत्या ईसत आत्मा
 यां संभवतीति कृशाञ्जननितमिति शेषः दन्तपसा संतोषितेन तदेवेति शेषः प्रसिद्धिर्दृष्टव्ये राभायेण चेत अस्त्रेद्याः प्रजाप
 तिसुता रुद्रः तदुपमाः सहोर्वीरा विचिताः आजः शत्रुजयसामर्थ्येन विष्णुमित्रतपः प्रभावेन वशीकृतत्वा इन्वचरन् अनुच
 रवत्सर्वे भूतकालो न विवक्षितः १८ तेषु प्रधाना नाह जयेत्यादिना दात्तापि लोकादन्तकमे १९ तान् विभज्य दर्शयति पंचाशतशत

नदेवानर्थयः केचिन्नासुरानचरात्तसा ननागा यज्ञगंधर्वाः समेताः सहशानुनेः १८ अस्त्रमस्त्रेकवाञ्चनपरैः परमद
 जैयं कौशिकप्रपरादक्षय्यराज्यसमन्वगत १९ तेहि पुत्राः कृशाञ्जस्य प्रजापतिसुतोपमाः एनमन्वचरन्वीरादी।
 प्रिमत्तोमहोजसः १८ जयाचसुप्रभाचेवदी सापिरयो सुमध्यमे तयोस्तु बान्यपत्यानि शत परमदुर्जयं १९ पंचाशतः सु
 तान् जज्ञे जया लध्ववरापरा वधार्थं सुरैरेभ्यानां ते तन्मा कामचारिणः २० सुप्रजाजनयामास प्रजान् पंचशतं परान् स
 यर्षी नाम दुर्दुर्षा नुराकारान्वलीयसः २१ एवं वीर्यमहातेजा विश्वामित्रा जगन्मुनिः नरामगमेन बुद्धिं विष्णुवां कर्तुम
 हेति २२ आत्मना हासत्वा मे सुनीडि स्थितसमीपे पुरुषस्य साधो प्रोपि प्रत्यापूरत्वेति मादीनतां गच्छ पया विमहः २३

विष्णुस्य २३

लध्ववरापतिश्च सयेति शेषः सुरैरेभ्यानामिति कर्त्तृत्वस्य ही अतो योग्यतया असुरवध एव लभ्यते २० संपर्यान्परास्वामि
 भवनशीलत्वात् दराखान् उराकाशं लीलाकारान् २१ जगत्सर्वमनुजयोगा बलासात्प्रयतितच्छीलोजगन्मुनिः अ तयवरा
 मविजयमयि भविनहृद्रेषु समागत इति ननु द्विपेक्ष्येकमेव कृतमिति भावः २२ नदेव दृढपन्नाह अस्मिन्निति सत्त्वं प्रभावः पुरुष
 स्यासाधारणस्यापि अमरत्वेति अर्थात्सपुरुषः तथा च साधारणपुरुषस्याप्येतत्सन्निधानमत्र एव पियत्राप्तादपि मत्वा न
 भयप्रप्ततामरत्वं प्राप्तात्तत्र महाप्रभावस्वरामत्यगा प्रदितस्मिन् सुदृष्ट्यो राक्षसेभ्यो भयप्रत्यतमसं भावितामिति मूढवन्ताः

वा.टी.
वै.प्र.
२३

अलकेषु वस्त्रैः दुष्पुत्रादिभ्यो विलोलायासां ताः हिलाः अंगारभावाज्जिह्वा मजीपते अलका इव पुष्पमन्तर्पः हिलेयवचलितलो
चनाश्च पलेक्षणाः २० पिविनिष्ठरणेषु जंनुषु जंनुसदृशेषु यामेरषु देवादिजीतो मनुष्या यथा एकांतादिस्त्रवरजिं वधाति तद्वत् ता
या प्रसिद्धा परित्राजो ये धर्मा अपरिग्रहादयस्तद्वत् परित्राजमेव अनुयाति अनुकरति २१ एकयामुखाया २२ तर्हितत्रिकिका

२३

विलोलात्तकवस्त्रेयहिलावलितलोचनाः नादं दयंति तं नार्यो मत्तो वनतसंयथा २० एकांतेषु दिग्गतेषु तीरेषु विपिनेषु च
रतिमांशान्परलेखुविक्रीतश्च जंतिषु २१ वस्त्राणां शनादानपराङ्मुखतयातया परित्रादधर्मिणो भूपसानुयाति तप
स्विनं २२ एकएव सन्देशजनश्च जनेश्वरः न हसत्येकया बुद्ध्या न गायति न रोदिति २३ वृद्धपद्मासनः अग्रप्रनावाम
करस्थले कपोलतलमाधाय केवलं परितिष्ठति २४ नाभिमानमुपादेन्न च चांछति राज्ञां नोदिति नास्तमायाति सुख
दुःखानुवृत्तिषु २५ न विद्यः किमसौ याति किं करोति किं गीहते किं ध्यायति किमायाति कथं किमनुधावति २६ प्रत्यहं
रुशानामिति प्रत्यहं याति यो दुता विरामं प्रत्यहं याति शरदंतश्च दुमः २७ अनुयातो तथैवेतो राजंशत्रुघ्नलक्षणो ता
२८

रोति तत्राह वेदति अल्पपरमार्थालं वेन मनोयस्य सः परितिष्ठति ध्यायन् इत्यर्थात् त्रभ्यते २४ उदयास्तमयावत्र प्रसादविषादेषु खदुः
खानुवृत्तिषु हानिहसयोगेषु २५ इह ते इह ते अनुधावति अनुसरति २६ विरागं वैराग्यं दुमपत्तैवेव लेखं रुशानामितियावत्
अनुयातो स्नेहादनुसृतो अर्थाद्गमभिर्तिगम्यते तादृशावेव यादृशो रामः २७ आरामचंद्राय नमः ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥

राम.
२३

आन्तिकनिजव्यापारभोजनादि न करोति वेत्यनास्थाघोतनाय १० देवार्चनाचदानं चेति वार्चनं च आदानं चिति वा विग्रहः ११ नाभिरभिः सहति शेषः दोलाग्रं खोलिका अंगणं क्रीडा च नरे यथा च धाराभिः सहता उपभुजान् भ्रूतकः क्रीडति तथा न क्रीडति चेत् १२ नचयः मुकुलाकारे मीणि कोः प्रोता रचिन्तायोः सर्गः पानविषयमासनपतनं स्वर्गं १३ क्रीडंतीभिर्विधुभिर्विलोक्यत इति वाक्की उंतीनां विविधलोकनामिलोकापरेति वापदं भेदे क्रीडदधुना विलोका एवैषां वाणस्तत्त्ववहतः कुसुमवायवायं चेत्येकपरापि

यत्र प्रार्थनया स्थाकं निजव्यापारमाहृतं, सायमाज्ञानवदनः करोति न करोति वा १० स्नाने देवार्चनादानभोजनादिसु दुर्मि
 ११ नाः प्रार्थितोपि हि नान्तरायापाननीचरः ११ नोत्तातः पुरनारीभिः कृतदोलाभिर्गणे नच क्रीडति लीलाभिर्धाराभिर
 १२ वचातकः १२ माणिक्यमुकुलप्रोताकेयूरमुकुदावलिः नानंदयनिनं राजनृपोः पातविषययथा १३ क्रीडदधुविलोक्यु
 १४ बहलुसुमवायुषु लतावल्लयगेहयुभवमतिविद्यावान् १४ यद्यप्युचितं स्तूपे शलं चित्रहारिच यद्यप्युत्तरेण इव तेन
 १५ वपारि विराते १५ किमिमादुःखदायिन्यः प्रस्पुरुंतीः पुरोगेनाः इति नृविनाससुका निनीः परिनिदति १६ भोजनं शयनं
 १७ पानं विलासं स्नानमासनं उन्मत्तचेति तद्वगभिर्नंदत्यनिंदितं १७ किं संपदा किं वियदा किं गेहेन किं मिगितैः सर्वमेवा
 १८ सदिशुः स्नातश्चैव वाचति हते १८ नोदते परहासिषु न भोगेषु निमज्जति नचति १८

ग्रहः लतानां वलयनं वेष्टनं वलयस्तत्संबंधिसुग्रेहबुकुंजे क्षित्यर्थः १४ उचितं उभयमेतलोकशास्त्राविरुद्धं पेशलं चतुरं चित्रहारिमनो
 हरं १५ प्रस्फुरंतीः हावभावलावण्यविलासादिभिः प्रोभमाना नृत्यं नीर्वाहं कुर्यादिति १६ भोजनं शयनं
 १७ यादकतः १६ शयनं आसनमित्याधिकरणे लुप्ये अन्यकरणे लुपुः विलसंति येन यस्मिन्वाते अनिदिते निदोषं इदं सर्वं विशाखं १७
 इंगितैर्मनोरथैः असत् आसारं १८ उदतिरहस्यति निषज्जति सज्जतकार्ये सारं भुवनतिस्रसा स्थानं करोति १९ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ॥ ॥

वा.टी.
वे.प्र.
२४

नभेदयंतिनभिदंतिप्रेशलाधारेयास्थिन् धाराजलधाराः ३६ आवासंनिवासस्थानं अर्थिनेयानुकाय ३७ कल्पनामयः कल्पना
प्रचुरः मोहाभ्रमः ३८ आक्रन्दपरः ३९ विद्योगादिनिरोधः तथाचान्वयव्यभिरेकाभ्यां रागदुःखपश्यन्पीतिभावः ३९ रघुपदेन
द्युवेशालस्तेशालो वृक्षविशेषः प्रसिद्धः एवकारोहेत्वेतरव्यावृत्तये ४० कि. कुर्मः शोकापेन पार्थमिति शेषः ४१ ननुनीतिज्ञः
संयवहारापदेशेनास्य मोहापनीयतातत्राह राजानमिति उपदेष्टारं राजनीति व्यवहारानिति शेषः अवधीरयति अनभिनेदने

कांतामध्यगतस्यापि मनोऽस्य मदेनेववः नभेदयंति दुर्भेद्यं धारा इव महोपलं ३६ आयदामेकमावासमभिवांछति किं धनं अनु
शिष्येति सर्वस्वमर्थिने संप्रयच्छति ३७ यद्भायदि संपदित्वेव कल्पनामयः मनसाभ्युदितो मोह इति श्लोकात्प्रगायति ३८
हारतोहमनापीहमिष्टा क्रन्दपरोपिसन् नजनोयार्तिवेरागं पञ्चमिति यववृत्तसो ३९ रघुकाननशालेन रामेण रघुघा
तिना भणामित्यं स्थितेनेव वयं वेदमुयागताः ४० न विद्यः किं महावोहा तस्य तादृशो चेतसः कुर्मकमलपत्रांशगति
रत्रहिनोभवान् ४१ राजानमथवाविप्रमुयेदकारमग्रतः हसत्यज्ञमिवावग्रः सोऽधीरयति प्रभो ४२ यदेवेदमिदं स्का
रं जगन्नामपदुस्थितं नेतद्वस्तुनैव वाहमिति निर्णीय संस्थितः ४३ नारोनात्मनि नो भिन्नं नराज्जिनचमातिरि न संपदान
विदार्त्तस्यास्थानविभोवहि ४४ निरस्तास्थानि शशां सो निरीहो सो निरास्पदः नमूढानचमुक्तो सो तेन तपामहे भूश ४५

नतिरस्वरोत्तीव ४२ यातीति यत् गत्वं नञ्चरमेवेत्यर्थः इदमिव बहुविधं वहिर्हृदि गम्यं स्फारं विस्तीर्णं वसतीति वस्तु सौंदर्यरूपं अह
मिति बुद्धिगम्यं चनेव वस्तु किंतु न्या इशमेवेति निर्णीयता जिज्ञासुः संस्थितः विषये पंचसम्यः विषयस्येव हेतुत्व विवक्षया इत्तरीये
वहिः शब्देन सामान्यान्तरस्येव पूर्वः प्रयत्नः ४४ स्वराधीनविषयत्वाभ्यामास्था शर्योभेदः विशेषाभवादेवानिरीहो निरिच्छः वा
विषये चेदं तर्हि दुःखहेत्वभावात्कुतोसौ दुःखी तत्राह निरास्पद इति यनोपमलध्वात्मविश्रान्तिरित्यर्थः नमूढो विवेकतात् नचमुक्तो

त्वमात्तवदयात् ४५

नकिंचिदित्युक्तेनैः परिहर्तुं शक्यं किंचिन्नास्तीति रामाशयः निरीहितः स्वाभिप्रायव्यंजकचेष्टाभ्युपगमः २९ अपातनमायातेरि
 धेद्विषयसंयोगः मात्रपदात्परिणामकदृताद्योत्पन्नभवतीति भव्या विवेकीतं ननु सर्वं ३० गोप्तीविलासस्थानं प्राप्तिविवर्जि
 तैः पुरुषैः चेद्विहितैः वहिः प्रवृत्तिभिः नीतं तथेति शेषः प्राप्तिविवर्जितैश्चेद्विहितैरिति सामानाधिकरण्यं वा अस्मिन्कल्पे नीतं
 मयेति शेषः काकल्याभधुरासुदयावाचो ३१ येनैव राजसूयं नमस्ते नमो अथ यः शास्त्रिपञ्चाज्ञया राज्ञः ससेवाद् अ
 न्यमनादिति सम्पद्वचप्रकाशतया राजन इति संवाद् परममन्त्रार्थं तरे मनो यस्येत्यर्थः तस्य चापरिज्ञानान्मुनिसन्त्ययो लोचने

भूतैराज्ञाभिरंवाभिः संपद्योपि पुनर्पुनः उक्तानि किंचिदेवेति तस्मीमांसे निरीहितः २९ आपातमात्रगणेषु माभोगेषु
 मनंकुल्याः इत्यपार्श्वगतं भव्यमनुशास्त्रिसुदृजं ३० नानाविभवमप्यासुस्त्रीपुंगोस्त्रीगतासु च पुरःस्थितमिवास्मिहे
 नाशमेवानुपपत्ति ३१ नीतमापुरनायासपदप्राप्तिविवर्जितैः चेद्विहितैरितिकाकल्याभयोभ्रष्टः प्रगायते ३२ संवाद् इवेति
 पार्श्वस्थं वदंतमनुजीविने प्रलभंतमिवोन्मत्तहसत्यन्यमना मुनिः ३३ नयोक्तं कर्णयति ईदृतेन पुरोगतं करोत्यवसास
 र्वत्रसुसमेत्यपि वस्तुनि ३४ अथाकाशसराजिन्या अण्णाकाशमहात्वेन इत्येतेन मन इति विस्मयोऽप्यन जायते ३५ ॥॥॥

न

परः स्वाभिप्रायानाशासनात्संसारशशासनाच्चोपेक्षाहासौ ३३ सर्वं वस्तुनिसुसमेत्यगुणतः फलतश्च शोभनं स्थानुत्सुतम्
 प्यापि ३४ ननु गुणानुत्कृष्टादिस्मययोगे वस्तुनि विस्मय एवोक्तं कथं तत्रावज्ञातत्राह अपीति यस्मिन्मनसि वासवस्तु
 गोचरो विस्मयः स्याज्जन्मन एव इत्यर्थः ईदृशं विस्मयास्यकमेत्यर्थः कथं यतः आकाशरूपे आकाशस्थिते वा महारेण तादृश
 कमलिन्यासदृशमिति शेषः हे अविशवावसंभावनाद्व्यपेक्षको यथा आकाशरूपेण च कमलिन्येत्येतमसंभावितं तथा आत्म
 निमनो मनश्च विस्मय इति निष्प्रणादस्यापि वस्तुनि विस्मयान्न जायते इति भावः ३५ ॥॥॥

विश्वामित्राक्षयारामस्यानातस्य सभांतरे राक्षसाः सनकाश्चादिवोजप्रभश्च वर्णयन्ते एवं उक्तं प्रकारेण निर्विस्मयः दुःखितो मोहितश्च
नस्मिन्निधये महाप्राज्ञाः परीक्षणकुशला भवन्तः हरिणां यथपुतिं हरिणस्तदनुयायिनो मज्जः २ आपद्गारागता वा यो जडो भा
वः संख्यसोहः अयं तु विवेकादिमते बोधफलत्वाद्बोधयति मरादय एवेत्यर्थः २ जलशब्दोऽपि घमित्यर्थ इहैव चेत्पन्वयः इती
यदहं शब्दः प्रागमनोद्देशा एव मोहायनपद्योतनार्थः धनं मेघं ३ ननु मोहपनीतपितस्य कासि हि स्तब्ध एतस्मिन्निति तस्मिन् उपस्थि
ते तद्विस्तारः परमं यदमिति श्रुतिप्रसिद्धं उक्तं मेघेऽस्वात्मनि ४ सत्यतो मवाधितवल्लुतामुदिततां तलोपशब्दसः परमानंदरूपताप्रज्ञां

श्रीवशिष्टाचारः ॥ एवं चेत्तन्महाप्राज्ञाभवं तोरघुनंदनं इहानयंतु त्वरिता हरिणं हरिण इव १ एवमोदोरघुपतेनापञ्चानच
रागतः विवेकवैराग्यवता बोधसमहोदयः २ इह यानुत्तरेण इह चैव वयं स एत मोहं तस्याप्येन व्यामोहमस्तौ इधं न
यथा एतस्मिन्नार्जिते युक्ता मोहे सरघुनंदनः विश्रान्तिमव्यतिषेत् तस्मिन्वयमिवोत्तर ४ सत्यतां मुदितो प्रज्ञाविभ्रान्तिमिता
तां पीतनां वरवर्णत्वं पीतामस इवैव्यति ५ निजोच प्रकृतामेव व्यवहारपरंपरां परिपूर्णमनामान्य आचरिष्यति खंडितं ६ ॥ ०

[illegible]

रामः
२५

प्राणत्यागपर इति रागादि दोषाणां भेदं न समीक्षित्वा न्निरुद्धं तस्य मम प्राणापगमादेव मुक्तिः सेत्स्यतीति तदा शय इति भावः ४६ अत्र हेतु-
 र्यप्रतिबंधः ४७ तौ के पुत्रे चिता का श्यादि शाखानां प्रसरेण प्रजानेन शालिनी विलीर्णा आयातां आपन्नतो आर्धत्वा कारलोपः यस्तु आ-
 पद्यत इत्यायत्त आपन्नस्तद्भावं अथवा आयता इति कृदः इति तौ के आर्षादिति वाच्यते न संबन्धः द्वितीयानां निपूर्वाणि तामित्यस्याव-
 शयणानि उर्द्धं तु मुन्मत्तपितुं समुदनु सम्पद्युं नोस्तु भवानि विशेषः ४८ अतो मित्रमिव बन्धवत्वेन रुचिमेव आभोगः प्रतिचिषा

किं धनेन किमंवाभिः किं राज्येन किमीहया इति निश्चयवानंतः प्राणत्यागपरस्थितः ४६ भोगेष्वायुधिराज्येषु मित्रेपितरिमा-
 तरि परमुद्देशमायातयातकेन वग्रहेमया ४७ इति तौ के सभायातां शाखा प्रसरशालिनी आपन्नामलमुद्धर्तुं समुदनु द-
 यापरः तस्य तादृक् स्वभावस्य समग्रविभवान्वितं संसारजालमाभोगिप्रभोप्रतिभवायेन ४८ ईशाः स्यान्महासत्त्वः क-
 र्योस्मिन्महीतले प्रकृते व्यवहारे तं यो निवेशयितुं समः ५० मनसि मोहमयास्य महामनाः सकलमार्हितमः किल सा-
 धुतां सफलतां नयन्ती हतमोहरन्दिनकरो भुवि भास्करतामिव ५१ इति श्रीवशिष्ठस्य रामायणविराज्यप्रकरणे राघव

यते प्रतिकूलविषयदाचरति ४९ एवं भूतं यः प्रकृते व्यवहारे निवेशयितुं समः स ईशो महासत्त्वः महाबलः कः इत्यात् नवेत्तपीत्यर्थः इ-
 केत्यनर्थको नियातः अथवा त्वान्वितेति शयः तमिवया भवतिसखसमः स्यादिति भावः ५० आर्तिलसणानि तमांसि विवेकप्रतिरोध-
 कानियमात्राविधिसकलं मोहं रामस्य मनसि आघास्य इह अस्मिन् रामे विषये स्वीया साधुता उपदेशसमर्थतां यः सफलतां नयति स-
 तादृशो महामनाः कः इत्यादिति पूर्वणि संबन्धः तच्चरणातः तमोहरन्दिनकरः भुवि विषये यथा नुकीया भास्करतां सकलतां नयति
 तदन्त ५१ इति वासिष्ठास्य प्रकाशे राघव प्रकरणे रामः सर्गः ॥१०॥

वा.टी.
वै.प्र.
२८

सौम्यप्रियदर्शनं संप्रत्युत्पन्नानां तिरिक्तांगमनोहरमुपशान्तपुनः परस्परार्थपुरुषार्थस्य २८ समुपययौवनारंगोपस्थितं वदवुपशमेन
बोभने अनुद्दिग्मविकोपगमान् अनानदमप्राप्तिपरमानंद २९ जगत्प्राज्ञासंसारगतिः पवित्राणां गुणनां वानोचरं विषयं गुणेः स
वैमहासत्वे कलाभेनैव सम्यगाधितं २८ अविबुधितयां ह्योस्थित्या सर्वसाधनपत्ताववितत्ववोधविश्रान्त्यभावादीयत्पूर्णमंतःक
रणस्य कोटरं छिद्रमिव स्थितं मनोरथं दर्शयेत् सच्यत अनुत्तममिति रामविशेषणं वा २९ रघूदहः प्रणनाममुत्तरेण न्वयः श्रव

26

सौम्यसमंशुभाकारं विनयोदारमानसं कांतोपशान्तवपुषं परस्परार्थस्य भाजनं २८ समुपययौवनारं भं हृदोपशमशोभनं
अनुद्दिग्ममनानंदं पूर्णप्राप्तमनोरथं २९ विचारितजगत्प्राज्ञं पवित्रगुणगोचरं महामत्वे कलाभेन गुणे रित्व समाश्रितं २८
उदारमार्थमापूर्णमंतःकरणकोटरं अविबुधितया ह्योस्थित्या दर्शयेत् सच्यत २९ एवं गुणगणकीर्णो रघोदवरघूदहः प
रिमेयस्मिताच्छास्त्रहारां वरपत्नवः २० प्रणनामचलञ्चारुञ्जामणिमरीचिना शिरसा वसुधाकंपलालदेवाचलश्रिया
२१ एवं मुनीं बुवति पितुः पादाभिवंदनः कर्तुं सभ्याजगामाय रामः कमललोचनः २२ प्रथमपि नृपस्यात्मनी मान्येकमानि
तो न तो विप्रोक्तता बंधुस्ततो गुरुगणनसुहृत् २३ जगत्प्राज्ञं ततो रत्नामनाद्गुणीतया गिरा राजलोकैर्न विहितो तो प्रण
मयं परं २४ विदितो श्रीर्मुनिभ्यां तु रामः सुमनमानसः आससादयितुः पुण्ये समीपं सुरसुंदरः २५ पादाभिवंदनपरं त
मथासोमहीपतिः शिरस्यभ्याल्लिङ्गं मुचुचुबच पुनपुनः २६ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ हनुमते नमः ॥ ॥

रमेव पत्नवो वरपत्नवः परमैयोस्मितमिवाच्छास्त्रोत्प्रेक्षीयो हारां वरपत्नवो यस्य सः २० नृजगणिः शिरोरत्नं देवाचनं सुमेरुः २१ एवं सर्गा
दिक्लोकसंप्रकाशप्रकारेण मुनीं बुवति अचरामः पितुः पादाभिवंदनं कर्तुं अभ्याजगमेति संबंधः २२ मुनीवशिष्य
विश्वामित्रो मान्येऽपि मुख्यतया मानि सुहृत् शोभनरूपो रामः २३ मनाद्गुणेण मूर्धेति तदुचितेषु विनयस्त्वनाय २४ सुसममानु
सः आशीरर्थलाभाभाभयोः २५ शिरसि आघ्रायेति शेषः अभ्याल्लिङ्गं अभिमुखमांलिङ्गितवान् २६ रामकृतं ॥

राम.
२८

ननुतामाचरं स्यादसंज्ञोक्ततः शर्ववत्सुखदुःखदृशानानपि स्थातने ताह भविष्यतीति सहं मननादिजं हान दार्ढ्यं वलं परं कारणतत्वं अव
रं कार्यतत्वं लोकेन दुभयं ज्ञातयेन अथवा लोकाणां प्राणिनां परं परमपुरुषार्थरूपमवरं सांसारिकभ्रमणरूपचविवेकतो ज्ञाते
येन अथवा लोकासाविराड् परमव्याकृत सुवरं हिरण्यगर्भाख्य परमार्थतो ज्ञेयं न पृथगिति ज्ञायेन आतएवानासक्तो सम
लोकाश्रमकाचनः सुखदुःखादिहीनश्चेत्यर्थः १० अथ इत्युक्ते र्देशि सुवचनात्प्राये प्रतीहाराश्चेपि इतोः प्रेषिता एवेति गम्यते अ
थ प्रतीहारगमनानंतरं निजगहासनादुत्थितारामः एतावता मुनिसंवादपरिमितेने कालेन स्वपितुः स्थानं जगो भेतु ज्ञरण संबधः

भविष्यति महासत्त्वो ज्ञातलोच परावरः सुखदुःखदृशाहीनः समलोकाश्रमकाचनः ७ इत्युक्ते मुनिनाथेन राजासंभूतः
मानसः प्राहिणो दाममानितुं भूयो दुन परं परा ८ एतावता च कालेन रामो निजगहासनात् पितुः सकाशमागतं भित्ति
कं इवाचलात् एतः कतियये र्देशे भो जगामह तन्मृण्यं स्वपितुः स्थानं स्वर्गं सुरपतेरिव १० इरादवददृशी सो रामो दृश
रथं तथा एतं राजसमूहेन देवैर्देवेव वासेव ११ नशिष्यं विश्वामित्राभ्यां सेतितं पार्श्वयोर्दयोः सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञमंत्रिहृदे
न गालितं १२ वास्तवमिह लाभिः काताभिः समुपासितं ककुद्दिरेव मूर्त्तीभिः संस्थिताभिर्घृथाचितं १३ वशिष्ठविश्वामि
त्रिजायास्तथा दशरथादयः दृष्ट्वा घबरे दूरादुपायं तमहोपमं १४ सत्त्वावस्थं धर्मेण शैलेषु हि वनेनाचले स्थितं सक

९ वशिष्ठमित्रारिमहर्षिजुषु त्वात्पुण्यं १० ११ सेवितं प्रियदिलमधुरोक्तिभिर्लीनितं सर्वान् शास्त्रार्थान् तत्त्वतिलोके विस्तारयंती
ति सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञाविधाभ्युदये मन्त्रिणैः सेवां हृदेन १२ ककुद्दिर्दिभिः १३ समीपे प्राप्यतां गहः कार्त्तिकः १४ कीदृशं दृष्ट्वा
दाहसत्त्वादिपंचभिः शीतः तापो पशमेन जालूदकस्तुकारं चतुर्धाः शैत्यं तेन हि माचलमिचमित्रं शैत्यं त्येव सत्त्वादीनां चला
रिभिराग्निविशेषणानि सत्त्वजशान्तिविवेकहेतुना सत्यं गृहेन धारिणि कायेन वन्याज्ञातरेण सकलेः पूर्णैः सहितं चंडेण च सवि
तुं योनं गंभीरं नवगाहातेनेन सुदृढं व्यक्तं चेति संबधः १५

वा. पी.
वे. प्र.
२७

नन्वाधिरेत्वावृषेजगति प्रसिद्धा एव ते कुतः पञ्चान्तेन चारमम इति सप्तसिद्धस्त्वनुतेषामनुचितानां उत्तममुचितं पदं स्थानं भवसिद्धिः
पञ्चादरिद्रो वा तत्पदं स्थानं तेन वच आपत्तुः अप्रयोऽयं प्रतीकार्येनास्ति यत्तत्त्वावेनैव सर्वा पदानिरस्तत्वात् अपि च ते आधयः
निहीनाः स्वत एव निरस्ताः सर्वाः सा भान्यं संपन्नतया पूर्णत्वादिना भावः ३६ अभिमतमनतिक्रम्य पथाभिमतं अभिमनार्थमप्रच्छा-
येत्यर्थः अनद्यन्ते तु मर्भसर्वमेवाभिमतं प्रत्यक्षीतिसंबंधः येनाभिमतलाभेन पुनराधपत्त्वा न भवेत्यने ३७ सुमतेर्विश्वाभिन्न

मन्येनानुचितानां त्वमाधीनां पदमुत्तमं आपत्तुः चाप्रयोऽयं ते निहीना अपि चाधयः ३६ पथाभिमतमाश्रुत्वं बहिरा ॥
पथसिद्धानय सर्वमेव पुनर्येन भवेत्येतत्त्वानुनाधयः ३७ इत्युक्तमस्य सुमतेरधुवंशकेतुराकर्णवाक्पमुचितार्थवि-
लासगर्भं तस्याजरेवदमतिगर्जति वारिवाहवर्हा यथा त्वनुमिता भिमता र्थसिद्धिः ३८ ॥ इति श्रीवसिष्ठता-वैराग्य-
० राघवसमाश्रितननामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ श्रीवाल्मीकिस्वा ॥ इति पद्यो मुनीदेण समाश्रयास्पचराघवः उवा-
च वचनं चारुपरिपूर्णार्थितरं ॥ ११ ॥ श्रीराम उवाच ॥ भगवन्भवता परोपथावदधुना खिले कथयाम्यमहोपिकोले
ययतिसद्वचः २ अहंतावदयं जातो निजेस्मि संप्रति कमेण बहिंसं प्राप्ता विद्यश्च संस्थितः ३७ ० ॥ श्री ॥ श्री ॥
म२ नाना ? प्राप्ता १

यति अहंतावदित्यादिचतुर्भिः ३७

एव.
२७

स्य इति उक्तं उचितानां स्वाभिलाषानुरूपान्मर्षानां विलासः प्रकाशो गर्भतात्पर्यं यस्य तथाविधं वाक्यं निशम्य रघुवंशकेतुः श्रीरा-
मः अनुमिताभिमता र्थसिद्धिः सन् खेदं तया जेत संपद्याम्यनर्थत्वमित्याद्यत्रापवर्णते समाश्रयस्य सम्यगाश्रयसं प्राप्य परिपूर्ण-
र्थगौरवादि वमंथदं मंदप्रश्नं अत एव वचार कोले ययतीति तथा च भवदाज्ञापरिपालनाय बुद्ध्यामिनतु धास्येति भावः इ-
त्यं विनयोक्त्या मुनिवर्गीकृत्य स्ववृत्तानुवादव्याजिनधर्मानुष्ठानजन्यवित्तशुद्धाविवेकेवेभ्यो रागपसंबंधः वारिवाहिमेधवह-
मयूरः ३८ ॥ इति श्रीवसिष्ठता-वैराग्य-० एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ भोगानां दुःखरूपत्वं विषयोदरसत्यताविचारोदयस्वस्वरु-
ह२

जडवदविर्वेकित्वत् जीर्णयाशिथिलयावेदायै न्याय आत्माजीवः यथा रामं नयेव राजहं सोऽनुजेयति च नुवेने र हंतः २० उत्सं
 गे अंके अंशुवे च न्ये न्यायन उपाविशत् २० रं द्वे वित्रादिभिः गुरुभिराचार्यैः प्रजापालने धर्मसाधनत्वात् पुण्यपदं राजस्थाने
 स्वर्गादित्य अनुधावता असरता ३० असन्नहिता इरेति संतिनोपसर्पति सन्नहितास्तु परिपेलवाः सर्वतो लक्ष्मी यस्य ति संति
 नकार्य तमा इत्यर्थः मोहस्य प्रसरन्तु तद्विपरीता भवन्तीत्यर्थः त्वनेव नूरः पतस्त्यया विषयारयोपि जिताः प्रसिद्धा अपरयेदु रत्ने दण
 वनते स्वनदुः खेनारभ्यते विषयारयस्तु स्वनैव दुः खनेव संयादिता दुः खो नर परं परारंभका दुरुद्धेदा अतिभावः ३२ एव भूतोपि

प्राच्यप्रलम्भं चैव तये च परवीरहा आलिलिङ्गघनस्वही राजहं सोऽनुजेयया ३० उत्संगे पुत्रतिष्ठेति वदत्यथ महीपतो
 भूमापरिजनास्तीर्णो सोऽंशुके यन्यवित्त ॥ २८ ॥ **राजावाच ॥** पुत्रप्राप्तविवेकस्त्वक्तव्या एतां च भाजनं जडवज्जीर्णया
 द्वावेदायात्मनि दीयतां इदं विप्रगुरु प्राक्तं त्वय्येनाजतिष्ठता पदमासाधते पुण्यनमोहमनुधावता ३० तावेदवापेदा
 इरेति संति परिपेलकः तावेदवतमोहस्य प्रसरः पुत्रदीपते ३२ **श्रीतपिशिरुवाच ॥** राजपुत्रमहाबाहो अरस्तुं विजिता
 स्त्वया दुरुद्धेदादुरारंभा अप्यमी विषयारयः ३२ किमनस्तद्वो ज्ञानां योग्ये व्यामोहसागरे विनिमज्जसि कस्त्रो लबहुले
 जाग्रुप्रातिनि ॥ ३३ ॥ **विश्वामित्रावाच ॥** चलन्ती तोत्पलन्यूरु समलोचनलोचनो ब्रूहि चेत्तः कृतात्पुत्रो हेतुना केन मय
 सि किं निष्ठा के चेत केन कियतः कारणेन ते आधयः प्रविशुं यंति मनो गेहमिवोखवः ३५ ॥ ॥ आरामरुक् ॥

त्वमज्ञानां योग्ये व्यामोहसागरे अत इदं त्वामज्ञवकिं निमज्जसि कस्त्रो लबहुले तद्वो ज्ञानां योग्ये व्यामोहसागरे अत इदं त्वामज्ञवकिं निमज्जसि कस्त्रो लबहुले
 त्यलसमूहे न समालोचनया लीलतो च चलता चेतो व्याप्य चिन्तेत न कृतो केने हेतुना विमुक्त्यसि भ्राम्यसि तव भ्रांतिहेतुः कः
 त्यर्थः ३४ आधयो मानसव्यायाः प्रजः परिलुप्यंति विषादयंति कस्मिन् निष्ठा समाप्तिर्यवान्त कस्मिन् कलिसंपन्नं शाश्वतीत्यर्थः ३
 अथवा किमाश्रिताः केचित्तत्त्वकप्रकाः केन तित्तत्त्वमिन्नप्रकाः किं तत्त्वतित्तत्त्वमिन्नप्रकाः कारणेन केन त्पनेन सवधतगे

इमं ह आखनं तीत्या खवा मयकाः ३५

वा० १०

वे० १०

२८

२८

न केवलं भावानां संबंधात् न च नीचं किं तु जन्मस्थितिप्रकाशभंगो अपीति सर्वो शोभनो धीनमेव जगदित्याह मन इति तां
 मन एव सुखसाधनमस्तु न ताह मन इति असत्प्रत्ययमिव विवेके आभाति तस्यावततो पिसरवत्सिद्धिर्विषयेतावन्तं का
 लं केन सुखं स्यादिति मोहिताः स्य अतः परिशेषाभांतिरेवेयमिति दर्शयते असत्तैवेति संसारे सुखतत्साधनयोरसत्त्वादे
 वेत्यर्थः कथं यथा स्यात्तथा विकल्पादाव्यांति के भगवत्संभः सदृशसुखाशयेति गम्यते मुग्धमृगा मूढहरिणाः ११ एषि
 तापरवशा इत्यर्थः जनानां अभिज्ञं प्रत्यापि यं भूत एव शोभनं शंकरसंबंधे भाषयति भावः १२ भोगाविषयसुखं
 मनः समापितमिदं जगदाभोगिच्छते मनश्चासदित्याभातिकेति केन त्वपि मोहिताः १० असत्तैव यं कथं विकृ
 तमृदुबुद्धयः भगवत्संभसादृशं वने मुग्धमृगा इव ११ न केन चिच्च विक्रीता विक्रीता इव संस्थिताः वतमूढाव
 यंसर्वे जानामी अपि शोभनं १२ किमेतेषु प्रपञ्चे भोगानामस्तु दुर्गाः मुग्धैव हिव्यं मोहात्सां स्थितस्तु दुर्भानाः
 अज्ञातं बहुकालेन वयं च मेव वयं वर्ते १३ मोहे निपतिता मुग्धाः श्वभ्रे मृगमृगा इव किं भोज्यं न किं भोगैः कोहं
 किमिदमागतं यमिच्छेवास्तु तन्मिच्छा कल्पनामकिमागतं एवं विमृशतो ब्रह्म सर्वं चेतनो मम भावे चरति
 वाः किनामदृष्टं नष्टं सभावत्वाद्दुरंतदुःखवीजत्वाच्च दोषागिरूपा एव न पुरुषार्थ इति भावः यैव यं मुधायमर्थमेव ज्ञा इति
 भावनाभांति येषां ते तथा भूता आ इति स्मरणाभिलाषे बहुकालेन ज्ञातं किंतदाव्यर्थं भवमोहे निपतिता इति क्वेन च भवे
 नांतर्गतगर्ते १४ कोहं इदं दृश्यं ज्ञातं किं स्वरूपं किमर्थं जातं राज्येन च मे किं भोगैः किं किमिदं सर्वं मिच्छेव न किं
 चित्सत्यमपि तत्र किं दृष्टिः सत्यो तददृश्यं तन्न यमिच्छेव तदेव मिच्छास्तु ननु वेपरीतं तस्य मिच्छालेकं किमागतं न कापि
 ति निरिति भावः १५ एवं किनामिदमित्यादि न वशो कोक्तप्रकारेण विमृशतो विचारयतः अदिति वेत्स्यं मरुषु पीडितमृगि

रायतापि कस्य
 सखि १५

विहृतः संचरितवान् गताः चतुर्दशः ॥ इदं शेषं वक्ष्यामि ॥ ५ ॥ भोगेषु रसो रसास्तद्धृत्य किं नाम मुखं न

विहृतः संचरितवान् गताः चतुर्दशः ॥ इदं शेषं वक्ष्यामि ॥ ५ ॥ भोगेषु रसो रसास्तद्धृत्य किं नाम मुखं न
किंचिदित्यर्थः संतुतिर्विस्तारः असुखत्वमेवोपपादयति जायत इति मृतिवीजं भवेज्जन्म जन्मवीजं भवेमृतिरिति वचना
दिति भावः ॥ नन्वस्तु तथाप्यंतराले विभवभूमिषु सुखमनुभूयत एवेति तत्राह अस्थिराश्चिन्तारणा प्रवृत्तिनिवृत्तौ धी
नसाधनसाध्या अचरणं देयपन्नसाधनापनेत्युभयभोगप्रवृत्तिस्त्वलक्षणं चेद्विस्तृतं स हि तत्रापि विभवभूमयो वै भवसम
यमावस्थितिकभावाविषयासकचंदनान्नपानादयो न सुखदायता अस्थिरा अस्माभविद्योगकालयोर्दुःखदा इत्यर्थः त

ततः सप्तचारपरो भूत्वा हं मुनिनायकः विहृततीर्थयात्रार्थं भूमीं मंभुधिमेखलं एतावता कालेन संसार
स्थाभिमांहरन् समुद्रतोमनसिमेविचारः सोपनिष्टः विवेकेन परात्मातेनाहंतदनुत्तमं भोगनीरसयानुभूया
प्रविचारितवानिदं ६ किं न मे देवतसुखं येषं संसारसंततिः जायते म्रियते लोको म्रियते जननापच ७ अस्थिराः
सर्वे त्वमेव स चराचरचेष्टिताः आपदोपतयः नानाभावाविभवभूमयः ८ अथः शलाकसदृशाः परस्परमसंजि
तः श्लिष्यंते केवलं भावामनः कल्पनया स्वया ९

स्याप्युपभोगकाले तेषां सुखभावं विधाह आपदोपतयः स्वामिनः अष्टा इति यावत् रागादिदोषोपजनने परमाय
तत् प्राप्तकला तद्रूपा एवेत्यर्थः अनिद्रा एव च निविद्रास्तु पापमृषिपापजनकत्वात् तस्या च नियसंस्कृता न सदृशत्वात् त
द्रोगः सुखमिति नासि संसारे सुखा मिति सिद्धमिति भावः ॥ यद्विदितं सुखदा कर्हि कथं त्वत्कारकत्वेन परस्परसंब
धंतेतत्राह अयमिति सर्वविभावाः स्वतो लोह शलाकाः स्वभावात् परस्परमसंजितः संबन्धो भूत्वा एव परस्परं तु
नयाममेवं भोगसाधनमनेन स्पष्टमिदं कश्चिज्जातीयादिमनः कल्पनयमेकैकं कियत्कारकादिभावेन श्लिष्यंते संब

प्रकृष्टोद्योगयुक्ताः संतः प्रकृता वर्तन्ते इति शेषः रणे युद्धे ते भवन् धाय विदुषः प्रोक्षत वा ज्ञान्विहायैके स भदाः शक्तान केपीत्यर्थः १=

या ९

वा० टी०

वे० ग०
२६

सुखेणानशुरोदनेन नीरसाः प्रीतिशून्याः अतएव त्वहेतुहृषीदिशून्यास्ताः स्वजनविषादप्रतिबंधापरं विदुष्यमाना मन्मुख
स्पृष्टविमस्मिता भिलाषादिवृत्तीर्ममविवेकएव पश्यतीत्यर्थः २३ भावानां प्रियतविषयाणां प्रभावो विनाशस्तु प्रचरो अ
थ नाभः सर्वदुःखोपशमनोपलक्षितपरमानंदभावस्तद्भवो ज्ञानं तद्विकारभूतां स्थितां स्थितिं संस्मृत्य विचार्य संसारचेष्टया
भ्रशं मुह्यामि सुभगः धनादिसंपन्नो हरे अर्थास्तोभाषणत्वरतः देवात्माप्रेनदादिद्वौ पूर्वदशां संस्मृत्य यथा मुह्यंति तद्वत् २४
ननु श्रीभिरैव त्वदभिमतोर्थः सेत्स्यति श्रीमतां किं नु दुर्लभमिति प्रवादतत्राह मोहयंति विप्रलंभोक्त्वा २५ तदेव प्रपंचयंति चिं
तेति धत्ते नष्ट्रिताधाराभिसिलशः खंडनेन निचपापराशिकरणाय प्रवृत्तानि चक्राणि उग्रापदादिरिद्राशत्रुरोगादितीत्राय
त्सहस्रपीडितानां २६ देहादिभावानां सततसंभाविनभंगरत्नहेतुसमर्थितैर्विविधानां दृष्टादृष्टदोषाणां दृष्टानां च परिचिं
तनैर्हेतुभिर्मममनोनिर्वृत्तिसुखेनेति दंति पक्षे विस्ताररहितगर्जोपधनिभंगुरंकादिपतनकारणं संपादितैरपरिज्ञानज्ञरूपादि
दोषाणां पतनबंधनादिदृष्टानां च रिचिंतनैरित्यर्थः २७ अज्ञानलक्षणायां निशिलोके मिहिकाभिस्तुषाधूमेर्गतालेके वि
नष्टशास्त्रज्योतिषिसतिखुलाः परदुःखदास्तत्र सुचतुराविषयशतचोराः कालेकाले सर्वदादिशिसर्वदिह्युविवेकलक्ष
णमुत्परलहरणेद्युक्ता इव कारस्तत्सदृशानापि दौर्लभ्यघोतनार्थः विनातपोनाशतद्वधासंभवदिति भावः ३८ इति श्री

२७

शून्या मन्मुखवृत्तीस्ताः शुष्करोदननीरसाः विवेकएव हृत्संस्थोभैकांतेषु पश्यति २३ भ्रशं मुह्यामि संस्मृत्य भावाभा
वमपि स्थितिं द्रिद्रेणो वसुमणो हरे संसारचेष्टया २४ मोहयंति मनोवृत्तिं खंडयंति गुणावलिं दुःखजालं प्रपद्यंति विप्रलं
भपराश्रियः २५ चिंतानि च यच्चक्राणि नानंदाय धनानि मे संप्रतैकलज्जालिगृहा एणुग्रापदामिव २६ विविधदोषद
शापरिचिंतनैर्विततभंगुरकारणकल्पितैः ममन निर्वृतिमेति मनोमुने न गडितयथावने दंतिनः २७ खुला काले काले
निशितनिशितमोहैकमिहिकागतालेके लोके विषयशतचोराः सुचतुराः प्रवृत्ताः प्रोद्युक्तादिशिदिशि विवेकैकहरणरण
शक्तास्तेषां कइव विदुषः प्रोह्य स भदाः २८ इति श्री विराट्प्रकरणे प्रथमपदितपः सर्गः १२

लि
सर्गः १२
प्रकरणः प्रथमः
पदितपः सर्गः १२

२८

मृत्युनिश्चित्यस्य पशमप्रकरणानि अथवा इदं शरीरं केन प्रपति पुनः किं जायेते किं बहुतेन कश्चिदस्य जन्मादि नार्थ इत्यर्थः ७ अथो
 नालीत्येतावदेव न प्रत्युतानर्थपरंपराप्यस्तीत्याह जरेतिसंपदमप्यनर्थहेतुत्वादनर्थपुगणानं १० ननु भोजहेतुत्वादेहस्यार्थोप्यस्ती
 त्याशंकाह भोजोदितितेरेव तैरेवेतितेषामपूर्वत्वाभावात्किमपेक्षणावच्छेत्स्यद्योतनायासंपादनेवैवसाप्रज्ञेत्सवेतन्नप्रायास्त
 इत्यतिप्रत्याह अचेतिना इति नावर्षेण पुरुषार्थेचिपेक्षेणावकाशः कीचकास्तेत्युपेक्षितेन तानिलोद्धृताः २० हेतुना केन मुह्यती
 तिप्रश्नोत्तरमाह शाश्वतीति २१ संसारदुःखैः पाषाण इव नीरंघ्रं निक्षिप्येति विदुषूदितं रुदयं यस्येत्यर्थः निजलोकाः स्वजनास्ते
 पिमदर्थेस्तु दुःखेति भायादेव २२ ॥ ॥

वा० टी०
वै० रा०
३०
पैराभोपयतयाविधयस्यभयस्यजननेना
तिनीसर्पिणी भयभोगवती खेदायेति २५
पदं वा २५

इराकूटाः दुस्तेन संपादितापिन गुणवतां धार्मिकाणां भोषभोगायभवति किंतु गुणविचारेण विनापकंचित्सन्निहितमवलं
वते यथाराज्ञो प्रकृतिः स्वभावः बहुधा कूटाराज्ञानो न धार्मिकैर्गुणवद्विं सहिस्निहंति किंतु येन केनचित्सन्निहितेन सहति प्र
सिद्धं ६ यस्य कर्मणाः क्षीरं कलं धनराज्यलाभादिलोभहिंसानृतादिदोष सर्ववेगानां विस्तारायं भवति तेन तेनैव पुद्गलत
वाणिज्यादिकर्मणोष्वाशी विस्तारमधिगच्छति न यागदानादिना प्रत्यंते तेषां व्ययहेतुतादित्यर्थः ७ शीतमृदुस्य शर्पिदेन द
यादाक्षिणपत्ने हाद्युपलस्यते वातसमूहो वात्पापकृषीकृतो दुःसहीकृतः ८ तदेव स्पष्टयति प्राज्ञा इति स्पष्टं गुणारत्तिता

बलं ११ गुणा गुणविचारेण विनैव किल षण्णवंगं राजप्रकृतिवन्मूढा इराकूटावते ६ कर्मणा तेन तेनैवा विस्तारमनुग
च्छति दोषाशी विषवेगस्य यत्तीरं विस्तारयते ७ नावच्छीतमृदुस्य शः परस्वे च जनैः जनः वात्पयेव हिमं पाव
त्त्रिषानपकृषीकृतः प्रज्ञाशूराः कृतज्ञाश्च पेशलाभद्वयश्च ये पांशुमुखे वमणायः श्रियाते मलिनीकृताः ८ नशी
सुखाय भगवद्दुःखायैव हि वद्विंते गुणा विनाशनं धत्ते मृतिं विषलतायया ९ आमानर्जनिं धश्च शूरस्या
पविकाषनः समदृष्टिप्रभुश्चैव दुर्लभाः पुरुषास्त्रयः १० एष हि विषमादुःखभोगिनां गहनागहा येन मोहग
जेंद्राणां विध्यशैलमहातटी ११ सत्कार्यपथरजनीडः खकैरवचंद्रिका सुदृष्टिदी पिकावात्पाकल्लोलौघ
तरंगिणी १२ संभ्रमाभ्रादिपदवी विषादविषवर्द्धिनी केदारिका विकल्पानां खेदाय भयभोगिनी १५

विनाशनं विनाशसाधनं धत्ते संपादयति मृतिं मरणं १० ननु श्रीमंतोपि धार्मिका यशस्विनश्च दृश्यंते तत्रादृशी मानि तिस्र
यं ११ दुःखलक्षणानां भोगिनां सर्पाणां १२ सत्कार्योपि पुण्यकर्मो वल्लक्षणपद्मानां रजनीरात्रिसंकोचहेतु तिस्र
यः एवं दुःखकैरवाणां चंद्रिकाविकाशहेतुः सुदृष्टिः परमार्थदृष्टिर्वा तद्गुदी पिकायां वात्पा वातसमूहः कल्लोलौ
घपुक्ता तरंगिणी च तस्या अपि दीपप्रशमनहेतुत्वात् रक्तत्वान्नविशेषणवैष्यर्थं पुग्मरूपकं १३ संभ्रमाभयसर्पिणी भ्राति

प्रावता
प्रथममार्गः
विकल्पसंस्थानां खेदः
क्रुदादिकोत्सन्नमतिः
क्रुदादिकोत्सन्नमतिः

याप्रियासर्वगूढानां याभोगानर्थदासदा दोषैर्वहविधैः साश्रीरासर्जितं विनिधते इत्यं विषयाणामसारानर्थः तां प्रतिपाद्यविषय
 सेपादनमूलं श्रियोपितं योविधतां प्रतिपादयितुमुपक्रमते इति मित्यादिना अस्मिन्संसारे स्थिता अनपगतासती बहूतरसुखहेतु
 त्वानु उदाराउत्कृष्टेति परिकल्पितामूकजनैरिति शेषः जस्तुनस्तुसापि परिमोहोपेवनूनं यतोवध्वंधनरकादिकदर्थनाएव
 कदर्थस्तान्ददातीति नसुखलेशमपीति भावः प्राप्तापरिमोहाद्याप्राप्ताविद्युक्तावाकदर्थेदिति बाकुलितान् अर्थी नूधनानिद
 दातिन विवेकमिति वाकदर्थेदा १ उल्लासैरुत्साहेर्बहुला अनन्ताः कल्लोलामनोरथधरंपरायेषां तान् फारान्वहून् जडान्मू

प्रासगडवाना इयमस्मिंस्थितोदारासंसारे परिकल्पिताः श्रीमनेपरिमोहाद्यसापि नूनं कदर्थेदा १ उल्लासबहुला
 नंतकल्लोलानलमाकुलान् जडान्प्रवाहतिस्कारा आवृधीव तरंगिणी २ चिंतादुहितरो बध्यो भूरि दुर्ललि
 तैधिताः चंचलाः प्रभवंत्यस्यासंरंगा सरितो यथा ३ एषा हि पदमेकजननिवधाति दुर्भगाः दग्धे वा नियताचार
 मितश्चेतश्प्रधावति ४ जनयंती परंदाहं परामृष्टांगिका सती विनाशमेव धत्तेतदीपलेखेव कडलं ५ ..

स्वी-प्रवहति यारवश्यमायाद्याकर्षति तरंगिणी पक्षे ऊर्ध्वलासो नाघं तेन बहुलानुपचितानंतान् कल्लोलोत्तरंगाजडा
 मलिनात्प्रवहति धारयति २ अस्याः श्रियमाश्रितालक्षणादुदितरः पूज्यः प्रभवति दुर्ललितैर्दुःश्रितैरेधितावर्द्धिता ३
 यथाचि दुर्गगोहा हृदि पदमपारकं दग्धं सती एकजपदेन निवधाति पादं नस्यापयति किं न नियनुचेदं यथास्यात्तया
 इतश्चेतश्प्रधावति तथाश्रीरपि पदस्थानं अनियताचारं शास्त्रविहितचरणाभ्युपेयं प्ररुषं प्रापेति शेषः व्यपापहारादि
 नापराभ्युपेयकदेशापरंदाहं जनयंती श्रीमत इत्यर्थः अंतःमध्ये अकांडस्वेत्यर्थः विनाशस्तस्याः स्वोपभोक्तृवां दीयले
 स्वापक्षे परामृष्टांगिका स्पृष्टाय वा विनाशस्य तमो निवृत्तवद्योतनाय कडलदृष्टान्तः ५ ..

संज्ञानवर्तिकाः सर्गः २३ ॥ ११ ॥ ११ ॥

विकाराश्चित्तविकाराः कामादयः १५ इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तद्वत् चंद्रायुधमिति पाठेऽप्येकं द्रवत् बक्रमायुधमिन्द्रायुधमेव
आलोलाः अचिरस्थपिनः रागावर्णाः जडांश्चोः तएव प्रायः श्रीमंतो दृश्यते १६ चापलेनावमत्यजिताः अरण्य
नकल्यां यथानकुलीनादौ कुलेयाः नशब्दो यननुनञ् विप्रलम्भतास्य यंत्रतारणानुकूलं मृगतृष्णाया उग्रताग्रीभे
प्रसिद्धा १७ एकस्तेषां चरणप्रपिपदं स्थानं कार्यमवस्थां नमकुर्वती सदेतयवृद्धिस्वभावात् दुर्जयागतिरतर्कित इशाचरो
यस्याः १८ विग्रहव्याघ्राः युद्धोत्सुकं जनास्तएव कंरीडाः स्वपंचतीक्ष्णातीक्ष्णी शयान् क्रूरहृदयानां प्रयते च कर्मधार

हिमं वैराग्यवल्लीनां विकारो लूकपाणिनी राहुदंष्ट्राविवेकेंदोः सौजस्योभोजचंद्रिका १९ इन्द्रायुधवशालोलना
नाराजमनोहा लोलान्तदिदिवोत्पन्नध्वसिनी च जडाश्रया चापलावजितारण्यनकुलीनजा विप्रलम्भनतास्ये
जितोयमृगतृष्णिका लहरीवेकारूपेण पदं लक्ष्मणकुर्वती चलादीपशिखेवातिदुर्जयागतिगोचराः २० सिंहवति
ग्रहव्याघ्रकंरीडकुलपातिनी त्वङ्गधारिवंशि शिरातीक्ष्णी क्षात्राश्रयाश्रया नानपापहृतापि म्याडराधिपदिलीन
या पशपाश्रमव्यालक्ष्म किंचिदुःखादोत्सवं २० दूरेणोत्सादितालक्ष्म्या पुनरेव तमादरात् अहोवतस्त्रिष्य
तीवर्निर्लेजा दुर्जनासदा २१ मनोरमाकर्षितिविचित्रवृत्तिं कदर्थसाध्यात्तारण्यभंगुराव व्यालावलीगात्रविवृत्तदे
हाश्वश्रोणितापुष्पलतेवलक्ष्मीः २२ ॥ इति श्रीवैराग्यप्रकरणे लक्ष्मी निराकरणं नाम दशः सर्गः १३ ॥

ये पूर्वतीक्ष्णापदस्य पुं वद्वनः अपहृतैः परस्मैरर्थवत्त्वा अपहृतान्वाग्रस्युना अर्थयते षोसतितच्छलयादुराधयः पदिली
नाः प्रवृत्ताश्चोखधस्य आदितात्पादित्वकल्पनात्परनिपातः २० नमति परमश्री धस्ये विलम्बते तथा च यस्य पुरुषस्य
अलक्ष्म्या सपत्न्येव स्वयं दूरेणोत्सादिता तेनैव चिरं सपत्न्या युक्तं पुनरादरादप्लिष्यतीत्येवमनवती किंतु निर्लेजेत्यर्थः २१
कुत्सितोर्थः पतनमरणादियस्यादितिकदर्थः साहस्येन साध्यालभ्याः व्यालावलीगात्रे विवृत्तदेहाद्विहितशरीराश्वमेजी

नकुली २
इति श्रीवैराग्यप्रकरणे लक्ष्मी निराकरणं नाम दशः सर्गः १३ ॥

वै.शं.

३२५

॥२॥
॥३॥

ॐ नमः शिवाय ॥

प्रोद
विदने

अथैव

॥ सा
नये
विष

ਸਮੁੱਚਾ

माता

योगे

मयुः

मन्त्रो

३

योक्नस्यादरः पुरुषार्थोऽपि योजनं तद् इह तं परिज्ञाय गतादरमिति क्रिया विशेषणं वा उर्जन इति यावन् न परिज्ञायते तावदेव
सृजने राद्विद्यत इति प्रसिद्धं २१ विंगवरो विद्मः रूपं सौंदर्यं च अभिलष्यते प्रायः पुरुषो वा २२ तथा जीवन्मुक्तप्रसिद्ध
या सुखभासितया स्थिरतया च सततमुत्थितत्वं उत्तमफलं अतिनुकूलं च जितं च यथेदमायुस्तथा जगत्पन्थनास्तीति सं
बंधः २३ ॥ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे प्रकरणचतुर्दशः सर्गः ॥ १५ ॥

निधत्ते ममतावतते मूलमहंकारो विकारोपतः एवमहंकारस्यापि नुस्वहेनुताप्रत्युत सर्वदोषाणामभिनमूलत्वानर्थत्वमे
वेति विस्तरेण दर्शयति मुधैवेत्यादिना मोहादज्ञानान्मभितान्मुधात्पर्यमेवाहंकारो भूत्यतः व्यर्थमेव च परितो वद्वितेन तं पु
द्मैः कतिपयैरेव परिज्ञाय कृतादरं उर्जनः सृजनेनेव यो वनेनावमुच्यते २१ विनाशसह्यता त्वंजरा मरणबंध
ना रूपं विंगवरेणो वक्तुं तेनाभिलष्यते २२ स्थिरतया सुखभासितया तथा सततमुत्थितमुत्तमफलगुणं च ॥
जगति नास्ति तथा गुणवर्जितं मरणभाजनमायुर्दिंदमया २३ ॥ इति वैराग्यप्रकरणे जीवितगहनान्मचतुर्दशः सर्गः ॥
श्रीराम उवाच मुधैवाभ्यस्थितो मोहान्मुधैव परिवर्तते मिथ्यामयेन भीतो स्मिदुरहं कूरशत्रुणा अहंकारवशादेव
दर्शको शकदर्पितां ददाति दीनदीनानां संसारो विविधकृतिः २ अहंकारवशादाय देहं कोरादुराधयः अहंकारव
शादीत्वा त्वंहंकारो ममामयः ३ ॥

रुर्ध्वार्थोऽस्तीत्यर्थः तस्योपपादनमपि मोहादेति दर्शयति मिथ्यामयेनेति आमपेचेति वाहेदः अहंकारात्पेन शत्रुणा शा
तनशीलेन रोगेणेति तदर्थः १ विविधाः साध्यसाधनप्रवृत्तिलक्षणः आकाराय सतथाविधः संसारः अनादिकाल
मारभ्य जन्ममरणनरकाधनेतदुत्पत्तये परामनुभूयापि पुनः पुनस्तद्भूतसुखलवानायाससहस्यैरपि लिप्समान
वाही निष्पोषिदीनानां विषयलेपदानां रागद्वेषद्वयसुनादिदोषलक्षणेषु कोशगृहेषु सद्यवहारानुपयोगात्कदर्थ
तां कुलितधनभावं ददाति संपादयति यत्तदहंकारवशादेवेत्यर्थः २ तत्फलमेव दिक्प्रदर्शनेन प्रपंचयति अहंकारव

३॥६॥तत्राप्यवशः॥नारदः॥स्वआधयोमानसदुःखानि

प्राप्यमवशं प्राप्नुयोगं परमपुरुषार्थरूपं निर्वृते जीवन्मुक्तिं सखस्य १० मननेन मननफलेन तत्त्वबोधे नवात्मना तत्पेरावा
नत्तपेरावानजीवतितुष्टाभवति ११ तएवसाधुजीविताः प्रशस्यजीवनाजानाइतिसंबंधः जरठाश्चरजीविनोपि गर्दभवदप्रशस्य
जीवताः अशुचिदेहात्मगुद्वेदितिभावः १२ भारोभारइवव्यर्थमहेतुः ज्ञानंचज्ञानमपियत्सर्वश्रमनिवारकत्वेन प्रसिद्धकि
मन्यदितिभावः १३ इहितंचेष्टितं भारशब्दापेक्षियमेवाहभारधरस्यवेत्या दिना १५ विप्रोतिः सर्वश्रमनिवृत्तिः आपृतिः १

प्राप्यंसंप्राप्यतेयेनभूयोयेननशोचते पुराणानिर्वृतेः स्थानेयज्ञजीवितमुच्यते १० तरवोपि हिजीवंतिजीवंतिशृण
पक्षिणाः सजीवतिमनोयस्यमननेनजीवति ११ जानात्तुजगतिजं तवः साधुजीविताः येपुननेहिजावं तेशे जीव
षाजठरेगर्दभिः १२ भारोविवेकिनः शास्त्रंभारोज्ञानंचराजिणाः अशांतस्मनोभारोभारोनात्मविदेवपुः १३ रूपप्रापु
र्मनोबुद्धिरहंकारस्तचेहितम् भारोभारधरस्येवसर्गदुःखायदुर्धियः १५ अविप्रोतमनाप्राप्यापदांपरमास्पदं नी
उरोगविहंगानायायुरायासनं १६ ११ प्रत्यहंवेदमुत्सृज्यशनेरुलमनारतं आखुनेवजरकुभंकालेनविनिहयते
१६ शरीरविलविप्रोतेर्विषयाहप्रदायिभिः ११ रोगैरापीयतेरौद्रेव्याले ११ दिववनाविलः १२ प्रसुवानेनरविवे
दंतुष्टेयंतरवालिभिः इत्येराधृष्यतेकूटैर्घृणोवजरदुमः १० नूनंनिगरास्यापुघनगद्गमनांतरे आखुमीर्जाइ ११
केणवमरणात्लोक्यते १६ गंधादिगुणानि त्वमप्युपार्शक्तिर्वैश्रव्या अन्नमहाशनेनवजरसापदिजीयते १०

एतद्विप्रोतमनाप्राप्यापदांपरमास्पदं ११ प्रत्यहंभित्तसखेदमुत्सृज्येत्सनेनैव निराकांक्षीकरणादनारतमित्यस्यनैवैष्यर्थं ॥
विनिहयतेआपुदिलर्थः विमवदाहप्रदानशीलेः आपीयतेआदितिशेषः व्यालेः सर्पः १२ प्रसुवानेनः तरदिः प्रयरक्तमला
दि घुणपक्षेदुजांसिदुःखैः रोगादिदुःखैः आसमंतादभ्योतद्विद्यतेआधृष्यतइतिपाठेपयमेवार्थः घुणाः काष्ठकीटकाः १८
निगराद्यसनेघनगद्गप्रचुराभिलाषयथात्यातथा १६ जरयावेप्रपया अशक्तिवलयप्यास्यातथापदिजीयतेआपुः प्रसुवा
वातत्रद्व्यंतम ॥ ११ ॥ हाशनेनवहाशिनान्नमेवति २० ॥ ॥

कारत्वे हेतुभिरुपचिनः जगदानतसुकृतदुष्कृतादिवीजोपचयेन विस्तारितं सहीदमन्तं धियाधिया जनयते कर्मभिर
तिभावः १५ बल एकदेशः जन्मपरंपरादेहपरंपरात्विजोविटः १६ उज्ज्वलितं तन्मन्त्रं विवर्जितं वशीकरणोन्मा
दादिसाधनमिति शेषः लौकिकौक्तिकोपायस्तत्र १७ प्रमाजिते मूलछेदेन निरस्ते १८ अहंकारोद्देहस्य मंदाधिका
दिणां चिरसाधनाभ्यासप्रबोधसाधत्वाच्च नैरित्युक्तं मुख्याधिकादिणां मपीति समुच्चयाय चकारः श्मशानतीक्षांतिनी
कृतनीमनोग्न्याभोहमिहिकामहाभांतिनीहारपटली १९ २० एवमहंकारं तत्प्रयुक्तानयेत दुद्घेदुफलं चोपवर्णं स्व
स्य तत्प्रागप्रयुक्तां प्रवर्णाधिकारसंपत्तिं वेदनुपदेशं प्राच्यते सर्वोपदामिति अंतरस्थं हृदयस्थं इतमग्रेण नशां त्यादिनां मु
उद्देहस्य शरणोपायं तत्र २१

इह देहमहारणे घनाहंकारकेसरी योयमुल्लसतिस्फारस्तेनेदंजगदातंतं १५ तस्मात्तुलवमोताबहुजन्मपरंपरा
अहंकारोग्रविंगैकं कठं भुक्तावलीकृता १६ पुनर्भिवकलत्रादितंत्रमंत्रविवर्जितं प्रसादितमनेनेह मुनेहंकारवैरि
णा १७ प्रमाजितेहमित्त्वस्थिपदेस्त्वयमपि दुतं प्रमाजिताभवत्येतत्सर्व एव दुराधयः १८ अहमित्यनुदेशांशे शनैश्च श
मशातिनी मनोगगेन संमोहमिहि काकापि गच्छति १९ निरहंकारवृत्तेर्मौख्याच्चे केन सीदतः यात्किंचिदुचितं ब्रह्म
सादाख्यातुमिहा हंसि २० सर्वापि दां निलयम ध्रुवमंतरस्थमुक्तमुत्तमगुरोरेन संप्रयाति यत्नाद्देहकृतिपदं पश्यतो
तिष्ठः खं शेषेण मांसम् नुशाधिग्रहानुभावः २१ इति श्री अहंकारस्तुत्या नाम पंचदशः सर्गः १५॥ श्री राम उवा
च ॥ क्षेपेर्जरतरां याति सत्कार्यी दायसे वनात् वातांशः पिबन्नवनं च नदीं च ॥

तैः अहंकृतिसुखं पदं लक्ष्मणां हनमिति यः पदं व्यवसितत्राणस्यानलक्ष्मणां ध्रुवस्तु स्थित्यमरः यत्नाद्विवेकस्य व्यतीतशेषे
रागवशिष्टेन संपाद्येन सह समनुसाध्य दिसम्प्राप्तमिति शेषः २१॥ इति श्री वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वै० रा० पंचदशः
सर्गः १५ इह चिंतनुतो दोषा वित्तुरेणोपपत्तिभिः रामेण संप्रकाशं पते दृष्टो तेऽपि भूतिभिः अहंकारवच्चित्तमनसोरपि न स
त्वं हेतुता किं इह त्वहेतुतेव त्वाहं दोष इत्यादिना ल्यबलोपपंचम्यो महत्त्वे वादरमाहुर्विनुतेति वचनं तात्पर्यं सुभिरवशं क

व्यग्राज्ञेसेवनं विहायेत्यर्थः दोषैः काग्रादिलिः संसिरतां सैश्चि
त्संप्ररुणार्थीसाधनायदुत्वमितियावत्वातातवीप्रब्राह्मण्ये

वा० यी०
ब० ग०

三

२३
नक्षिति वक्ष्यति २

सि तिजर्जनीति ये रास्येते छेज्जित्साहे र्धनानो नि विरशि
तादीनामास्फोटन ध्वनि निर्वो १४

भुजे भुजे विकरणलोपः छोदसः भुजे इति वापाठः ४ संसारलक्षण नमिति स्वायोदीर्घा अथ तावागुणाम् जबंधनी ५ विषमा
लीडुरत्तराणि अगात्पर्वतो त्वदिरावत्तविशेषः ६ सौहिकेपः राट्टुः हिमप्रशानि रिवेत्सु पुमिसमासः साम्प्रसमदर्शिता
स एव सर्वभूतेषु दयावर्षि लाभोद्यः ७ अहंकारसागे देहाभिमानममतादयः स्वयमेव शाश्वतीति दर्शयति नाहमिति ॥
शान्तो निर्वैरः स्वात्मनो व आत्मोपमेन सर्वभूतानि पश्यन्ति सर्वः जिनो बुद्धः स यथा अहितापरस्तद्वर्निदे

तमहंकारमाधित्य परमं चिरवैरिणं न भुजेन पि वाम्पमः किमु भोगा भुजे मुने ४ संसाररजनी दीर्घा माया
मनस्विप्रोदिनी ततोहंकारसेषेण किराते नेव वागुरा ५ यानि दुःखानि दीर्घाणि विषमाणि महंति च आ
हंकारात्प्रसूतानि ज्ञान्यगात्स्वदिरावत् एमेदुसैहिके यामंगुणपथिदिमाशनि साम्प्रमेघशरत्काले
महंकारं त्यजा म्यहं ७ नाहं रामो न वांछा भावेषु न च मे मनः शान्त आसि तु मिहामि स्वात्मनि वज्जिनो य
था ८ अहंकारवशाद्यधमयाभुक्तं दुर्तेकृतं सर्वतत्तदवत्त्वेव च सर्वहंकाररिक्ता अहमित्यस्ति चेद्भूत
न हमायदिदुःखितः नास्ति चेत्सुखितस्तस्मादनहंकारितावरं ९ अहंकारं परित्यज्य मुनेः शान्तमन
स्तथा अवतिष्ठे गतो द्वेगं भोगो धर्मो भोगुरास्यदः ११ ब्रह्मन्यावदहंकारवादिदः परिज्जभते तावद्विको
समायाति तद्व्याकुटजमंजरी १२ अहंकारध्वनशांते तस्मान्नवतडिल्लता शान्तदीपशिखा दृग्माकापि
यासतिसवरं १३ अहंकारमहं विधेयमनोमत्तमहागजः विस्फूर्जति ध्वनास्फोटैः स्तमितैरिव वादिदः १४

ष्वगुणोग्राह्यः इति भाषेन जिनो दाहरणमजित इति वापाठः अवस्तुतु च्छमसारं वा ८ १० उद्वेगानामशान्तमनोभूत
त्वात्तच्छांत्यागतो द्वेगः ननु भोगसंपत्तिमिरेव कुतो न तथा स्यात्सज्जह भोगो धर्म इति गुरो देहं द्विपविषयाद्यधीनस
था च तत्तदकैकमंगणुद्वेगप्रसैक्तिद्वारेति भावः ११ अहंकारविवेकज्योतिर्गण तिरोधाय कत्वा वादिदः परितो

जं भवे गजालि विस्तरयति १२ इति रत्नमुल्लसि
लता १३ साध्वल इति नामत्वाभ्यां विध्यसाम्यं विस्फूर्ज
ति

वा० टी०
वे० रा०
३४

३४

चित्तस्य प्रथमप्रवणप्रवृत्तयो बहुतरदैतविषयासक्तिकल्पनालक्षणप्रायाविलीनासप्तप्रायाः प्रबोधहृशास्त्राचार्येपिदेशमंतरेणके
वलत्त्ववृद्धिकृतविचारसहस्रेणापि नवुध्यंतेनतदप्रबोधेनाहंतये १२ क्रोडीकृताअंतर्निवेशिता अहमिदमभेदमित्यन्योन्यादात्म्यसं
सर्गाध्यासलक्षणदृढग्रंथयोयस्मिंस्तथाविधेभोगतत्त्वस्थितेनालनात्वेनैवकर्तृचेतसाकरणेनदृष्टाने तस्मादृशसूत्रेस्थितात्मनेति
जालकविशेषणं आभिषट्त्वासूत्रेस्थितात्मनाध्याधेनकर्तृजालकेनकरणेनेतिवार्थः १३ संततोविस्तारितः अमर्त्यः कोधएवभूमा
यस्यचित्तैवज्वालातयाआकुलेनेतिरूपसंपादितसंपत्त्यावहिसादृश्यमेवविवस्तेनवह्निवमिति नरूपकोपमानविरोधः उपमानविशेषण
त्वपत्तेनभृशपतेसह्यतइत्यमर्शोऽः सहस्रथाविधेनधर्मेनचिंत्यतेदग्धैरितिचिंताज्वालेतिव्याख्येयएवमन्यत्रापि १४ जडतांअज्ञतायातः

अनल्पकल्पनातल्येविलीनाश्चित्तवृत्तयः मुनीन्द्रनप्रवुध्यंतेतेनतप्येहमाकुलः १२ क्रोडीकृतदृढग्रंथितस्मासूत्रेस्थितात्म
ना विहगोजालकेनैववस्त्वज्जोस्मिचेतसा १३ संततामर्शधर्मेनचिंताज्वालाकुलेनच वह्निनेवतरांशुष्वंमुनेदग्धोस्मिचेत
सा १४ क्रूरेणजडतांयाततस्माभ्यानिगामिना शवंकोलेयकेनैववस्त्वभक्तोस्मिचेतसा १५ तरंगतरलास्फालवह्निनाजड
षिणानदरुतइवोधेनव्रसन्नीतोस्मिचेतसा १६ अवांतरनिपातायशून्येवाभ्रमणायच तरांचंडानिलेनैवदूरंनीतोस्मिचेतसा
प्राप्तः अहमितिशेषः क्रूरेणानिखुरेणतस्माभायेवित्युपमितसमासोरूपकंबाअन्यत्रतस्मावत्सदा अपूरेणदिशीभार्याशुनीतदनुगामिनको
लेयकेनमुनाजडतांभारताप्राप्तं शवंकुणपइवेतिसंबंधः १५ तरंगवत्तरलास्फालाः अलभ्यविषयेप्रतिहममानः वृत्तयोपस्यत्तिचेतः प
सैअन्यत्रतरंगात्तरलास्फालवृत्तयोयस्मिंस्तेनडलयोरभेदाज्जलरूपिणामोघेनपूरेणनदीवृत्तइवनिपातनीतोस्मि धर्मप्रकृत्या
स्वगीरोहेअक्रांडनिपातायतदभावे सुखलेशशून्येइहैवकीटपतंगादिजन्मभिभ्रमणायतथात्त्वश्रुतिः एतमेवाध्वानंउपनिबिर्भेत्तइ
ति अथैतयोः यथोर्नकतरेणचनतांनीमानिद्वाराण्यसकृदावर्त्तीतिभूतानिभवंतिजायस्वमिय स्वयेतत्तृतीयंस्थानमितिच ॥
उपमानपक्षेत्यष्टम् ॥ १७ ॥ ॥ ॥

तदेव सदृशं तं दर्शयति इतश्चेति युक्तयुक्तविमर्शमन्तरेणोत्तर्यः सुविग्रमतिव्याकुलं क्वापित्व प्रतिहेत्वलाभादीनं कौलेयः सारमेयः
 २ वंशवेत्तादिश लाकारवस्त्राद्याधानपात्रविशेषः करंडकः ३ मृत्युं त्वतो विषय तश्च सजातीयमोतिरश्चांसमूहोपपन्नः ४
 स्पृष्टावयवानां विभागः अलू नतासस्माणां नुसः शरीरताकर्मधारयात्तलमननै विषयानुसंधानैर्विद्वत्त्वं विविधज्ञोभंप्राप्तं ६ ७
 कल्लोलशब्दशै भोगिलाभोत्साहैः कलितावर्तसंपादितमज्जनानुकूलभ्रमणं मायापंचनोमायाः तएव कूरत्वान्मकराः श्वभ्रमांतनरक

इतश्चेतश्चसव्यग्रं व्यर्थमिवाभिधावति दूरादूरतरं दीनं ग्रामे कौलेयको यथा २ नप्राप्नोति क्वचिर्किंचित्तापैरपि महाधनैः
 नांतः संपूर्णतामेति करंडक इवांबुभिः नित्यमेव मुनेषु न कदा शावागुरावृतं न मनो निर्दिष्टं यतिमृगो यस्यादिव्युतः ४
 तरंगतरलोच्चर्त्तिदधदालूनशरीरतां परित्यज्यस्तण्णमपि हृदये याति न स्थितं ५ मनोमननविस्मयं दिशो दशविधावति मं
 दराहननोद्धूतं क्षीराण्यपयोपया ६ कल्लोलकलितावर्तमायाप्रकरमाहितं न निरोद्धुं समर्थोस्मि मनोमयमहाणं ७ भो
 गदुर्वीकुराकां क्षीरश्रुतामचिंतयन् मनोहरिणकोत्रस्मन् दूरं चिपरिधावति ८ न कदाचनमेवेतः स्वामालूनविशीरतां
 त्यजत्याकुलयावृत्त्याचंचलत्वमिवाणवः ९ चेतश्चंचलयावृत्त्याचिंतानिचयचंचुरं धर्तिव भ्रातिनैकत्र पंजरे केसरीयणं
 १० मनोमोहरयारू षंशरीरात्समतासुखं हरत्यपहतो वेगं हंसस्तीरमिवांभसः ११ ॥ ॥ ॥

गर्तपातं = आलूनविशीरताद्वारमाता ६ चंचुरं अतिचपलं चरते यदं तात्पर्यं चाद्यचि यडोचिचेति यडुलुकिचरफलोश्च तस्यासम्प १
 नुकु उत्पत्त्यातइत्युत्वं धर्तिधैर्मस्वतरचंचपलसमावंचिंतानिचयेन चाल्यमानं नुसतराप्रितिवलान्निरुध्यमानमपि धैर्यं नवधातीत्य
 र्यः १० उत्कर्षाय कर्षणोद्ग्राधिकाल्पितत्वात्पर्ययार्थः सर्वभूतेषां त्वन एक रूपेतांसेव तथा जीतन्मुक्तैरनुभूयमाना समतासुखमित्युच्य
 ते साचमनोमोहयथानारोहणेति पक्षिद्वत्त्वादिभिर्नवशरीरे प्राप्तापि मोहरयारू षेन मनसाग्रस्तत्वादसारदेहमात्रात्मभावः पदशिष्यतइ

वा० टी०
वे० रा०
३५

महद्भिर्मुमुक्षुभिर्विद्ययास्मिन्प्रतिजिते सति सकलानां प्राप्तिर्दयादिगुणानां जयः स्वाधीनता संप्रति तस्य सकलाः कामकर्मवासनादिकला
सहिताः गुणाः सत्त्वजस्तमोसि यस्यास्तस्या अविद्यायाजयोनाशस्तस्य सकला गुणाः आनंदलवायस्मिन्निरतिशयानंदेतस्य जयः प्राप्ति
स्तस्य वा अशानिवद्धेत्यर्थः इहास्मिन्नेव शरीरे इह चेदवेदीक्ष्य सत्त्वमस्ति न चेदीहावेदी नमहतीति निश्चिरिति तिष्ठतेः अभ्युद्युतः उक्तोऽस्मि
विगतित्तितया वैराग्यसंपत्त्या अंतर्भनसिजडो मूर्खान्मलिनान्मुद्रास्त्रविलासयत्पुत्सा हयति शोभयति वाजडो मोहहेतुर्मलिनः पापहे
नुविलासोपस्थावातां मेघाखेलापदे जलेन मलिनानीला विलसतीत्यर्थः २७ इति श्री वाशिष्ठताम्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे षोडशः सर्गः
सर्वपापौघजननी देव्यकार्पण्यमृत्युदा भ्रमयंती जगत्कृत्स्नं तृल्लोकत्रयं विनिधते हार्दस्य परमप्रेमास्पदस्यात्मतत्त्वस्य हृदयोद्भवस्य विवे

35

सकल गुणजयाशायत्रवद्भ्रामरुद्धिस्तमविमिह विजेतुं चित्तमभ्युत्थितो हं विगत रतितयां तु नो भिन्दामिलस्मी जडमलिन
विभासां मेघलेखा भिवंदुः २७ इति श्री वैराग्यप्रकरणे चित्तदारात्म्यं नाम षोडशोऽध्यायः १६ श्रीराम उवाच ॥ हार्दध
कारशर्वव्यातृक्ष्णायै हदुरंतया स्फुरंति चेतनाकाशे दोषाः कैशिकपंक्तयः १ अंतर्दीहप्रदापि न्यासमूढरसमार्दवः पंक
आदित्यदीप्त्यैव शोषेनीतोऽस्मि चिंतया २ मम चित्तमहारण्ये व्यामोहति मिराकुले अन्वेतां उविनीयाता भ्रशमाशापिशाचि
का वचो रचितनीहारा कौचनोपवने ज्वला नूनं विकाशमायाति चिंतचनकमंजरी ४ ॥ ॥ ॥ ॥

हृदये

कादे अतिरोधाने अंधकारशर्वव्याति मिश्रया दुरंतया इरुद्धे दया इह चेतनाकाशे जीवैरागादिदोषलक्षणाः कैशिकपंक्तय उल्लेखे
यायः १ समूहे अपि हते रसमार्दवे स्नेह इषदास्ति एष विनयो वायस्य शोषेनैष यं प्रसिद्धे वारसमार्दवे पंकसाधारणे अथ वासस्य गूढे प्रा
प्ते रसमार्दवे येन तथा विधौ हसंप्रतिशोषंतं चूमतानी त इत्यर्थः २ अन्वे विचारेण अरण्यपक्षे जने ३ ततदातिवलापवचो भिवैरचि
ताश्रुतीहारजलकणा कौचनस्य स्पर्शादेरूपसमीपवने नोभिलाषाति यावत्तेन पांडुतापादनादुज्ज्वला शोभमाना चिंतलक्षणा चराकस
स्यानामंजरी अर्थात्स्नात्तेन विकाशमायाति नूनमित्युत्प्रेक्षा ॥ ४ ॥ श्रीरामजी सहाय ॥

अन्यत्र नीहारजलेनैव चणकावधंते इति वचोयोग्याः निशारचिताः नीहारजलकणाः यस्यासमीपस्थेन धत्तु रवनेनो ज्वला २

याम् जितवीजप्रयतामिति निपातत् १६ ॥ ११ ॥

संसारजलधे उन्नरणो मुखो हं संसारजलधावेव निरुध्यस्थापितो स्तीत्यर्थः यथा सेतुना सद्गनदीपयः पुरो रुध्यते तद्वत् १८ पृथ्वी
पातालशक्राभ्यां तू र्शे दशावृद्धा धो देशो लस्ये ते रज्ज्वा जलादिभारा कर्षणायैकतो बहुभारं तिर्यक्ता षष्ठो तबलयाकारभारं वाकूपकाद्ये प्र
सिद्धं १९ बालविभीषिकार्यैर्षं कल्पितवेतालको बालबुद्ध्या स्फारतां प्राप्नोत्येव बाल्यापगमे विचारादसत्त्वमापद्यते तथा जवुद्ध्या दुर्जयं
मनो विवेकेन तत्स्वरूपमेवेत्यर्थः २० दुःखेनापि गृहीतमशक्यमुनोलक्षणो ग राहातीति ग्रहः पिशान्वः उक्षतरः सदा मंतापकरत्वात्

संसारजलधेरस्या नित्यमुन्नरणो मुखः सेतुनेव पयः पुरो रोधितो स्मि कुचेतसा १८ पातालाद् च्युता पृथ्वी पृथ्वीः पा
तालगामिना कूपकाद्यं कुदामेव वेधितो स्मि कुचेतसा भिषेयस्फाररूपेण विचार्य द्विशराक्षणा बालो वेतालकेनेव ग
हो तो स्मि कुचेतसा बनेरुक्षतरः शैलादपि कष्टतरः क्रमः वज्रादपि दृढो बलनू दुर्विग्रहमनोग्रहः चेतः पतति कार्येषु विह
गः स्वाभिषेचिव ज्ञानविरतिं याति बालकी डनकादिव जडप्रकृतिरालो हो विततानर्चति मान् मनो विरहितव्या
लोदूरे नैयति तातमां अप्यधिपानमहतः समेत्तु भूलनाद पि अपिवत्त्वशतात्सा धो विषयप्रित्तनिग्रहः चित्तका
रणमर्थानां तस्मिन्सति जगद्भयं तस्मिन्दीर्घजगद्दीर्घांत द्विकित्संप्रयत्नतः चित्तादिमानि सत्त्वदुःखशतानि नूनमभ्याग
ताम्यगवरादिव काननादि तस्मिन् विवेकवशात् सर्वानुनां प्रयात्तममे मुनेर्निपुणमेव गलंति तानि २६ ॥ ॥

कष्टतरः क्रमः अतिक्रमणं वशीकार इति यावत् वज्रात् हीरकादपि दृढो दुर्भेदः अशनेरपि मिहुर इति वा २१ कार्येषु विषयेषु प
ततिसदि स्यात्सज्जने विरतिं निर्वृतिं विराभ्यसेषो जपि सद्यापारेभ्य इति शेषः यथा बलः कदाचिदपि प्राप्तात् कीडनकात् चिरोपनाद
प्यध्ययनादिरति याति तद्वत् २२ सर्वा विशेषणमधिगमनसोत्प्लानिस्पृष्टानि अहिता कामाधरयः घटतरवमालाः सर्पावस्मिन्
२३ विषमः कष्टतरः २४ चिकित्सां रोगवज्ज्वल्यमपनेयं २५ उक्तमेव दृष्टं तेन स्पष्टपति चित्तादिति नूनमिति वितर्कं अभ्यागतानि प्रसूत

विश्व गवसादिप्रसूतिधियोः तनुतां सत्त्वतां विवासन

वा० टी०
वे० रा०
३६

प्रोत्थावलीवर्द्धरजुपदेनासादिप्रदेशे प्रोत्थावावाहते एहि को भिन्नसाधनसहस्रभारिमित्यर्थः १४ नित्यं कृच्छं आकर्षणं पस्याः स्व
भावस्तथाभूतया तस्मात्किरात्पारवगेषु जालमिव इदं प्रसिद्धं उत्र मित्रकलत्रादिजालं लोकेषु जनेषु रच्यते १५ धीरं प्राज्ञं धैर्यवंतं च
सेत्तुं विवेकचक्षुःशतं प्रसिद्धं च शर्वरीरात्रिः १६ कौटिल्यसदसवती कोमलः सुखलवो मुखः स्पर्शविषपलाभो यस्याः परिणा
मिनु विषसदृशं यदेषम् वैरवं धवधादितच्छंसनशीलादशती वमो हयति भोगिनी पक्षे स्पष्टार्थः १७ मायाश्च आमया रोमाश्च तेषां
मायाकार्यं च नानादीनां सर्वस्यैव नामायाकार्यं प्रपंचवप्रपत्त्यादनशीला दोर्भाग्यं हताभाग्यतादीनां दैन्यवती १८ तंद्रीभिः प्रमीलाभिस्त

३६

अंतर्ग्राथितपादे हेतुर्वदुष्टे दयानता रुजेवाशुवलीवर्द्धस्त्वया वाहते जनः १४ उत्र मित्रकलत्रादितस्मान्नित्यं कृच्छया
खगे चिबकिरात्येदं जालं लोकेषु रच्यते १५ भीषयस्य पि धीरं मां बंधयस्य पि सेत्तुं वेदयस्य पि सानंदं तस्मात्कृष्णैव श
र्वरी कुटिला कोमलस्पर्शविषयैषम् शंसिनी दशमपि मना कष्टात् तस्मात्कृष्णैव भोगिनी १७ भिंदती हृदयं पुंसाम्
यामयति धाधिनी दोर्भाग्यदायिनी दीना तस्मात्कृष्णैव राक्षसी १८ तंद्रीतं त्रीगणेः कोशं दधाना परिवेष्टितं नानंदे
राजते ब्रह्मन्तस्माज्जर्जरवल्ग्वी १६ नित्यमेवातिमलिना कटुकोन्माददायिनी दीर्घतं त्रीघनमेहात्स्मागकुरवल्ग्वरी २०

त्रीगणे नीडी समूहैश्च परिवेष्टितं कोशं शरीरदधाना स सरवल्ग्वी जीर्णस्फुटिता लावुका वीणा सापिहितुं आश्रलाघं तरसा पादनाल
स्पेनविच्छिन्नतं त्रीभिः सीवनेन वेष्टितं श्रलावुकी संदधाना अमं गलत्वा घृथानमांगलिकोत्सवानंदे राजते तथा तस्मात्पितृत्वात्तय
लभ्ये निर्विज्ञेपतिरतिशयानंदेन राजते तथा चोक्तं यच्च कामसुखं लोकेषु च दिव्यं महत्सुखं तस्मात्तयसुखं स्पेते नार्हतः षोडशीक
लामिति १६ कंदुकः परिणामलक्षणो यउन्माद इत्युदाशीला शेषस्यैव गकुरवल्ग्वरी पर्वतगुहोत्पन्ना लता सापिहितुं स्पर्शरसासं
स्पृशी नित्यमेव भुज्जानाति कोन्मादहेतुफलदायिनी दूरं बलं विवादी घदाताना घनसेनियसिचिचितद् शिनां प्रसिद्धम् २० ॥ ॥

तरलिताशया विनोभितचिन्ता अमत्रचंचलितमध्यभागात्तुमा अंनुविधावूर्मिरेव अलमत्रर्ष्य अंतर्भ्रमायैवविषमोह्लासंकषवह
लधनार्जनोत्साहं आयाताप्रापितवती अमत्रभ्रमणायैवविषमोह्लासंकषवहलं धनार्जनोत्साहं आयाताप्रापितवती अमत्रभ्रमणायै
वविसृष्टशमूर्ध्वनाघंप्राप्तेत्यर्थः ५ उद्दामाउद्धिता अधिदोषान्तभाषणादयः प्रवृत्तिकल्लोलरवाः यस्याः अतएवउक्ततरंगैस्तरलो
को एतरेतीविषयादिषयांतरं सवमानात्स्वातल्लक्षणातरंगिणी नदीमेदहर्षतेवहतिप्रवहति ६ वेगंस्त्रचापत्यं उदितः उद्युक्तः
धर्ममिद्या ख्यसगाधिरसपानायैत्यर्थः इत्यनेन चित्तलक्षणाप्रातकः कलुषपारंजोमलिनयावातसमूहेनकापि अयोग्येविषयेनीतः

अलमंतर्भ्रमायैवतस्मातरलिताशया आयाताविषमोह्लासमूर्ध्वननुविधाविव ६ उद्दामकल्लोलरवादेहोद्रे वह
तीहमे तरंगतरलाकारातरत्स्मातरंगिणी ६ वेगंस्त्रोद्युक्तोवात्ययेवजरत्तरां नीतः कलुषपाकापि दस्मायाचित
चातकः ७ यांयामहवतीवास्यासंश्रयाभिगुणश्रियां तांतां कृततिमेतस्मातंजीमिवकुमूषिका पयसीवजरत्तरांवायाविव
जरत्तरां नभसीवशरन्मेघश्रिताचकेभ्रमाश्रयं ८ जंतुमास्पदमात्मीयमम्रमर्ष्यधियेवयं चित्तजालेविमुह्यामोजालेश
कुनयोयथा तस्माभिधानयातातदग्धो ज्वालयानया यथादाहोपशमनमाशंकेनामृतैरपि दूरदूरमितागत्वासमेत्य
चपुनःपुनः भ्रमत्पाशुदिगंतोपुद्गलोन्मत्तातुरंगमी ९ जगंसंलग्निगीतसकृतोर्ध्वयोगमा गमा सध्वाग्रं चिमतीनित्य

७ गुणाश्रियां विवेकवैराग्यादिगुणसंपदां विषयेया आस्या उत्साहं कृततिदिनति तं त्रीचर्मगुणां वीराणां ८ पयसि आवर्तजले
त्मीयं स्वीयं प्रास्पदं प्रतिशंपाशमार्चिकत्पमिलिषावत् जंतुं प्राहुं ९ आशंके संभावयामि १० दिसृक्तिर्विचहितविप्रकृष्टविषयलाभाव १२
धर्मो धर्मविषयानुसारात् कृतौ संपादितौ स्वर्गः नरकयोगमोगमोगमनागमनेययाक्षुधासंचलिता भोक्तृभोग्यतादात्म्यसंसर्गो ध्यायो
ग्रंथितस्तद्वती आरद्युदाग्ररज्जुर्ध्वदीयं त्रोपदितन रज्जुर्ध्वदीयं त्रोपदिनगरज्जुस्तत्पक्षः पिचत्वादि विशेषणानि प्रस्मिदेहे अंतर्मनसि ग्रथितया

वा० टी०
वै० रा०
३७

दीर्घदुःखदाचिरदुःखदादीर्घवडिशरज्जुविवधकमत्रि धावावरुणमरणादुःखदा तदेवोपपादयति अंतः पुरस्थमपीति ३२
जाज्ञंमोर्त्यशौचंवापरलोकः परंज्योतिरात्मासूर्यश्चमोहयति पूर्वापरंदि विभागंचेति मोहोः विवेकस्तदूपेण नीहारेण गहना
दुर्गमाः ३३ यथावहनां पशूनां कठदमभिः प्रोतामालापमानातिर्यग्दीर्घरज्जुस्तद्वत् ३४ विचित्रविपर्ययं रंजितत्वादिचित्रव
णविविधविस्मयेहेतुरूपावतीचविगुणासदुणाज्याशूण्याचमलिनः पुरुषोमेघप्रसंस्थितिराधरोयस्याः सुतस्तुवाङ्मूल्याम्

सर्वसंसारदोषाणां हृत्सैकादीर्घदुःखदा अंतः पुरस्थमपियायोजयत्यतिसंकेते प्रयच्छति परंजाज्ञं परमालोक
शेधिनी मोहनीहारगहना तस्माजलदमालिका सर्वेषां जंतुजातानां संसारव्यवहारिणं परितोतमनोमाला
तस्मावंधनरज्जुवत् विचित्रवर्णविगुणादीर्घमलिनसंस्थितिः शूण्याशूण्यपदा तस्मा शक्रकर्मिकधामिणी
३१ अशानिर्गुणसस्यानां फलिताशरदापदा हिमंसंवित्सरोजानां तमसोदीर्घधामिनी संसारनादकनटीकार्या
लयविहंगमी मानसारणहृदिणीस्मरसंगीतवल्लकी व्यवहाराच्छिलहरी मोहमानंगणखला सर्वन्पगोध
सुलतादुःखकैरवचंद्रिका जराभरणादुःखानामेकारलसमुद्रिकी आधिव्याधिविलासानां नित्यमज्ञाविलासि
नी क्षणमालोकविमलासंधकारलवाक्षणां योमवीष्टुमातस्मानिहारगहनक्षणां ५०

वस्तुमनो नभोधिषत्वाङ्मूययदा शक्रकर्मिकमिंद्रयायुधं ३५ गुणलक्षणसस्यानां असतिः संवित्सरोजानां बोधयथा
नाहिसंविद्यातकेत्यर्थः आपदांतु फलितापलितसस्यशरद्विकेत्यर्थः एवं तमसामपि हेमंतरात्रिः ३६ कार्यालयस्य प्रवृ
त्तिलक्षणनीडस्य गृहविटंकस्य वा मानसामनोरथाः वल्लकीवीणा ३७ न्यग्रोहतीति न्यग्रोधो वटस्तस्य सुलताप्ररोहव
ल्ली कैरवाणां कुमुदानां समुद्रिकासपुटिका ३८ आलोकइषदिवेकप्रकाशः योमवतीचीत उपमानीहारसदृशो योमोहः ५०

तस्मापत्तेस्तथोपैः अन्यत्र शूच्यापुष्पैः उन्नताः प्राश्नादेतत्तथाशाखासुस्थिता कूराशुष्कत्वात्कंठप्राश्नावर्जितं श्रवशीकृतं विभं
 घयाफलेलाभेभोगंवाजीर्णकामिनीचक्षुःश्रा २२ नानारसैः शोकमोहादिभिः नर्तकीपक्षेकरूणाहास्पविभत्सादिभिरंगेषुवत्पशा
 लासु २३ जंगलेजीर्णरणेतेतविस्तीर्ण २४ नशक्नोतिसाधयितुमिति शेषः अन्यत्रगंतुमिति शेषः आनंदरातेतैर्नैर्वल्येननिकृता
 हत्वात् २५ नीहारेवर्षावप्रपायेतसदृशमोहावरणेच स्फुरतिनृत्यति आलोकेविवेकप्रकाशप्रकाशेपलक्षिते शरदिचदुर्लभे ॥

अनादंकरिशूच्यानिःफलाव्यर्थमुन्नता अमंगलकरीकूरातृष्णाशीरोवमंजरी २१ अनावर्जितचित्तापिसर्वमेवानु
 धावति नचाप्रोतिफलं किंचित् तस्माजीर्णविकामिनी संसारचंद्रेमहतिनानारससमाकुले भवनाभोगदंगेषुतस्माज
 रठवनर्तकी २३ जराकुसुमिनारूपातोयातफलावलिः संसारजंगलेदीर्घतृष्णाविषलतासता २४ यन्नशक्नो
 तितत्रापि धत्तेतांडवितंगतिं नृत्यत्यानंदरहितं तृष्णाजीर्णवनर्तकी २५ भृशंस्फुरतिनीहारेशाम्पत्यालोक आगतं ॥
 उर्लंघ्येषुपदंधत्तेचिंताचपलवर्हिणी जडकल्लोलबहुलाचिरंशूच्यानरोत्तरा क्षणमुज्जासमायाति तृष्णाप्रावृट्
 रंजिणी २७ नष्टमुत्तरजतिव्यंतंतृष्णा वृत्तमिवापरं पुरुषासुसुषंयातितृष्णालोलेवपक्षिणी पदं करोत्यलंघ्येति
 स्वापिफलमिहते चिरंतिष्ठतिनैकत्रतृष्णाचपलमर्कदी २६ इदं कत्वेदमायातिसर्वमेवासमंजसं अनारतंचपततेतृ
 ष्णाचेष्टेवदेवकी ३० क्षणमायातिपातालं क्षणयातिनभस्तलं क्षणभ्रमतिदिक्कुंजेतृष्णाहस्यप्रषड्दी ३१ ॥ ॥

अमाधोदुर्गमेपदं व्यवसायं नीडं च २६ फलजलाम्बकालेशूच्यातत्कालेपि अंतरांतरामध्येमध्ये शूच्या उज्जासंफलजलसंपत्तो
 पचयं प्रावृट्तरंजिणीवर्षतुं मात्रप्रवाहानदी २७ नष्टं नष्टफलं तृष्णालोलाक्षतदूषाकुला २८ अलंघ्येदृष्यायेदुर्लभं घेचपदं
 च असमंजसं प्रकमविरुद्धं सर्वमेवकार्यं सहसैवायात्यनुसरति तथापिनोपरमते किंतु अनारतं सर्वदेवयतते शुभफलाय यथाप्र
 त्यो कर्मनिस्सारिणो देवस्याविधातुचेष्टातद्वत् ३० हृत्पक्षे षड्दी भ्रमदिका शेषं प्राणव्यातप्रापं ३१ ॥ ॥ ॥

वा०टी०
वे०शा०
३८

मध्येभोगविभवो ज्वला अंतरेतु असितं तीक्ष्णं चाग्न्यस्याः सातमोभ्युपगम्य साते सर्थः भ्रातृभार्यापुत्रत्वे हेदीर्घावात्स्य यौवनवाहु
कदशाः परा उत्कृष्टायाः प्रकाशाः प्रत्यक्षा इष्यवियोगप्रयुक्तैरतदाहैदुःस्पर्शाः आसद्वादीपशिखापत्तौ तस्मै लक्षणावर्तिः शि
घ्रं स्पष्टं ४६ मेरुसमं गौरवेण स्थिरं अपरिग्रहं त्वेन तृणीकरो तीयाञ्चादौ तमायाद्यत एव दुपेत्तु चले च करोति यथाहः न
एण लघुतरस्तलस्तलादपि चयाचकेः वायुना किं न नीतोसौ मामपंपाचपाचधिष्यतीति ५० संस्तीर्णा निविस्तीर्णा निगहना निसा
हसकापेक्षिणा निचयस्यां अथवा रक्ते वतु ह्य आशाकामलोभलोपद्यादिभावे अतुर्देशसु लोकेषु विस्तीर्णा चासौ गहनो दुर्लभः स्या
चेति कर्मधारयः एवं निविडजालवद्धेन हेत्वा शां पाशगुणमचुरा निविडलता जालधरलिप्रचुरा शीघ्रं स्पष्टं ५१ कथं विस्तीर्णा

उज्ज्वला सिततीक्ष्णा ग्रास्ते हृदीर्घे दशा परा प्रकाशादाहदुःस्पर्शात् ह्यस्मादीपशिखा इव अपि मेरुसमं प्राज्ञमपि मूरम
पि स्थिरं तृणीकरोति तस्मै कानि मेघेणानरोत्तमं ५० संस्तीर्णा गिहनाभीमाघनजालरजो मयी अंधकारो ग्रनीहा
रातृ ह्यविंध्यमहातटी एकैव सर्वभवनानंतरलध्वलस्या दुर्लभ्यतामुपेतैव वपुः स्थितैव तस्मात् स्थिता जगति चंच
लवीचिमालेक्षी रोदकां वतरले मधुरे वशक्तिः ५२ ॥ इति वराहप्रकरणे तस्माभं जो नाम सप्तदशः सर्गः १७

कथंचगहना कथंचैका आश्रयविषयशब्दादिभेदेन आशाकामलोभादीनां भेदादित्याशक्तो कर्मर्षिदृष्ट्यां तेनोपपादयति एकै
वेति मनः स्थितै वतु ह्य एकैव सर्वभवनानां अंतरेषु भोगेषु लध्वलस्या प्रात्यविषयास नीजगति व्यवहारभेदे दुर्लभ्य
तामुपगतैव स्थिता देह तस्मै च सर्वतस्मात्त्वमाकाशकामादिभावं प्राप्नोति न स्पष्टं विभाव्यत इत्यर्थः यथा रसोत्तमावपुः स्थि
ता एकैव माधुर्यशक्तिः सर्वेषां भवनानां अंतरे जलसामान्ये लध्वप्रतिष्ठा चंचलवीचिमालेन दीपमुद्रादौ क्षरणाक्षीरं जनालोद
नादुदकं अंवरं सांवदनात् अंब्वितिक्रियाशब्दं भेदेन तरले अव्यवस्थिते जले स्थिता दुर्लभ्यतामुपगता एकैवेति न विभाव्यते तद
त् जीवनं भवनं न नीरक्षीरांबुसंवरमित्यमरः ५२ ॥ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वराहप्रकरणे सप्तदशः सर्गः १७ ॥

नंदि
या ४

एवंतस्मिन्पर्वणितदुपशान्तिफल माह गच्छतीत्यादिना कायव्यायामोदेहप्रयुक्तप्रमत्तस्थशान्तये मुक्तये इति यावत् तन्मीक
स्मराविर्घन तमामेषांधकारः तेनकुष्मासीयपारक्षो निघ्नतयेनक्तचरप्रचाराभावाय उपशमंगच्छतितदत् ४१ भूकः अध्या
त्मशास्त्रकथाशून्यः लोकोजनः विलुलिनाशयोव्याकुलचित्तः विशेषप्रयुक्तविष्विकारोगवनस्पृष्टहेतुः तृष्णावदेवानुसरं
तीसंधनेसम्यग्धारयतिनसंसजतीत्यर्थः ४२ तद्विमतमगकउपायस्तत्राहलोकइति चिंतात्रविषयानुस्मरणं उत्सितया सक्तयात

गच्छत्सुयशमन्तृष्माकायव्यायामशान्तये तन्मीकमतयः कुष्मायपारक्षो निघ्नतये तावन्मूढसयंलोकोविलुलि
नाशयः यायेदयानुसंधनेतृष्मविषविष्विकां लोकोयमविलंडः त्वंचित्तयोत्सितयोत्सति तृष्माविष्विका
मंत्रप्रिंतात्पागोहिकच्यते तृष्णापापाणकाद्यादिसर्वमाभिप्रशंकया आददानास्फुरत्पंतेतृष्मापत्तीन्तृदेयथा रो
गान्तिरंगनातृष्मागंभीरमपिमानवं उत्तानतांनयंत्याशुसखैशिवइवावुज अंतः प्रत्याग्रं चिमत्योदीर्घसां कुरकं
काः मुक्तामणिप्रिया नित्यं तृष्मवेगुलताइव अहोवर्तमहच्चित्रं तृष्मापिप्रताधियः इच्छेदामपि कृतं तिवि
वेकेनामलासिना ४३ नासिधारा मवज्जार्चिनतप्रायः करार्चिषः तथातीर्णयथावत्सत्संयंददिसंस्थिता ४८

याचभगवच्चक्षुः ४४ ध्यायतोविषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायतइति ४३ भक्ष्यमिति संभावनयासायथा अतिविडिशमदाषह
न्यामानास्फुरति तद्वत्तृष्मायीत्यर्थः ४४ शेषपीडाह्नीनृष्माच गंभीरंधीरं उत्तानतांड ध्वं विकासितांच ४५ ग्रंथयोदशभि
निवेशः पर्वणिचतृष्माया अंकुशप्रिंता कंटकाः दुःखानिमृताः मरणप्र प्रियायासां वेगुलतापत्तेतासां मुक्ताकरत्वात्
त्तास्वमरणयः सर्वजनः प्रियाः यासु ४६ विवेकोपितदुष्कृद्देहदुरिति दर्शयति अहोइति ४७ असिधारादयोवाह्यत्वात्कदा
चिदेवानर्थः तृष्मानुददि स्थितयात्सदैवेति तेन्यायाधिका मितिभावः ४८

वा० टी०
वै० श०
३६

ह्यायां कति प्रत्ययान्ताच्चावपरः शत्रुः आस्थाप्रीतिरनास्थाद्वेषश्चान्नास्मिन् देहतरैके अयुक्ते इत्युपेक्षा इति भावः ८ नत्वात्म
त्वेन सर्वज्ञेन प्रत्यक्षोपेक्षकमुपेक्ष्य तत्राह तातेति संतरणमायुर्नद्याः संसारां बुधेर्वापरतीरगमनं नाविनोकार्यं ९ विश्वासं निःशंकं
चिरवस्थानयोग्यताप्रत्ययं १० स्तावयः शिराः पटहोवाद्यविशेषः अरूढे असारसंछिद्रे च गतध्वनौ अप्राप्य निर्गमिनो पापोपदे
शशब्दे ११ देहमेव पुनः षड्विः लपत्तत्वेन रूपयति संसारेत्यादिना द्युणाः काष्ठकीयत्तैः क्षतः छिद्रतः १२ लपत्तत्पत्त्वकूपलवा

३७

संक्षयो देहवृत्तौ जीवपांथगणस्य दः कस्यात्मीयः कस्य परः अवस्थाना स्थे किलात्रके ८ तात्तसंतरणार्थे निगृहीता
यां पुनः पुनः नाविदेहलतायां च कस्य स्यादात्मभावना ९ देहनाम्नि वनेषु न्येव दुर्गते समाकुले तन्मूलासंख्यते विष्वा
संकोधि गच्छति १० मांसस्त्राद्यस्थिबलिते शरीरपटहे दृढे मार्जारवदहंता ततिष्ठाम्पत्रगतध्वनौ ११ संसारारण्यसं
मूढो विलसच्चित्तमर्कटः चिंतामंजरी ताकारो दीर्घदुःखधुरणक्षतः १२ तृष्णभुजंग मीगे हंकोपका ककुतालयः ॥
स्मितपुणोद्गमः श्रीमां कुभाशुभमहत्फलं स्कंधौघैलताजोलौहस्तस्तवकसंदरः पवनस्येदिताशेषस्त्रागावयवप
ल्लवः १५ सर्वेन्द्रियस्वगाधारः सुजानुस्तंभ उन्नतः सरसच्छायया युक्तः कामपांथनिषेधितः १५ मूढः संजनिता
दीर्घशिरोरुहटणावलिः अहंकारगुह्रकृतकुलापः सुषिरोदयः १६ ॥ ॥ ॥

देमंगलिकत्वेन पुणोद्गमः पुणोद्गम इति वा पाठः १३ स्कंधशब्देन बाहुलक्ष्येते लते शारवे समेशाखालते इत्यमरः ओषजाल
शब्दौ शरीरभेदेन नैयौ जात्येको नैवलक्ष्यत्वनिरूपणात् पवनोत्रप्राणः १५ शोभने जानुनी मध्यमपर्वणी पुष्पसतया विबोध
उकाप एव स्तंभसदृशभागे यस्य सः यावत्सरसच्छायया यौवनकांत्या शतिललच्छायया च युक्तस्तावत् कामपांथनिषेधित इत्यर्थः
१५ आदीर्घो तिष्ठेदः वृत्तोपपत्तिरपि चित्तगोस्वनिः प्रसिद्धाः १६ ॥ ॥ ॥

- आधिव्याधिः बहुल्लेशजराभरणभंगुरः निदानं मानत्तस्मादेर्देहवत्तन्निघते १ अस्तु हृत्पादः खहेतुलभेवेत्यपपादयति
 अप्रेत्यादिना आत्रारपुदर स्थमलमूलादिभस्त्री तं ज्योनायः पितरः पततोपघातोमरणंच १ अज्ञो जडो पितृजडं जानाती
 तितज्जः आत्मा तसदशस्तस्यापः स्वतस्मादशप्राणादिकोशंचतुरक्रधारत्वाच्चवलिताचेचितेवपंचगुणा आत्मचमत्कृतिरभ्यस्त
 चिदातात्म्यमस्मिन् भव्यो मोक्षधिकारसंपन्नो न जडो नेतरजडं तुल्यः २ अतएव चिजडं दस्योर्मध्ये किमपमात्मकोटौ स्यादुतानाम
 कोप वीतिसंशये दीलापितः अनिरण्यदुष्टः आशयो मनायस्मिन् विवेकशयो धस्तच्छन्पत्वा देवविमूढ आत्मायस्मिन् अथवा प्रपश्य

श्रीरामउवाच ॥ आर्द्रं त्रतं त्री गहनो विकारी परिपातवान् देहः स्फुरतिसंसारो सोऽपि दुःखाय केवलं अज्ञोऽपि तज्जसदृ
 शो वलितात्मचमत्कृतिः युक्तो भव्योऽप्यभव्योऽपि न जडो नापि चेतनः जडा जडदशोर्मध्ये दात्तापितदुराशयः अविवेकी १
 विमूढात्मा मोहमेव प्रयच्छति स्तोकेनानंदमायाति स्तोकेनायाति रेवेदनां नास्ति देहसमः शोचो नीचो गुणवहिः कृतः २
 आगमाशापि नानित्यं दंतकेशरशालिलः ३ अवदंतरसग्रतो हस्तपादमुपलब्धः गुल्मवान् कार्यसंघातो विहंगमकृत्

तीति पाठे जडदृग्ज्ञः अजडदृग्विवेकी जयोराघोऽस्मिन् देहे आत्मबुद्ध्या मोहं संसारमेव प्रपश्यति न पुरुषार्थं वतो सौंदर्यापितदुराशय
 म्प्रचलाशुद्धिचित्त इत्यर्थः ३ स्तोकेनात्र पानादिनाशीतातपादिनाच नीचो धमः अशुचिरितिरितियावत् ४ उपेक्षाहंतायक्तं
 बलत्वेन रूपयति चतुर्भिः प्रतिक्षणं प्रतिहर्षलतं प्रत्यातं वच ५ घनउन्नतः स्कंधोज्ञः शाखामूलं च धिजास्त एव श्लेषात्
 क्षिणस्तेषां घणीवद्भूतानामाधारस्तं भव्यं भाव्यति र्थस्य शिरः पीठं शिरस्यानं ६ अवोक्तो ज्ञाचवदंते नरसयत् इति दंतरसो
 काष्ठकुदकार्थो पक्षिणो तस्यां गस्तश्च प्रहारेः कुदित इव छिद्रः गुल्मरोगविशेषा मूलप्ररोहाश्च तद्वान् कार्यः कर्तुं शक्यः स
 त्यक् घातः छेदनभेदनादिः शस्त्रकुक्ष्यादिना यस्य विहंगमो घापणेति मंत्रप्रसिद्धौ जीवेष्वरो बुद्धिजीवो वाताभ्यां कृतहृदयनीडुः

वा०टी०
वे०श०
४०

प्रकटयन्त्याणि ज्ञानेन्द्रियाणि प्रज्ञाबुद्धिः प्रकटयितुं विशेषां क्रियाविशेषाणां वा २६ मूर्द्धजाः कर्णविवेकुं डलमुक्तादिश्रीषु
ते बद्धशाले शिरोग्रहे निर्वेहाः कावचित्तकाः २७ पेराविवरंसुदरादिद्वं २८ सरमाशुनीबभ्रमाणदैत्यकलहादिकारिणी
स्तुतयारणितान्तरं भोकारोभीषणध्वनिः २९ ३० मर्कटिकाप्रसिद्धाः प्रवाटविष्कंभकाध्ववा ३१ सुधाचर्या त्वगेवसुधा
लेपस्तेनमसृणां स्निग्धयंत्राणि कसदेशकटादीनि ते पात्रिवसंधानांसंचारोभ्रमणादिः तेषामेवसंचारो वा मनएवसदातन

नखोननाभि निलयंतयगारणितान्तरं भोकारकारिपवननेष्टं देहगृहंमम २९ प्रवेशतिर्गम्यग्रवातवेगमनार
तं विततासगवातंतनेष्टं देहगृहंमम जिह्वाभर्कटिकाजांतं वदनद्वारविभीषण दृष्टं तास्थिशकलनेष्टं देह
गृहंमम त्वकसुधालेपमसृणयंत्रसंचारचंचलं मनः सदारबुनोत्वातंनेष्टं देहगृहंमम स्मितदीपप्रभोद्भासित
णामानंदसुंदरं ज्ञाणव्याप्तंममः पूरेनेष्टं देहगृहंममः समस्तरोगायतमंबलीपलितपत्रनं सर्वाधिसारगहननेष्टं
देहगृहंमम अतर्जितोमविषमाभूत्यानिःसारकोट्या तमोगहनदिकुंजानेष्टादेहाटवीमम देहालपेधारपि
तुंनशक्रोमिमुनीश्वर पंकमग्नंसमुद्भुतं गजमल्पवलोपया किंश्रियाकिंचराज्पेनकिंकायेनकिं प्रीहिते
दिनेः कतिपयैरेवकालः सर्वनिकृंतति ३० रक्तमांसमयस्यास्य सेवाह्याभ्यंतरमुने नाशेन्द्रिषुकेवास्यावदधा

प्रखुरैषकस्तेनोत्वातमिव शैथिल्यरजस्वलादिभावमापादितं ३२ स्मितास्मिद्विषडुसितान्येवदीपाः तमः पूरेः अज्ञानांधका
रप्रवाहेः २३ वलीत्वकशैथिल्यपतनंनगरंनिवासस्थानमितियावत् प्राधयोमानदः खानितान्येवसारः प्राधान्येन
भोग्यत्वातेर्गहनं दुर्गमं प्ररणायागमंवा ३५ अज्ञायां द्रियाण्येव क्रमाभलूकाः ३५ ३६ इहितेः चेष्टितैर्मनोरथैर्वानिकृतं
तिक्ष्णतिसवाद्योभ्यंतरविमृश्येतिशेषः ३८ नानुसरति नानुगच्छति कृतं पालनपाषाणघपकाराभावादितिकृतघ्नाः ३९ ॥ ॥

विभक्तवासनालसप्ररोहजराजालवेदितमूलत्वादुर्लभादुत्प्रेक्ष्य आकृतिस्वरूपेयस्य व्याघातः श्रमः स्वयं विविधया
 यागोविटपदेष्टीतेन विरयः प्रियसंस्पर्शहीनो रक्तम ७ लुहनुभूमौ पतित्वापरिवर्त्ततां १६ बलेतीतुहः सससरतीतुत्वाल
 तणां गृहत्वाभिनीयस्मिन् अतएवरा जेराकामेनगेदिकादिरंजकइमे राचरजितानिसवैगाभियस्मिन् १६ पृथास्थिलत
 एकाकाशनांसघटनेनपरितः संकटः संकुचितावकाशः कोटरोषस्य अंजालीमलमूत्रान्नरसादिप्रसरादिघादीपपद्माः २०
 स्नायवः शिरस्ताएवतंत्रोवाणादिणिनंधनरज्जुवोयस्मिन् अस्यांमत्वान्नाडीतंत्रोः स्वांगेइतिनकविषेधः मंकोलं चरणी २१ आ

विद्विन्नवासनाजालमूलत्वादुर्लभाकृतिः व्याघातविरसः कायः वृत्तायेनसुखायमे ७ कलेवरमहंकारगृहस्य
 स्थमहागृहं लुबलभेतिवास्थय्य किमनेनसुनेमम १६ पंक्तिः तुहंद्रियपसंचलनस्मागृहागतां रागेरंजितसवैगं
 नेषंदेहगृहंमम १६ पृथास्थिकाषसंघटपदिसंकटकोटं आत्रस्तुभिरावदुंनेषंदेहगृहंमम २० नस्ततत्तायुतंत्री
 कंरतांनुकृतकदमं जरांमंकोलधवलनेषंदेहगृहंमम २१ चित्तभूतकृतानतचेष्टावचसंस्थिति मिष्यामोहेम २२
 हास्योनेषंदेहगृहंमम २२ इत्वाभेककृताकंदसुखशायामनोरमं दुरीहादग्धदासीकंनेषंदेहगृहंमम २३ मला
 त्वा विषयवृहभाडोपक्षरसंकटं अज्ञानक्षारवलितंनेषंदेहगृहंमम २४ गुल्फगुणलविश्रान्तजानुंइत्संभमस्तकं ॥

वहंभपतनप्रतिविधानमिष्यामनृतंमोहाअज्ञानंचरणी आधारस्तभो कर्मधारयोना २२ इष्टेष्टासैदुष्टेष्टासैवदध्यादाह
 ज्ञापंदितादासोयस्मिन् २३ अतएवमलापेदंविबुलेद्वितित्तैविजयवृहलक्षणेभंडैरूपस्करेद्व्यादिसाधनेश्रकी
 र्त्तं सारेलवणादिभित्तादिविशिष्टादिहेतुरूपा वा २४ जंघासंभस्यगुणलआधकारकायस्थानीयसत्रविश्रान्तस्यप्र
 तिष्ठितस्याचोत्तं जंघासंभस्यजानुमर्कं तदपित्वाधाराधारपरंपरयाप्रतिष्ठितं जेवमूलशेषिलेसवैशेषित्वाप नैः दोषो
 वाह २५

वा. ८१
वे. ० रा. ०
४१

निः सारानीरसाः कायाश्च पलवयवः रजो मांसे गौराजसप्रवृत्त्या धूलिमात्रपदेशे षेण बाधलिशेषेण काशमार्गे
णान्मन्त्र ५० अत्र दीपशरीरयोर्गत्या गती विनाशो मयती. पूर्वोक्तोकादनुकृष्य शरीरस्य नेह कनचित् ज्ञायते इति संबन्धः ५१ आस्था
सारत्वचिरस्थापित्व सप्तत्वाद्यभिमानः कठोक्तेऽपि पौनः पुन्ये दिव्यं च न प्रतिशयायं अयं इदं त्वेन घटादिवज्जडो दह्ये हं न इति वि
चार्य विष्णोतचित्ताः परात्मनीतिशेषः पुरुषोत्तमाः पुरुषश्चेष्टाः विष्णुः स्वरूपा एवेति वा ५३ दोषदशो दुर्दृष्टयो विशेष्याः घ

42

निसारसकलारंभाः कायाश्च पलवयवः रजो मांसे गौराजसप्रवृत्त्या धूलिमात्रपदेशे षेण बाधलिशेषेण काशमार्गे
गतिः आगच्छतश्च भगवंच्छरीरस्य कदाचन ५१ बद्धास्थायि शरीरेषु बद्धास्थापेजगत्स्थितौ तान्मोहमदिरौ न्मत्ताद्धि
ज्विगत्सु पुनः पुनः नाहं देहस्य नो देहो मम नापमहं तथा इति विष्णोतचित्ताये ते मुने पुरुषोत्तमाः ५३ मानावमानबहु
लावहुलाभमनोरमाः शरीरमात्रबद्धास्थे द्युतिदोषदशो नरं शरीरस्य भ्रष्टा यिन्यापि प्राच्यापि शलांगया अहंका
स्वमत्कृता ह्यलेन ह्यलिता वयं प्रज्ञावच्चिदग्ध शरीरेण जनता विप्रलम्भते दिनैकतिपयै देवनिर्जरां बुकणो यथा
तत्प्रयमयत्वेन जठरः कायपलवः ४६ कायो यमचिरापायो बुहुदो बुनिधा विव व्यर्थं कार्यं परावर्त्ते पतिस्फुरति निष्कृति

तिष्ठत्सुपवशं नयंति ४५ प्रज्ञासञ्जुद्धिः वराकीदीनाभिष्या नमेव कुरात्तसी एर्कि कार्वसहायशून्या ५६ यदा दृश्यवर्गेन
किंचिदपि सत्तदा तदंतः पाति शरीरमपि तथैवेति त्वत एव दग्धप्रयेणा सत्तापि शरीरेण जीवसमूहः प्रतार्यते चित्तमाश्रयमे
तदित्यर्थः ५७ यदि जनता विप्रलम्भेन कायस्य किंचित्प्रयोजनं स्यात्तदा पुन्येतापि तदपि तांस्तीत्याह द्वाभ्यां ५८ कार्याणि संसारि
कधावनानेव परः आवर्त्तं भिसो भ्रमः व्यर्थं स्वार्थशून्यं यथा स्यात्तथा निष्फलः परार्थशून्यो पीत्यर्थः ५६ ॥ ॥

४१

चलप्रपलः लंबं लंबमानं पदं वज्रजलकाणाः सन्निधानात् मजेमकर्णापि रावेति गम्यते भंगरो न प्रवरः ४० आधिव्याधिकं द
कशतत्वात्सर्पः शिथिलः तनुवृत्तेः सद्रसभावः ४१ बालपल्लवमिवोपिलवाम् द्रीतनुतांकार्षपेलवमिति पठेत्क्रियाविश
षणं आश्रयद्वारा उभयत्रापि योग्यता ४२ तानि पुनः पुनः पूर्वोपभक्तानेव वीक्षितार्थस्यैव बुद्ध्या रुहस्य सर्वनाम्ना परामर्शादि
नापि द्विर्वचनं वीक्ष्यालभ्यते प्राकृते पाभरः ४२ संसेव्यसंप्राप्य उद्भूय उपचयमुत्कर्षवास्थेयमविनाशितां ४४ ४५ तद्वैव
कुहुरकमल्पछिद्रं सुप्रवमूठः अतएव मुक्तेः आत्मोद्धारानुकूले छाये विधुरः अतएव मूकः गुरुपसर्पणेन त

मतेभकर्णाग्रचलः कायो लंबां भंगुरः न संत्यजति मां यावत्तावदेवं संजाम्बहं ४० पवनस्यंदतरलः पेलवः
कायपल्लवः जर्जरत्ननुवृत्तश्चनेद्योमेकठनीरसः ४१ भुक्तापीत्वा चिरं कालं बालपल्लवपेलवां तनुतामिस
पत्नेन रिजाशमनुधावति ४२ तान्पेव सुखदुःखानि भावभावमयास्यसौ भूयोप्यनुभवः कायः प्राकृतो हिनल
जते ४३ सचिरं प्रभुतां कृत्वा संसेव्य विभवमिष्यं तोद्भूयं प्रति न स्थेयार्थं कायं किमिति पाल्यते ४४ जराकाले ज
रावेति मृत्युकाले तथा मृतिं समखा विशेवज्ञः कायो भोगिदरिद्रयोः ४५ संसारां भोधिजठरे तस्मात्कुहुरकोतरे
सुप्रसिद्धतिमुक्ते होमूकोयं कायकच्छः ४६ दहनैका रथयोग्यानि कायकाशानि भरिशः संसाराध्वाविहो ह्वंते क
चित्ते पुनरंविदुः ४७ दीर्घदोरात्पवलया निपातफलयातया न देहलतया कार्यं किंचिदस्ति विवेकिनः ४८ मज्जन

प्रश्नादिवाचिकलप्रकच्छोपलक्षितदुर्दिद्वैदुर्विषयकदमरसात्वादिवाकच्छः ४६ दहनमैवैकोपेभिरुद्यं प्रयोजनंतद्यो
ग्यानि ते पुनेषां मध्ये ४७ बलनेवलः प्रतानवेष्टनं निपातोऽधोगतिसत्फलं स्वस्य च दितः पातो मरणां यस्याः निपात
फले दुष्प्रदितैः पातौ यस्या इति वा ४८ कदमकोशेषु पंकाधारेषु विषयपल्लवेषु कथं के दृदशा यप्रकारे दृदरो मेकः ४९

वा०टी०
वे०
४२

प्रतिज्ञार्थप्रपंचयति अशक्तिरित्यादिना गृध्रुतासाभिलाषतातस्मात्प्रसारादिविषये गृध्रुता क्रीडाकौतुकादिविषये तदलाभेदे
त्यमिति भेदः २ चकारो नुक्तानंतदुद्देशायमुच्चयार्थः बंधनं अधिकारणं लुपट् आलानं गजबंधनस्तंभः जरारोगे सप्ताहारं दे
एकवद्रावः तात्सादृश्यः परितः कृतं तिष्ठिदं तीव्रपीडयांतयाः पादस्यः ४ तीर्थं जातयः पश्चादयस्तेः सप्तप्रारंभो यस्य अवधीरि
तो भस्मितः ५ उरः स्थितं प्रतिविंबधिव स्फुटं घनं निविडं अज्ञानं प्रतिक्षणं चित्तं तत्र क्षिपय प्रतिविंबनेर्वाघना निबहुलानि भ्रांतिरा

42

अशक्तिरापदस्त्वस्मात्कृतामूढबुद्धिता गृध्रुता लोलुतादेन्यं सर्वं बाल्ये प्रवर्तते २ ऐषरोदनोद्भासदेन्यजर्जरीतासुच
दशासु बंधनं बाल्यमालानं कौणामिव ३ नम्रतौ न जरारोगेन चापदिनयौ बने ताश्चिन्ता विनिर्कृतं तिहृदयं शैशवेऽप्युया
तिर्यग्जातिसमारंभः सर्वैरेवावधीरितः लोलो बालसमाचारो मरणदपि दुःखदः प्रतिविंबघनाज्ञानं नानासंकल्पपे
लवं बाल्यमालूनसंशीर्णमनः कस्य सुखावहं जलवत्स्थानिलाजि स्मृजातभीत्यापदेपदे यद्भयं शैशवेऽबुद्ध्याक
स्यापदिहितद्वेत् लीलासंदुर्विलासेषु दुरीहासदुराशये परमं मोहमाधत्ते बालो बलवदापतत् ८ विकल्पकल्पिता
रंभदुर्विलासदुरास्यदं शैशवं शासनायैतु पुरुषस्य न शान्तये ये दोषा ये दुराचारा दुःक्रमा ये दुराधयः ते सर्वे संस्थिता बाल्ये

नानियस्मिन् अतएव नानासंकल्पैः पेलवं मृदुतुष्टमिति यावत् तत्संकल्पितविषयालाभादालूनं सर्वतत्तच्छिन्नमिव संशी
र्णमिव स्मादुः खितं मनोयस्मितं मनोयस्मिन् ६ भयलक्षणाया दुःखं मुख्यमेव बाभयादपि भयांतरात्यतेः अबुद्ध्या अज्ञानेन
हि शब्दोपपत्त्यै ७ सामान्यविशेषाभ्यां बुद्धिपूर्वकत्वाभ्यां मानसत्वेन च लीलादीनां भेदा मोहं सारताभ्रं ८ निष्कलापिक
मैत्री बाल प्रमत्तवचनादपि कौतूहलेन कल्पितमहारंभदुरास्यदं दुः प्रतिष्ठां शासनायुगवीदिकृतकशातादुनादिदुःखायैव
न वि नविश्रान्तये ८ दुःक्रमादुस्ततराः कौशिकावायसारातयः ९०

४२

कुतः कार्यदिदृशपवर्गस्यासत्वं तत्राहमिष्येति यतो मिष्याभूतस्याज्ञानस्य विकार इत्यर्थः स्वप्नसंभ्रमनगरतुल्ये अथवा नवाप्रभां
 तीनामाधारेण शरीर एव स्वप्नदर्शनात् तेषां शरीरे यथा कामं परिवर्तते इति श्रुतेः नगरस्य नागरिकव्यापारतुल्यसत्ता कत्वादित्यर्थः
 ६० विष्णुसितुविष्णवासं करोतु विग्रहे देहे ६१ हठवृत्तिषु भंगुरता शैघ्रोस्वस्वोत्कर्षोत्थायता यवलो मृच्छेनेषु पदार्थेषु मध्ये सतमं
 गुरकार्यसमूहविजयिनो येयेता उक्तादभादयस्तेभ्योपि जातजयं लब्धोत्कर्षं तत्कुतः सत्राह प्रबलदोषमिति नाशहेतुदोषसा
 मग्रीवाहुल्पादित्यर्थः अपोह्यतु च्छुब्धानिरस्या ६२ ॥ इति श्री वाशिष्ठतामये प्रकाशे प्रकरणे अष्टादशः सर्गः १८

मिष्याज्ञानविकारेस्मिन् स्वप्नसंभ्रमपत्रने काये स्फुटतरापाये नराणां स्थानप्रेक्षितं ६० तद्विस्तारदभेदेषु गंधर्वेन
 गरेषु च लोभेयं येन विनिर्णीतं स विष्णुसितुविग्रहे ६१ सततमं गुरकार्यपरंपरा विजयि जातजयं हठवृत्तिषु प्रब
 लदोषमिदं तु कलेवरं नराणि नाहमपोह्यसुरवं स्थितः ६२ ॥ इति श्री मोक्षोपाये वाशिष्ठे रामायणे कायजुषा
 नामाष्टादशः सर्गः १८ श्रीराम उवाच ॥ लब्धपितरलाकारे कार्यभारतरंगिणी संसारसागरे जन्मवाल्मंदः खा

यकेवलं १
 अज्ञानदुष्टबाराणशोचन्नापलक्षितं तिर्यग्जंतुसमावस्थं बाल्यमप्यत्र निधत्ते ननु देहस्य सर्वा अवस्थाः स्वरूपाः तत्र
 ल्पस्य सर्वसर्वजनस्य हणीयतया रम्यतरत्वे तद्यथा महार्जुना ब्रह्महावा लणो वा महत्कृमो वा अति घ्रीमानं दृश्यगत्वा शयी
 तति श्रुत्या पि बाल्यास्यानंदवहुलत्वप्रतिपादनादित्याशंक्य विस्तरात् तस्यानर्थवहुलतां प्रपंचयितुं प्रतिजानीते लब्धापीतिका
 यं प्राप्तेर्ना नाकर्तव्याभिनिवेशः प्रकृत्यादित्वा तृतीयाधत्वेन धनवानिति वन्न हितप्रकृत्यर्थे भेदेनान्वयः तरला अस्थिरा आ
 काराश्चतुर्विंशतीराणि यस्मिन् अन्यत्र चंचलस्वभावे संसारसागरे जन्ममनुष्यजन्म बाल्यः केवलं दुःखापेवलभते जनुदिति
 शेषः अपि ना मानुष्यजन्मनः अतिदोर्लभं यद्येतत्तथाच श्रुतिस्ततो ये खलु दुर्निश्चयपतरमि

बा०टी०
वे०रा०
४३

दुरीहाभिर्दुष्टेभ्योभिर्दुष्टमनोरथैर्वलिध्वलक्षणिप्राप्तास्यदति बहुभिर्वक्रैरन्तर्जुभिर्वचनीयापैरुल्लङ्घनानिकूराणि २३ २४ अ
पराप्रागुक्तादन्नामपि अदर्थनां पारवशपकृताद्याताद्यनिष्पन्नपरा २५ मिथ्यावस्तुष्वेव कल्पिताः कल्पना संरतावुद्धिर्यस्या २६
कशद्भोजनेच्छया स दंत्वालो भुवनं ते भोजनं दास्यामीति प्रतारणेन संदृष्टस्तदेव भोक्तुं वाहू तीति प्रसिद्धं २७ अंतर्मनसि चित्तिः शी
तातपादिदुःखसंवेदनं यस्य उर्वीरुहोपक्षस्य २८ उड्डीनुमुडुपितुं इडुणाभावश्चंद्रदसः पक्षाभ्यां लक्षणया वाहुभ्यां विहगधर्मि

43

स्वसंकल्पाभिलषिताभावानप्राप्ततन्मधीः दुःखमेतत्तलोवालो विनिष्कृत इवाशये दुरीहालध्वलक्षणिबहुव
क्रौल्लङ्घनानि च वालस्य घातिदुःखा निमुनेता निनकस्य चित् २३ बलोवलबतात्वेन मनोरथविलासिता मनसा
तप्यते नित्यं ग्रीष्मेनेव न स्यली विद्यागृहगतोवालोः परामेति कदर्थनां आलात इव नागेंद्रो विष्वं वैषम्यभीष
णां २५ नानामनोरथमभीमिथ्या कल्पित कल्पना दुःखायात्पंतदीर्घाया एवालतापेलवाशया २६ संदृष्टो भु
वने भोक्तुमिदुमादानुमं वरात् वांछते येन मोक्षेणा तत्सुखाय कथं भवेत् अंतश्चित्ते रशक्तश्च शीतातपविचारण
को विशेषो महानुद्बालस्योर्वीरुहस्तथा २८ उड्डीनुमभिर्वांछंति पक्षाभ्यां हतपरायणाः भ्रमाहारपरानित्यं वाला
विहगधर्मिणाः २९ शैशवे गुरुतोभीतिमौलितः पितृतस्तथा जनतो ज्येष्ठवालाच्च शैशवं भयमंदिरं ३० सकल
दोषदृशाभिहिताशयं शंरणमप्यविवेकविलासिनः इह न कस्यचिदेव महामुने भवति बाल्यमलं परिनुष्टु पे ३१

इति श्री वैराग्यप्रकरणे बालजुगुप्सानामेनो नविंशः स जीः १९॥

राः पत्तिसमाः २६ ३० सकलाभिर्दोषदृशाभिर्विहिताशयं दूषितांतः करणा अविवेकलक्षणास्य विलासिनो निरंकुशविहारशील
स्य शरणं गृहं चिदिति निपातोऽप्यर्थ एवकारो भितक्रमः कस्यापि पदितुष्ये सुखाय अतं अत्यर्थं नैव मतीत्यर्थः ३१ इति बालिखता
पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे एकोन विंशतितमः सर्गः ॥ १९ ॥

यद्वंकितं बालं रम्यतरमिति तत्राह बालमिति श्रुतिस्तुरागादिविज्ञेयप्ररोहे स्वाभाविकात्मसुखाविर्भावसंभावनायां बालरम्यता
 परेति भावः ११ तदरम्यतामेवोपपादयति यत्रेत्यादिना त्रैलोक्ये अभव्यममंगलं तदपीत्यन्वयः १२ न केवलं मनुष्याणां भवाम
 व्यमपि तु सर्वजंतूनामिहाह सर्वेषामिति मनश्चंचलत्वातिशयस्य दुःखातिशयहेतुना प्रसिद्धे वेति भावः १३ संश्लिष्यतो मि
 लितोः कुचापलेतत्प्रयुक्तानर्थे १४ शेषशवेनाक्रांताच्चेतसश्चित्तात्सकाशात् शिदितमभ्यस्तं न भित्तुयेत्ता १५ भंगरास्थिती

बालं रम्यमिति व्यर्थं बुद्धयः कल्पयंतिये तान्मूर्खपुरुषान्बलन्धि गत्सुहृत्चेतसः ११ यत्र दोलाकृतिमनःपदि
 स्फुरति च त्रैलोक्याभ्यमपितत्कथं भवतु त्रये १२ सर्वेषामेव सत्त्वानां सर्वावस्थाभ्यएव हि मनश्चंचलता
 मेति बालेपदशगुणं मुने १३ मनः प्रकृत्यैव च लोवालयं च लवतां वरं तयोः संश्लिष्यतो बालात् कद्रवातः कुचा
 पले १४ स्त्रीलोचनैस्तदितुं जैर्जीलाजालैस्तं रंगैः चापलं शिदितं बलं द्रेशायाक्रांतचेतसः १५ शेषशवे च म
 नश्चेव सर्वाख्येव हि च त्रिभूतावितुल्यते सततं भंगरास्थिती १६ सर्वातिदुःखभरतानि सर्वदोषादुरा
 धयः बालमेवोपजीवन्ति श्रीमतामिव मानवाः ७ नवनवंप्रीतिकरं न शिशुप्रसहं यदि प्राप्नोति तदसौ पाति वि
 षवेषमभूद्वनं १७ स्तोत्रं ब्रह्मायाति स्तोत्रं नैति विचारिता अभ्येध एव रमते बालः कौलेयकोयया १८ अजस्र
 नाष्पवदनः कर्दमात्तो जडाशयः वर्षाक्षितस्तप्तस्य लस्य लस्य दृष्टः शिशुः २० मर्दहारपदं दीनं दुष्टादुष्टाभि
 लापि च लोलबुद्धिबपुर्धत्ते बालं दुःखापकेवलं २१

के ३

नुमभावच्छादयः चपलस्वभावे १६ दुःखभरतानि प्रभृतदुःखानि दुर्व्यसनादीनि ७ तत्र दावि धयवत् दुःखहेनवैषम्येणाचिन्न
 विकारेण भूद्वनामूर्च्छा १७ कौलेयकाभ्याविशेषणाविलाधारणानि १८ बाव्यमश्रु उष्मादममजडाशयोऽजबुद्धिस्वेतनश्च
 वर्षाक्षितस्तप्तमभ्यविनाष्पादयः प्रसिद्धः २० भयं च आहारमभयमाहोरोदयं सन्निहितं अदृष्टं असन्निहितं लोले बुद्धिबपुर्धीयस्य २१

वा० टी०
वै० टी०
४४

स्थाः शृंगारादयः कदाच्योवि षष्ठाभिलाषादुत्तरजलातिच प्राचूर्येभ्यश्च रगलोभादीनां चौरव्याघ्रासपीदीनां च चित्रैराश्रयहेतुभि
वृत्तांतनिचयेरुंभितापूदिता भूयै विनारणभूमिः ७ धनानिवहनातिगङ्गितानां वसा भिमानोक्तपोषणानां मेघानां गतिता निचयस्मिन्
अतएव विद्युदिवप्रकाशमानं ८ भोगकाले मधुरं अतएव स्वादुदूधंति रिक्तं परिणामतः दूषणं निंदाहेतुदोषाणां भूषणामलंका
रायमाणं सुरायाः ९ कल्लोलामदविलासाः ८ विप्रलंभदं वंचनप्रदं १० सर्वस्य क्षणमनोहरस्य वस्तुजातस्य मध्ये अग्निः अग्रेसरे अग्रे

44

नानारसमयी चित्रवृत्तांतनिचयोंभिता भीमो यौवनभूर्ये मतीराधिारः सञ्च्यते ७ निमेषभासुराकारमात्नोलंघनगर्ह
तं विद्युत्प्रकाशमशिवं यौवनं मेनरोचते ८ मधुरं स्वादुरिक्तं च दोषाणां दोषभूषणं सुराकल्लोलसदृशं यौवनं मेनरोचते ॥
८ असत्सुप्तसंकाशश्चिराद्विप्रलंभदं स्वप्नांगनासंगमसंयौवनं मेनरोचते १० सर्वस्य अग्रे सर्वपुंसः क्षणमात्रमनोह
रं गंधर्वनगरप्रख्यं यौवनं मेनरोचते ११ इषुप्रयातमात्रं हि सुरवदं दुःखभासुरं दाहदोषप्रदं नित्यं यौवनं मेनरोचते १२ आ
षातमात्रमणोसद्भावरहितांतरं वेष्यास्त्रीसंगमं प्रख्यं यौवनं मेनरोचते १३ ये केचन समारंभास्ते सर्वे सर्वदुःखदाः ता
रूपेण विधिं योतिमहोत्पाताय चक्षुषे १४ हादं धक्कारकारिणामैरवाकारवानपि यौवनाज्ञानया मिन्या विभेति भगवा
नपि १५ सुविस्मृतशुभाचारं बुद्धिर्वैधुर्यदायिनं ददासति तरा मेष भ्रमं यौवनसंभ्रमः १६ कान्ता वियोगजातेन हृदि दुःस्य श
वन्निना यौवने दहते जंतुस्तुरुदीवाग्निना यथा १७

समिप्यर्थः गंधर्वनगरदर्शनस्य भरणचिह्नत्वात्तस्य तैसर्वस्य वयस्ये अंतरे इत्यर्थः ११ ज्यामुक्त इषुप्रयातमात्राकाले नूनं प्रतिपत्त
तितावत्कालं सुखदं रमणं रमणाय सद्भावः शुभस्वितता १३ सर्वेषां दुःखदायै केचन समारंभास्ते सर्वे इत्यन्वयः क्षणप्रलये १४ भैर
वाकारवान् भवानीश्वरोऽपि यौवनयुक्तानरावे नृनि विभेति कथमनुयायैव विवेकज्ञानचंद्रं धारयतीति भावः १५ भ्रमं भ्रूति सं
भ्रमो मोहः १६ दुःस्य शः स्य सुमशक्यः शोकवन्निस्तेन हृदि चित्ते दहते १७ ॥

लोभद्वेषमहासूतामानसात्सर्वदूषितं कामाघनार्थसदनं यौवनं चात्र निघते अस्तु वात्पतिमोर्ह्याशक्तिपारतंत्र्योभ्यो दुःखबहु
 ले यौवनं तु तदभावान्नानाभोगरसरंजितत्वाच्च सुखहेतुरेवेति स्पृहणीयमेवेत्याशंक्यतस्सुतरामनर्थातांप्रपंचयति उपक्रमते वात्पा
 नार्थमित्यादिना संभ्रमेण भोगोत्साहेन भ्रांत्यावस्थायां कामपि शाब्दादिना चाप्रभितता शयोदूषितांतः करणः आचतुर्दशवर्षमांड
 येन मर्यादाकरणान्नतथा वात्पंनिपाता यौवनं तु निपातायेवेति भावः १ तत्र यौवने अनंतं विलासप्रेषाय स्पृहणीयः रागादेषादिपरि
 रणमात् जंडोभूतः २ परिभूयते विवेकंतिरक्तुसवशीक्रियते ३ अतएव अवशं अखंतं चेतो ललुनानां युवतीनामिव लोलचरुतीनां चंचल

श्रीराम उवाच ॥ वात्पानर्थमप्यसत्कापुमानभिहताशयः आरोहति निपाता यौवनं संभ्रमेण तु १ तत्रानंत विलासस्य
 लोलस्पृहस्य चेतसः च तीक्ष्णमन्याति दुःखादुःखान्तरं जंडः स्वचित्तविलसं स्थेन नां संभ्रमकारिणा वलात्कामपि
 शाब्देन विवशः परिभूयते ३ चिंतानां लोलचरुतीनां ललनां मिवाचरुतीः अपर्ययशब्दसंज्ञेतो बालानां मंजुं यथा ५ ते ते दो
 षादुत्तरं भासन्नतं तादृशाशयं तद्रूपं प्रतिलुपंति दुष्टास्ते नैव ये मुने ५ महानरकवीजेन संततभ्रमदापि ना यौवनेन नये

नशां नष्टानां न्येन तेजनाः ६
 स्थितिकानां करतलेर्षि सिद्धाजलं लोलचरुतीनां तन्नयनप्रमाणं अचरुती अनावरणानि भूमिशिलादिव्यवधानतिरस्कारेण सैवं निधिदर्शन
 समर्थतामिति यावत् ५ तत्र यौवने तादृशाशयं कामचिंतादिवशीकृतचित्तमतएव तद्रूपं तत्प्रापंतु पुरुषं नरकादिहेतुत्वाद्यं यत्केशसा
 ध्यत्वान्बुद्ध्याः आरंभाः स्त्रीधूतकलहादिव्यसनारंभा ये भवे चिंतानां अचरुतीः वरेचरुतीस्त्रिधा धानांतदभावान्त्वेन प्रसरानियावत् अपर्य
 यतिप्रयच्छति यथा विध्यादिदर्शनाय बालानां तथा ते ते प्रसिद्धराजलोभादिदोषाः प्रतिलुपंति विनाशायंति दोषास्ते यौवने नैव बुद्ध्याः
 अतिशयं नीता इत्यर्थः अतएव महानरकेति स्पष्टम् ॥ ६ ॥ श्रीरामायनम् ॥ श्रीरामायनम् ॥ ॥

वा० टी०
वे० रा०
४५

45

चिताकाशप्रसादप्रकाशविवेकदक्षप्रसरादीनां सर्वेषां गुणानां सञ्जतेत्याधुसंगमसच्छास्त्रप्रयत्नादिभिरुत्पाद्यते इति सगोले
षां विशेष्यविशेषणभविकामचारात्परनिषातः प्रलयसहस्रसाधनानामपि सङ्गुणानामितियावत् स्थितिः स्थैर्यं अप्रयत्ने तु द
क्षः समर्थः अनिलपक्षे गुणसर्गानां ललास्यते तन्नां च २७ पांडुतामिति विषयवासनोत्प्रेरोजैरित्यर्थः आकुलैर्मोहितैर
यकैरुत्कृष्टाश्चित्तराणां दितुल्यैरिंद्रियैरुत्कृष्टाः दुःसहाः परां कोटिदोषोत्कर्षमूर्ध्वदेशं च २८ दोषाणां मालिंसमूहं
उष्णतपत्रियां पापसंपदां विलासहेतुत्वादिलासः २९ रजोगुणपरागतिरुद्धविवेकपक्षत्वाद्देहपंकजरावचलां प्रतिषट्पदी

सर्वेषां गुणसर्गाणां परिरुद्धरजस्तमाः अप्रयत्ने तु स्थितिं दत्तो विषमो यो वनानिलः नयंति पांडुतां वक्रमाकुला
५ पंकरोत्कटाः आरोहंति परां कोटिरुत्ताये वनपांसवः उद्धो धयति दोषालिं विकृततिगुणावलिं नराणां यो व
नोत्सासो विलासो दुष्कृतपत्रियां शरीरपंकजश्चंचलां प्रतिषट्पदी निवध्नमोहयत्येष वनवयो वनचंद्रमा ३०
शरीरखंडकोद्धूतारम्या यो वनवल्लरी लग्नमेव मनोभ्रंशं मदप्यं सुर्जतंगता ३१ शरीरमरुतापोऽस्यां युवताम
गतस्मिकां मनोभ्रगाः प्रधावंतः पतंति विषयावटे ३२ शरीरशर्वरी ज्योत्स्नाचितके सरिणः सटा लहरी जी
वितां भोधे युवतामेननुष्ये दिनानि कतिचिद्वयं फलिता देहजंगले युवताशरदस्यां हि न स माश्वसमर्ह्य

वुद्धिभ्रमरी अर्थातिदभिमानकाशेति वध्नन् मोहयति ३० शरीरलक्षणखंडके अल्पे वनखंडे कुंजे वा वल्लरी पुष्पमंजरी मदप
तिमोहयति उन्नतिमुत्कर्षमूर्ध्वदेशं च ३१ शरीरमेव मरुत्तमिस्तत्र कामतुपतापेन उत्थां प्रतिमातां युवतां यो वनसैव भ्रग
लस्मिकांतां प्रतिधावंतः विषयलक्षणे अवटे गजे ३२ शरीरमेव शर्वरी रात्रिस्तस्याः ज्योत्स्ना चंद्रिका चित्तलक्षणस्य के
सरिणः सटात्कंधं लोभते न हि मयशैभते लहरी वीची माला ३३ येयं युवता सेयं यस्माद्देहजंगले कतिचिद्दिनानि

४६

प्रचिरादेव स्वयमे
नारिष्येति स्वयं नारिष्येति

फलितसंज्ञातफलाशरदशरत्नालः प्रचिरादेव स्वयमे
ष्यतीति भावः अतोऽस्यां समाश्रयांसं नारिष्येति स्वयं नारिष्येति

दोषभर्जनेन निर्मला औदार्येणावस्तीर्णा गुणाधनेन पवित्रीचकारः श्रोत्रमाधुर्याधनुः कसमुच्चयार्थः १८ तारुणेन तरला
चंचला चित्रावृत्तिः भोगतृष्णाया तरलितानि अंतराणि इन्द्रियाणि यस्या १९ जर्जरतां शेषित्वं २० तरलात्स्मार्तयोषेस्त्रिन
केवलैर्न पूजयेति कित्त्वमन्वतेऽपि तिघोतनाय नुशब्दः २१ मीनभंगस्तु मनस्विनां मरणाय प्रइत्याह नाशयेवेति अभिमानरा
चमहे भरतस्य प्रपवा अभिमानैर्मेहैर्भवत्सध्वस्या विवेकिपुरुषस्य नाशाय धः याताय नित्यालाने अभीष्टं बंधनाय संभः २२

मुनिर्मलापि विस्तीर्णा यावत्पि हि यौवने मतिः कलुषतामेति प्रावृत्तीचतरंगिणी १८ शब्देन कल्लोलाभी
मालंघयितुं नदी मनुतारण तरलतृष्णा तरलितान्तरा साकांततोत्सन्नोपीनोते विलासास्तदाननं तारुण्य इति चिं
ताभिर्घातिजर्जरतांजनः नरंतलतृष्णातिष्ठवानभिहसाधवः पूजयेति ननु द्विजं नृणामलंबयथा नाशयेवमयत्त
त्यदोषमौक्तिकधारिणः अभिमानमहे भस्मनित्यालानं हि यौवने २२ मनोविपुलमूलानां दोषाशी विषधारिणां शो
षरोदनवृत्ताणी यौवनं वतकाननं २३ रसकेसरसंबाधं निविडितं दानिपत्राणि चंचरीकाः भ्रमराः पुष्करं २४
कुविकल्पदलाकुलं जडानां गतसंख्यानां कल्लोलानां विलासिनां अनपेक्षितमयी दोषादिधर्मवयौवनं २५

इशालाभवियोगाभ्यामंतर्दहः छेषस्तुक्तरोदनान्येव वृत्ताः दोषा एवाशी विषाः सर्पाः वतेति खेदे २३ रस्येते इति रसः सुखलवमक
रंदस्तेन केसु रेविषये सरंति प्रसरंतीति रागादयरावके सराः तेष्वसंबाधं निविडितं दानिपत्राणि चंचरीकाः भ्रमराः पुष्करं
पमं २४ कृतयाय प्रकृतं पुष्पं लौकिककार्याणि वाक्यतानि पत्तनहेतुवात्कुपज्ञाः आलयेनीडं २५ असंख्यत्वादेव गतसंख्यानां क
ल्लोलानां विकल्पतरंगाणां विलसन्शीलानां अनपेक्षितमयीदिः अनवधिः अनपेक्षितमनिर्देजरदिदुःखमेवमयी दापर्यवसा
दुश्प्रिंता चंचरीकाणां पुष्करं विद्धि यौवनं कृताकृताकुपज्ञाणां हृत्सस्तीरचारीणां आधियाधिविहंगानां मातयो नवयौ

ब्रा० ४
ब० रा० ४६

प्रबोधविबेकजागरणम् १०

कलहविकारिणो वा दसमकुलीनामदयोहासस्य प्रयाः

प्रत्यक्षनरकवातनिष्पन्नविलोचनिकाः स्त्रियोष्पत्रविनिर्घन्ते उंसां नरकजन्मदा येषु स्त्री पिंडेषु यूनां रमणीयताभ्रमत्तेषां
स्वत्पंविचित्रदर्शयितुमुपक्रमते मांसेत्यादिना स्थापनः शिराः ग्रथनग्रंथितेन शालिन्याः शोभमानायाः मांसमय्याः पांचालि
कायाः प्रतिमायाः शकटादिपञ्चमिव लोले चंचले अंगपञ्जरशोभनमिव यन्मतेन तात्केन किंचित्स्वार्थः १ उक्तमेव प्रपञ्चयि
त्यन्यथमयूनां यत्र नत्रे विलासविभ्रमस्तत्र विवेकेशोभनतां दर्शयितुं त्वगितिसमाहारद्वयः रम्यचेत्सज्जत्व किमु धेति नो चेदि
तिशेषः मुधामर्थं २ विपुलाशयो विवेकविस्तीर्णवृद्धिः ३ अंगेति कोकलामंत्रेण लुठति उपघ्नंति कव्यादामांसाशिनो गृध्रगो

श्रीराम उवाच ॥ मांसपांचालिकायास्तु यंत्रलोले गंपंजरे लाघस्यिग्रंथि शालिन्याः स्त्रियाः किमिव शोभनं
त्वमांसरक्तवायं वृष्ट्य कृत्वा विलोचनं समालोकपरमं चेत्किमु धापदिमुद्यमि इतः केशाश्चोत्तररुमिती
यं भ्रमदातनुः किमेतयानि दितया करोति विपुलाशयः वासो विलेपनैर्यानि लालिताभिपुनः पुनः तान्येगान्यं
गलुठंति कव्यादांसर्बदेहिनां मेरुशृंगतटोल्लासिगंगाजलरयापमा इक्षायस्मिंस्तने मुक्ताहारस्यो ल्लासशालि
ता ५ श्मशानेषु दिगन्तेषु सखललनास्तनः श्वभिरात्वा घतकाले लघुपिंड उवां धसः रक्तमांसा स्त्रिये गंधानिक दि४
रभस्य यथावते तथैवांगानिकाभिन्नास्तां प्रत्यपि हिको ग्रहः ७ आयातरमणीयत्वं कल्पते केवलं स्त्रियः मन्ये
तदपि नास्त्रमुने मोहकारणं विपुलाश्यादयिन्यामदमन्यपूर्वकं कौविशेषो विकारिणामदिरायाः स्त्रि
यास्तथा ललनालीनसंलीनामुने मानवदतिनः प्रबोधनाधिगच्छंति दृढैरपिशमाकुसेः १०

प्राधादयः ४ रयः प्रवाहः मुक्ताहारस्य उल्लासिताशोभायस्मिंस्तंते दद्यासखलसनास्तन इत्युत्तरेण संबंधः आश्याघते रूच्याभस्य
ते अंधसः ओदनस्य ६ दिग्धाम्यपचितानि करभस्परवरस्यो ह्यस्य वाग्रहः आशातिशय इति यावत् ७ अविचारजं ज्ञानमाया
भित्तनः पतनावधीति वा कल्पते पुज्यते यतो मोहककारणं चित्तविभ्रमैकनिमित्तकं तत्र न हितया विधं शक्तिरजता धस्त्रीति भाति

विकारिणः स्वतः काय किं करिणो विकारवन्त्या स्वतः

वा०टी०
वे०२०
४३

विकीर्णः प्रसादिताः वागुराः जालानि १८ १९ वडिशंभत्सवंधनं कंडकस्तत्रासापिष्टपिंडिकाः २० मंडुरं मंडुरावाजिशाला
२१ इयं भोगभूमिर्विस्मांडलजाणां इह संसारे परांष्ट्रं संस्थितिं चिरस्थितिसंघाताप्राप्ता २२ सममुद्रिकया दृढसंपुटिकया अ
लंपयप्रिप्रयोजनं नास्तीत्यर्थः २३ अबसुनातु २४ विशारुतां विस्तीर्णतां २५ शूलैरसह्यदर्शितिलालिताः पितृभूमिषु
श्मशानेषु २६ कपूरगोरोचनचंदनादिकृतास्तिलकरचनाविशेषाः यंत्रांकुराः पीयते शुष्यते शोषणे अमर्ककत्वाद्भावे

कामनाम्नाकिरातेन विकीर्णमुग्धचेतसां नार्योनरविहंगानामंगवंधनवागुराः १८ ललताविपुलालानेन
नोमत्तमतंगजः रतिष्वखलावृत्त्यन्वुद्धिस्थितिभूकवत् १९ जन्मपल्लवमत्सानां चित्तकदम्बचारिणां पुंसोदु
र्वसितारजुर्ना शिवडिशपिंडिका २० मंडुरं चतुरंगानामालानमिव दंतिनां पुंसामंत्रवाहीनां बंधनं वामलो
चना २१ नानास्मवतीचित्राभोगभूमिदियं मुने स्त्रियमाश्रित्य संघातापराभिहृति संस्थितिं २२ सेवेषां दोषरत्ना
नांसमुद्रिकयानया दुःखं खलयाति यमलमत्सुममस्त्रिया २३ किं सुनेन किं कृणावा किं नितं वेन किं भुवा ॥ म५
मांसमात्रेकसारेण करोत्यहमवसुना २४ इतो मांसमिदं रज्जुमिदं स्थीतिनिवासैः कृन्तकतिपयैश्च याति स्त्री
विशारुतां २५ यास्तातपुष्टैः स्थूलैर्ललितामनुजैः प्रियाः तं मुने प्रविभक्तां गयः स्वयंति पितृभूमिषु २६ यस्मि
न्यनतरस्नेहं मुखे पत्रांकुरं स्त्रियः कांतेन रचिता वृत्त्यन्वीयते तेन जंगले २७ केशाश्मसौ न वक्ष्ये युंति चामर
लेखिनां अस्थीन्मुदुवादाभांति दिने रवनिमंडले २८ पिवंति पांशवो रक्तं क्रव्यादाश्चाप्यनेकशः चर्मोत्पीचशिवा
भुंक्ते खंयांति प्राणवायवः २९ इत्येवाललललानां गामचिरेणोवभाविनी स्थितिर्मयावः कथिता किं भ्रांतिमनुधवथा ॥

लः २० स्त्रियः केशाः लखउल्लेखः उल्लेखं भस्मधूसरत्वाज्जीर्णं चामरदुष्टेन तांयांति उडुवन्नक्षत्रवत् २८ पिवंति शोषयंति पां
शवो धूलयः क्रव्यं मांसमदंतीति क्रव्यादा अनेकशः संतीति शोषः शिवाशृगालाः २९ स्थितिः परिणतिः ३० ॥ ॥ ॥

नार्यः स्त्रियः दुष्कृताग्नीनां शिखाः ज्वालाः तदेव तद्गुर्मेरुपदयतिकेशेति केशा इव कञ्जलानि केशान् कञ्जलानि च धारयितुंशी
 लेयासां दुष्परीः स्पृष्टुमशक्ताः लोचनप्रियाः प्रियदर्शनाः अतएव नरं तृणवदहन्ति ११ अतिदूरे संयमिन्यां दातृणां यथा
 स्यात्तथा ज्वलतामपि न स्काग्नीनां इहत्या अपि नार्येभ्यस्तु इंधनमिति कारणतः सरसा अपि नीरसा इति स्वतः प्रविरोधाभासः ॥
 अथ वा दातृणां मित्यपी धनविशेषणं मेव तथा च तत्रापि स्वतएव विरोधाभासः परिहारस्तु वासनादृष्टत्वात् सरसाः प्रायातनः नी
 रसाः परमार्थेनः एवं चारु आयातनः दातृणां फलतइति १२ यामिन्या आकारो धकारः सरस इव मेवेदु विव भिन्नवदनं यस्याः

केशकञ्जलधारिणो दुष्परी लोचनप्रियाः दुष्कृताग्निशिखानार्येर्वहेति तृणवन्नरं ११ ज्वलतामपि दूरेपि सरसा
 अपि नीरसाः स्त्रियो हिनरकाग्नीनां धनं चारुदातृणां १२ विकीर्णकारकवरीतरनारकलोचना पूरणं दुर्विवद
 नाकुसुमोत्करहासिनी लीलाविलोलापुरुषाकार्यसंहारकारिणी परं विमोहनं बुद्धिः कामिनी दीर्घयामिनी १४ पु
 ष्पाभिराममधुराकरपल्लवालिनी भ्रमरादिविलासाढ्यास्तनस्तवकधारिणी १५ पुष्पकेसगौरांगी नरेप्रारणत
 त्यरा ददात्युन्नतवैवशं कौताविषलतायथा १६ सत्कार्योद्दासमात्रेण भुजंगदलनोत्कया कान्तयोधियतेजंतुः क

कुसुमोत्करइवहासोऽस्याहस्तीति विग्रहः शृंगारलीलाभिविलोलापुरुषाधस्या अतएव तेषां कार्येण भव शपकर्तव्यानां धर्मवि
 वेकवैराग्यादीनां संहारस्य कारिणी दीर्घयामिनी वयस्येमायुर्विनाशापिति भावः १५ न केवलं पुरुषार्थविघ्नातिनी अपित्स्वार्थ
 हेतुतापीसाह पुष्पेत्यादिद्वयां भ्रमरा इव वा अक्षिविलासास्तेराढ्या एवं स्तनावेव स्तनाविव १५ पुष्पकेसरे पुष्पकेसराणीव
 नाउन्मत्तानां कान्मोन्मादात्स्वसेविनां मूर्खीणां मूर्खीप्ररणादिनैव शपददाति १६ करभ्यप्रमत्तकी सति विलस्यानसपिदिना
 श्वासबलेनाकृष्यभक्षयतीति प्रसिद्धं तथा सत्कारैरुद्धस्य अश्वस्य सनतावन्मात्रेण भुजंगानां विटपानां दलने विचित्रितापहारणवि

नार्यः स्त्रियः दुष्कृताग्नीनां शिखाः ज्वालाः तदेव तद्गुर्मेरुपदयतिकेशेति केशा इव कञ्जलानि केशान् कञ्जलानि च धारयितुंशी
 लेयासां दुष्परीः स्पृष्टुमशक्ताः लोचनप्रियाः प्रियदर्शनाः अतएव नरं तृणवदहन्ति ११ अतिदूरे संयमिन्यां दातृणां यथा
 स्यात्तथा ज्वलतामपि न स्काग्नीनां इहत्या अपि नार्येभ्यस्तु इंधनमिति कारणतः सरसा अपि नीरसा इति स्वतः प्रविरोधाभासः ॥
 अथ वा दातृणां मित्यपी धनविशेषणं मेव तथा च तत्रापि स्वतएव विरोधाभासः परिहारस्तु वासनादृष्टत्वात् सरसाः प्रायातनः नी
 रसाः परमार्थेनः एवं चारु आयातनः दातृणां फलतइति १२ यामिन्या आकारो धकारः सरस इव मेवेदु विव भिन्नवदनं यस्याः
 केशकञ्जलधारिणो दुष्परी लोचनप्रियाः दुष्कृताग्निशिखानार्येर्वहेति तृणवन्नरं ११ ज्वलतामपि दूरेपि सरसा
 अपि नीरसाः स्त्रियो हिनरकाग्नीनां धनं चारुदातृणां १२ विकीर्णकारकवरीतरनारकलोचना पूरणं दुर्विवद
 नाकुसुमोत्करहासिनी लीलाविलोलापुरुषाकार्यसंहारकारिणी परं विमोहनं बुद्धिः कामिनी दीर्घयामिनी १४ पु
 ष्पाभिराममधुराकरपल्लवालिनी भ्रमरादिविलासाढ्यास्तनस्तवकधारिणी १५ पुष्पकेसगौरांगी नरेप्रारणत
 त्यरा ददात्युन्नतवैवशं कौताविषलतायथा १६ सत्कार्योद्दासमात्रेण भुजंगदलनोत्कया कान्तयोधियतेजंतुः क
 कुसुमोत्करइवहासोऽस्याहस्तीति विग्रहः शृंगारलीलाभिविलोलापुरुषाधस्या अतएव तेषां कार्येण भव शपकर्तव्यानां धर्मवि
 वेकवैराग्यादीनां संहारस्य कारिणी दीर्घयामिनी वयस्येमायुर्विनाशापिति भावः १५ न केवलं पुरुषार्थविघ्नातिनी अपित्स्वार्थ
 हेतुतापीसाह पुष्पेत्यादिद्वयां भ्रमरा इव वा अक्षिविलासास्तेराढ्या एवं स्तनावेव स्तनाविव १५ पुष्पकेसरे पुष्पकेसराणीव
 नाउन्मत्तानां कान्मोन्मादात्स्वसेविनां मूर्खीणां मूर्खीप्ररणादिनैव शपददाति १६ करभ्यप्रमत्तकी सति विलस्यानसपिदिना
 श्वासबलेनाकृष्यभक्षयतीति प्रसिद्धं तथा सत्कारैरुद्धस्य अश्वस्य सनतावन्मात्रेण भुजंगानां विटपानां दलने विचित्रितापहारणवि

वा० टी०
वे० रा०
४८

पाभराणां परमप्रेमास्पदसुखायतनस्य देहस्यैव शिथिलीकरणं घृतत्रयसुखं प्रत्याशेत्वा ह हिमाशनिदिवेत्पादिनी हिमं प्राशति
वज्रमिवेति हिनाशनिः अंबुजं अंबुकरणं तृणाग्रस्थमिति यावत् २ जरठरूपिणी त्वोत्प्रेक्षिकं पदित्चयंतथानस्यात्कपम
म्यास्तथा कुर्यादिति विषलपोभक्त इति शेषः ३ शमशब्देन सर्वपर्यायः कामिन्यः जराजीर्णकलेवरं सर्वपुरुषं करभंडु
यथा तथा पश्यंति तदेवोपपादयति शिथिलेति शिथिलान्यादीर्घाणि सर्वाणि नियस्यतं ४ अनायासेन विनेवायासं कदपोषेत्

हिमाशनिदिवं भोजं वासेव शरदंबुजं देहं जरानाशयंति नदीतीरतस्तं यथा जर्जरीकृतसर्वांगी जराजठररूपि
णी विरूपतां नयत्याशुदेहं विषलवोयथा ३ शथिलो दीर्घसर्वांगा जराजीर्णकलेवरं समंपश्यति कामिन्यः
पुरुषं करभंडयथा ४ अनायासां कदर्थि न्यागृहीते जरसाजले पुलप्यगच्छति प्रज्ञासपत्न्येवाहते गता ५ दास्याः
उज्ज्वलियश्चैव बांधवाः सुखदस्तथा हसंत्युन्मत्तकविनरं वाङ्मिकं कपितं ६ दुःप्रेक्षं जठरं दीनं हीनं गुणपरा
क्रमैः गृध्रो वृक्षमिवादीर्घं गङ्गासिन्धुमिवेति वृद्धकं ७ दैत्यदोषमयी दीर्घहृदि दाहप्रदायिनी सर्वापदामेकसखी
वाङ्मिके वंङ्मते स्पृहा ८ कर्तव्यं किं मया कथं परत्रेति दास्यं अप्रतिकारयोगं हि वङ्मते वाङ्मिके भयं ९ कोहं
वराकः कमिव कवरो मे कथमेव च तिष्ठा मिमौ न मे वेति दीनतां देति वाङ्मिके १० कथं कदामे किमिव स्वाडस्या
द्रोजनं जनात् इत्यजसं जराचैषा चेतो दहति वाङ्मिके ११ गङ्गाभ्युदेति सोल्लासमुपभोक्तुं न शक्यते हृदयं दहते

शीलं यस्याः आहता परिभता ५ उन्मत्तकमिति कुत्सायां कनू ६ आदीर्घमिति दीर्घं गङ्गाभिलाषति शयः वृक्षपत्तेसकलशा
खाविटपविस्तारणेन परेषां पश्यंत राणां आक्रमैः राजमरौः ७ दैत्यदोषप्रचुरा ८ कथमिति दौर्मनस्य द्योतको निपातः ९ को
हमि त्यादि दीनताया बोल्लेखः किं कथं शब्दो साध्यसाधनवितापयौ १० वाङ्मिके जनान् प्राप्य राधा उक्तल्लसाराणां परापि चेतः दहति इ
तिसंबंधः इह एव श्लोके च इव शब्दो विषयसंबादघोतनायः ११ भोक्तुं शक्नो

संघटनं संघटसत्कृतं सस्यानां संनिवेशं रसात् रागात् धिया न्वितो बुद्धिमान् कथयमभिपततु अर्थकृतसत्त्वश्रेतिचकारेण
लोडपिसमुच्चयित इति केचित् ३१ पारलौकिके दुःखं कदुकफलं रोहिकशोक रागादिकं तेषां स्वस्वत्ववगमिष्यतां कद्वसता
लेसारणपतत विशेषः तत्पक्षे शलाहूनां कदुतावा नानाग्रंस्तता उन्नालतां कद्विबिस्तीरणीतां ३३ आकुलं उक्तं चिंतयेति गम्यते
आतएव घनेन निविडेन गधेन धनाभिलाषेणां धंकां दिशंगमिष्यामिधुधनेन लप्सामीत्येवं भूतयाचेतो मोहमुपादत्ते ३३ स्वातेग
र्ते ३५ भवन्मरः संभवः ३५ पक्षितः पक्षमूलं मरणजन्मजरादिभीत्या भोगे घटनं रमे इति संबंधः शास्त्राहमुपरतोस्मि उपैभीतिव

भूतपंचकसंघटसंस्थानं ललनाविधं रसादभिपतत्येतत्कथं नाम धिया न्वितः शास्त्राप्रतानगहना कद्वमूलफल
मालिनी सतालोलालतायेति चिंतानुसादिणी कोदिभूततयाचेतो घनगधं धिमाकुलः परं मोहमुपादत्ते दूष्यभ्रष्ट
मृगोयथा ३३ शोच्यतां परमायातितरुणास्तरुणीपरः निवद्धः कदिणी लोलो विंध्यस्वातेयथागजः ३५ यस्य स्त्रीति
स्य भोगेच्छाभिः स्त्रीकल्पकभोगभरः स्त्रियं त्यक्ता जगत्पक्षं जगत्पक्षा सुखी भवेत् अपातमात्रमरणेषु सुदुस्तेरुभो
गेषु नाहमलिपक्षतिचंचलेषु ब्रह्मन्मभेगरीशे गजरादिभीत्या शास्त्राग्रहं परमुपेमिपदं प्रयत्नात् ३६ ॥ इति श्रीजगन्ना
नामे कविंशः सर्गः ३१ श्रीराम उवाच ॥ अपर्षां प्रहिवालं वलापि वति यो वनं यो वनं च जरापश्चात्पश्य कर्कशातां ३६

तेमानसामीप्ये वर्तमानवत् ३६ ॥ इति श्रीवाशिष्ठता० श० वै० रो एकविंशतितमः सर्गः ३१ शोकमोहवियोगातिविषादमदसंकुलं ॥
चिंतापदिभवस्थानं दृष्ट्वा मपि निंदते ननु कामादिदोषप्रावल्यान्मास्तु यो वने स्वरं च द्रावस्थायां तु तदुपशोतो विनीतः पुत्रपौत्रादिभि
र्गृहे सेव्यमानस्य बहुतरसुखं भविष्यतीति त्यागं तत्र दुःखस्थानां या न संवित्स्तेषां विवक्षः प्रथमं स्वकुलग्रसिसर्पाणां दया
परकुले कुत इति न्यायेन कर्कशतमत्वमाह अपर्षां प्रमिति अपर्षां प्रसंपूर्णं कीडाकैर्नुकाघमिलाषे पिबति ग्रसति यो वनं च स्त्रादि
भोगाभिलाषा अपर्षां प्रमितियोज्यम् १ ॥ ॥ ॥ ॥

योवतमेवात्वनतिषयविलाभित्यालुतमुक्ते तथा शरीरामिषस्य गहिनी भक्षणेषुः २५ जरेव देहजंगलं वकी शिवा आक्रोशो रोदनं
आराव २६ आद्राका ये दहमाने ज्वालाया मपि सीतारः प्रसिद्धः २७ तन्वी अस्यातनुः शरीरं २८ कर्पूरपादपं कदलीतसं
उद्धरति उन्मूलयति २९ आगच्छत आगमिष्यतः वर्तमानसमीपे वर्तमानवत् जरा धवलचामरोयस्याः खाखीया अधिव्याधी
नापता किनीसेना ३० अद्रिकोटरे ह प्रवेशे पर्वतविवरे पि धैर्येण प्रविष्टाः ३१ गुणारोहिमं तेन बालिते संकुचिते अक्षीणी द्वियारयेव

जरा मारजादिका भुंक्त यौवनाखंत योद्धता परमुल्लासमायाति शरीरामिषगहिनी कचिदस्ति जगत्यस्मिन्नामंगल
करी तथा यथा जरा क्रोशकरी देहजंगलजं वकी कासश्वाससमीकाराहः खध्वस्तमोमया जरा ज्वाला ज्वलतेषा
यस्यासौ दग्ध एव हि जरसा चक्रता मेति शुक्ला वयवपल्लवाः तात तन्वी तनुर्दृणो लतां पुष्पाननां यथा जरा क
र्पूरधवलं देहकर्पूरपादपं मुनमरणा मातंगान्न नमुद्धरति क्षणात् २६ मरणास्प मुने राज्ञो जरा धवलचामरा आगच्छ
तो ग्रेनिर्योतिस्त्वा भिव्याधिपता किनी ३० नजिताः शत्रुभिः संख्ये प्रविष्टा ये द्रिको टरे ते जरा जीरीराक्षस्यापश्याशु विजि
ता मुने जरा तुषारवलिते शरीरसदनांतरे शक्रुवं त्यक्त शिशवः स्पदितुं न मना गपि दंडतृतीयपादेन प्रस्वलंती मुहुर्मु
हुः कासाधो वायुमुरजा जरा योषित्पुन्यति संसारसंस्तरे स्याजं धकुट्या शिरोगता देहयक्ष्मां जरानाम्नीचामरस्त्रीवि
राजते ३४ जरा चंद्रोदयसिते शरीरनगरे स्थिते क्षणादिका शमायाति मुने मरणा कैरवं ३५ जरा सुधाले पतिते शरी

शिशवोवालाः ३२ दंडो वलं वनयष्टिस्तद्रूपेण तृतीयपादेनोपलक्षिता कासाधो वायुमुरजोवायविशेषोयस्याः ३३ अस्याः प्रसिद्धा
याः संसाराख्यराजः संस्तरे र्ववहारस्य संवेधिनी गंधपतिरागादिभिर्वसयति चित्तं सभाचेति गंधो विषयभोगः कस्तूर्यो दिगंधद्रव्यं
चतस्याः तस्य कुट्या आश्रयभूताया देहयक्ष्मां शिरोगता जरानाम्नीचामरस्त्री विराजते सौंदर्यसौ रभ्यमंदवायुः प्रसरादिभिरित्यर्थः ३४ स्थि

शतः प्रांतरे अशक्तिरातिराप
वित्तिं तिसुखमंगनाः ३६ " सधार्म्ये ३६
तज्जी विनाशा सरसीति शेषः ३५ सधार्म्ये ३६

कायस्य क्लेशैः पीडनैरपकारिणी वाक्सा अपि स्वाश्रय दुर्मपीडिता त्वं प्रसिद्धं रोगलक्षणो नो रोगाकाराग्निस्वावद्रोतितावतु मरण
 कोशिकः कुतोऽथागत इति संबन्धः १३ धनमां ध्यं मूर्च्छितं देवति मिश्रमंधकारः २४ एवां द्विर्घो दृष्टोतः प्रजातां संभूतां १५ अधिउप
 र्यय ततितदिनाश्रायेति भावः १६ आभाति ईषको भतेपि १७ कास एव धुणित ध्वानस्तत्करणशीला गृध्री आ मिषमिव नरं त
 रसावेगेन निगरणायै पादत इत्यन्वयः १८ मलनातिविनाशयति कुमारी बालिका केरवं कुमुदं १९ वात्सत्र शिशिरं वायुसमूहः

जराजीर्णवकीयावत्कायक्लेशापकारिणी शैतिरोगोरजाकीर्णकायदुर्मशिरसिता १३ तावदागत एवाशुकुतोपि
 परिदृश्यते घनां ध्यतिमिराकांजी मुनेमरणकोशिकः सायं संध्यां प्रजातां वैतमः समनुधावति जरावपुषि देष्टव्यम
 तिः समनुधावति जराकुसुमिते देह दुर्मध्वेव दूरतः अध्याय ततिवेगेन मुनेमरणमकेटः मूर्च्छंनगरभातिभा
 ति क्षिन्नलतो दुमः भासनादृष्टिमान् शो न जराजर्जरं वपुः १७ दृष्टान्निगरणायैव कासकवणितकारिणी गृ
 ध्रीनामिषमादते तस्मै क्लेशं जरा १८ दृष्टेव सोत्सके वाशुप्रभृदृष्टि रसिद्धां प्रलुतातिजरादेहं कुमारी केरवं पथा ॥
 सीत्कारकारिणी मासपक्षपादजर्जरं शरीरं शातपक्षपादो वनस्पत्तवं जरलोपहतो देहो धत्ते जर्जरतांगतः
 गुषारनिकराकीर्णां परिस्नानं बुजश्रियं जराज्योत्सोदितैव पंशिरः शिखरपृष्ठतः विकाशयति संरब्धवातकां शि
 कुमुदती पतिपक्षं स्यालोक्य जराचारविधरं शिरः कूष्मांडकं मुंते पुंसां कालः किलेश्वरः २३ जराजहसुतो धुक्ता
 मूलान्पस्य निकृंतति शरीरे तीरवृक्षस्य चलत्यायुषिसत्वरम् २४ ॥ ॥ श्रीरंजी सहाय ॥

साहितीत्करादिकारयति शरीरं तत्सत्त्ववं चयामुध्वंसं कृत्वा विदारयत्येवं जरापि २० परिस्नानं बुजश्रियं स्यात् २१ जरेव ज्यो
 त्नाकोमुदी शिर एव शिखरी पृष्ठं पर्वतो ध्वंशः वातकासैरोगो तावेव कुसुमद्वती कुमुदलता २२ जरेव ज्वालवणादि चूर्णं तेन
 विध्वंस्य रेडपक्वतमिति भावत इत्यरः स्वामी शिरः कूष्मांडस्य तेन वोत्पाद्यवर्द्धितत्वात् २३

प्रवालस्य
 आयुषि प्रायः
 २४
 त्वं च न तिसृति २४

वा० टी०
वे० रा०
५०

इह इदं शेषं संसारे येषां पेलवास्तुद्रसुखभावनासुखाशांतां आरुखिलितया रूपे संवमानं तन्मात्रावजिजीविषुं कीदृशं लंवि
तां प्रलतातं तु भिव अशेषं निरवशेषं यथा स्यात्तथा ३ इहास्यां व्यवहारभूमे जगति जातं उत्पन्नं तदा दशं वस्तुना स्तिथत्कालो
नग्नसत इति न जगत्प्राप्त्या संबंधः घस्मरो भक्तकः चंद्रोदयादिति मितैः प्राप्ते उपचितमर्द्धिवाडोवडवानलः ५ समस्तसा
मान्यनया सर्वपदार्थसाधारणेन काल एव महेश्वरः संहाररुद्रः २५ महतामपीतिकर्मण एव शेषत्वविवक्षया पृथिवलवुः

इहापि विद्यते येषां पेलवासुखभावना आरुखिलितं तु भिवशेषं कालस्तामपि कृतं तत् न तदस्तीह यदयं कालः सकल
घस्मरः ग्रसते जगज्जातं प्रोत्था विभिववाडवः समस्तसामान्यतया भागः कालमहेश्वरः दृष्टपसता मिमांसवा
कवलीकर्तुमुद्यतः ५ महतामपिनो देवः प्रतिपालयति तत्क्षणं कालः कवलितानंत विष्वाविश्वात्मतां गतः ६
युगवत्सरकल्पाख्यैः किंचित्प्रकटतां गतः रूपैरुल्लाप्य रूपात्मा सर्वमाक्रमति ये रम्याये शुभांशः सुमेरुगुर
वोपिये कालेन विनिगीर्णास्ते गुरुदेवैव पन्नगाः ८ निर्दयः कठिनः क्रूरः कर्कशः कृपणो धमः न तदस्ति यद
घापिन कालो निगिरः स्वयं कालः कवलनैकांतमतिरतिगिरीनपि अनंतैरपिलैकोद्ये नोपि लुप्तो महाशनः
११ हस्तयं नाशयति करोत्यतिनिहंति च कालः संसाररुद्रं हि नाना रूपं यथानटः १२ भिन्नस्ति प्रविभागस्थभू

द्विवैभर्वादि नामहांतपि भूतानि क्षणमपि न प्रतिपालयति न प्रतीक्षते सध एव निहंतीत्यर्थः ६ रूपैः क्रियौ पाधिकु रूपैः आ
क्रम्य वशीकृत्य ७ = पाषाणवत्कठिनः व्याघ्रादिवत्क्रूरः क्रवचादिवत्कर्कशः निगिरिति ग्रसति ८ कवलनविषय एव
कांतमतिर्नियतचित्रः एकं गिरन्नुपरमति गिरीनपीतियुषं १० हृदिणादियत्किंचिज्जुनायै प्रसिद्धं तत्सर्वतत्काले काले रूपेण स्थि
तः काल एव करोति भावः ११ प्रविभागो व्याकृतावस्थातत्स्थानं उजादि चेतुर्विधवीजभूतानि असत्तया वंधात्तनाशेन असत्त्वापाद
नात् भिन्नति विदार्य भक्षयतीत्युच्यते सा दृष्टांतः स्पष्टः १२

सुखं
रूपं
ते

पन्नगेषु चतुर्विधशरीरेषु प्रथमे जराजयसमिभवति अग्रे अभावो मृत्युः सरणं सरः सोऽस्यास्तीति सरी अवश्यं आगते न चयः
अभा अग्रे सरीति पाठे तस्य तत्र ते पुसगो पुमध्य इहास्मिन् शरीरमकः समाश्वासो वि संभः ननु वशिष्ठादीनामपि तुल्य
मेतदित्याशंसा हमेतेरिति अतस्त्वजस्येति यावत् ३२ दुर्जीविते दुःखजीवने दुर्ग्रहो दुःराग्रहस्तेन किं न्यर्थमित्यर्थः सर्वेषां
सर्वानि भिलाषान् ३३ इति श्री वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वेरागप्रकरणे द्वाविंशतितमः सर्गः २२ श्रमयस्व बिलासोद्योः
सर्वप्राणि क्रियापरां गुणदोषलोत्कर्षैः कालराकोत्रवर्णयते इत्यं भोग्यायाः श्रियो भोगतृष्णाया भोगवसरभूतबाल्याद्यव
स्थां गतं च दोषप्रपञ्चने ३४ इत्यं नदुरंतदुःखमात्रपथ्यवसानोपपादनेन च त्वस्येहामुत्रार्थफलभोगविरागोदशितः संप्रतिका

अभावो अग्रे सरो यत्र जराजयसि जंतुषु कस्तेत्र हसमाश्वासो मम मंदगतेर्मुने किं तेन दुर्जीवित दुर्ग्रहेण जरांगते ना
पि जीवते यत्र जराजगत्यामजिताजनानां सर्वेषां तास्तान्तिरस्करोति ३५ ॥ जराजगत्यानाम द्वाविंशतितमः स
र्गः २२ श्री राम उवाच ॥ विकल्पकल्पनानल्पजल्पितैरल्पबुद्धिभिः भेदे रूढरतां नीतः संसारकुहरे भ्रमः १ स
तां कथमिवात्थेह जायते जालपंजरे बाला एवातु भिदंति फलं मुकुरविव्रितम् २ " " "

जादित्वा भावप्रपञ्चनमुखे न वित्या नित्यावस्तुविवेकं दर्शयितुं भूमिका मारचयति विकल्पेति मंदं भोग्यमहमस्य भोक्ता इमानि
चतस्राधनाणि अनेनेदमित्यं संपाद्य चिरेभान्पामि इदमध्यात्मं धर्मिणं प्राप्य मनोरथमित्याद्यनेन मनोविकल्पकल्पनेन
ल्यानि जाल्पितानि व्यवहारवचनामियेषां तैः अल्पे देहे आत्मबुद्धिरूपे सुखत्वनेषु परमपुरुषार्थबुद्धिश्च येषां ते मूढजनेः श
नुमित्रोदासीनादिभेदे हेयो प्रादेषापेक्ष्यादिभेदे सत्ययुक्तरागद्वेषादिभेदे असंख्यस्य स्मिन्निति संसाराच्च स्नातस्य कुहरे द्विभ्रमोऽय
थाग्रहः उद्धरतां अतिगुरुतादुःखेदतामिति यावत् भीतः प्रापितः १ जालमिव दूरादया कृष्णवंधकाविषयाः पंजरमिव परिधि
घबंधको देहस्तयोः समाहारो भ्रांति सिद्धत्वा देवावस्तुभूते इत्यसंख्येयसतो विवेकिना अस्योक्तमिव जायते तत्प्रकारे दृष्टं तोष्यसिद्ध

तदेव दृष्टं तेन दृढयति बाला एव तैः तदेव दृष्टं तेन दृढयति बाला एव तैः

वा० टी०
वे० रा०
५१

संज्ञः स्वपुरे च विनोदयतीति भावः २८

51

तत्र घुगानुरूपेण देवत्वकीयदुर्विलासेषु विलासि प्राणिनां कथेनैव पुषा कालस्य भार्या तथा द्वयोर्भौतिकदेहं द्रियादिभि
स्तादात्मा ध्यासादेक रूपकवरूपं अज्ञातात्मरूपं यत्पतंतं मंजीवं स्वर्गनिरकादिस्वावर्तयन् स्थितः १८ आत्मभरितया खकु
क्षिपूराणां मात्रस्वभावेन आत्मसात्त्वाधीनं कर्तुं शसितुं भित्तियावत् १९ पर्याप्तं समग्रं अत्रास्मिन्काले २० निक्षिप्तं पुनः पुनरास्मा
लितार्थकंदुकयुगलं येन २१ कलि तत्कल्पनो नाशितप्राणि विभागः २२ उडाग्रं निरंकुशं च तं चरित्रं यस्य अंगेभ्यो विनिर्गतं

दुर्विलासविलासिन्या चैष्यया कषपयया इत्येक रूपकं रूपं जनमावर्तयन् स्थितः त्वां पांसुं महेंद्रं च सुमेरुं परां मा
यां च आत्मभरितया सर्वमात्मसात्कर्तुं मुद्यतः कौयमत्रैव पर्याप्तं लुब्धतां त्रैव संस्थिता सर्वदौर्भाग्यमत्रैव चापलं वापि
दुःसहं प्रेरयन् लीलया केंद्रं क्रीडती वनभस्तले निक्षिप्तलीलायुगले निजे वालइवांगणे सर्वभूतास्थि मालाभिरा
पादवलितकृतिः विलसत्येव कल्यांते कालः कलितकल्पनः अस्योद्गमरत्नस्य कल्यांते गविनिर्गतैः प्रसू
रसं वरे मेरुर्भूर्जित्वा गिव वायुभिः रुद्रो भूत्वा भवत्येष महेंद्रोऽथ पितामहः शक्रो वैश्रवणश्चापि पुनरेव न किंचन
धत्ते जस्रोऽस्थितो ध्वस्तान् सगुणानि मितभास्वरान् अन्यान् धृदिवान् क्लृवी चीरद्धि दिवात्मनि महाकल्पा निधा
नेभ्यो वृत्तेभ्यः परिशतयन् देवासुरगणान्येकोऽन्फलभारानिव स्थितः कालोऽयं भूतमशकं घुंघुमानां प्रपातितं
ब्रह्मांडो दुर्वरो घानोऽरुहं न्यादपतांगतः सतामात्रकुमुद्व्याचि ज्योत्स्ना परिष्कृत्वा यवपुर्विनोदयत्येकं क्रियाप्रियतमा

वायुभिर्मेरुभूतत्वगिव सर्वतो विशेषमाणः २३ २४ अन्यान् सगुणान् धत्तधारयन्नेवापीदं न्यानजसं उल्लिखितान् ध्वस्तांश्च सगुणान् ध
त्ते अजस्रोऽस्थितो नित्यो घुक्क इति कालविशेषणं वावीची स्तराण् २५ शातयन् पातयन् भूतानि प्राणिन एवमशकास्तैर्युधि
मानां पुंयुमिति ध्वनतां ब्रह्मांडो दुर्वरफलो घानो २० चित्सर्वाधिष्ठानं चेतन्यमेव ज्योत्स्ना चंद्रिका तत्सन्निधानमात्रेण परितः फु
ल्लया व्यक्तया जगत्सत्तासामान्यलक्षणया कुमुद्व्याचि ज्योत्स्ना विनोदहेतुभूतया तस्या शिशुभाशुभक्रिया लक्षणप्रियतमया अन्वतः

विनोदयतीति विनोदो हारको
स्वसंख्येनोदयतीति विनोदो हारको
तत्र कालस्य विहृतः कालांतराय
नृकः कालस्य तपः तत्र कालस्य विहृतः कालांतराय

स्फीता अभिमानाद्युपचिताया जनता जनसमूहस्तेषां जीरा वाराजीजीवसमूहः सैव वनीमहद्वनंतत्रसोगजः कालः जीवराजीविनी
तिपाठेतुकमलिनीतस्याः विनाशने गजइत्यर्थः तदनुस्संविशिनष्टिभुभाशुभेतिस्फूर्जतिगर्जति १३ विंश्चिरपंचीकृत्यसूतात्माभू
लंयेषांतथाविधाब्रह्मांडाएवमहांतोदेवतारूपफलविशिष्टाद्भुमायास्मितयाभूतवेषः कृत्रिमआभोगोमाधिकजगदुपंतदस्ती
त्याभोगेपावसगोरूपेभूर्त्तंचैवाभूर्त्तंचेतिश्रुतः सप्रपंचमित्यर्थः ब्रह्मेककाननंदस्तरत्वा दूररणंपरमत्यर्थ आद्यत्पसर्वतोव्याप्य
कालातिघटितकालोदरएवसर्ववस्तूनामुत्पत्तिवितिविनाशदर्शनादितिभावः विंश्चिमजब्रह्मांडमहिदिवफलदुममिति पाठस्ये

शुभाशुभविषाणाग्रविलनजनपल्लवः स्फूर्जतिस्फीतजनता जीवराजीवनी गजः विंश्चिमूलब्रह्मांडमहदेवफलदुमं
ब्रह्मकाननमाभोगिपरमाद्यत्पतिघटति यामिनीभ्रमरीपूणीरचयद्विनमंजरी वर्षकल्पकलावल्लीनकदाचनविघ
ते १५ विघतेनावभग्नेपिदग्धोपिदिनदद्यते दृश्यतेनापिदृष्टोपिधूर्त्तचंद्रमणिसुने १६ एकेनैवनिमेषेणकिंचि
दुत्पाद्यत्यफलं किंचिदिनाशयत्युच्चैर्मनोराजपवदाततः १७ " न३

वसावीरकत्वेतुविंश्चियुक्तं ब्रह्मांडंकारणमायाश्रवत्यमितियावत् आज्ञाश्रतुर्मुखाः प्रतिब्रह्मांडंतस्यैवलीलाविग्रहास्तत्सहितं
ब्रह्मांडंजातावेकवचनं तदेवमहत् दिवादेवागुणाभावश्छांदसस्तदुपलक्षितं तत्रुविधभूतान्येवतत्कर्मफलायुक्तादुमायस्मित
याविधं आभोगिकृत्रिमवेषवत् इषद्भागयुक्तं सर्वतः सर्वव्याप्यप्रपंचवावस्तुकांन आद्यत्पतिघटीत्यर्थः १४ यामिन्योरात्रयस्तदू
पैभ्रगैरापूणीः दिनान्पहान्येवमंजरीयासुताः वर्षः संवत्सरः कल्पेवब्रह्माहः कलात्रिशत्काद्याश्रयवस्त्रूपाः वल्लीलतारचय
क्तालपुस्तूपांनकदा चनविघतेस्वेदादिरमतीतियावत् १५ तत्कार्यात्मना अवभग्नेदग्धोपिवात्स्वरूपेणानभोगादिप्राप्ता
तित्यर्थः १६ १७ " " " "

जा० टी०
वे० रा०
५२

गुरोस्तंतुभिर्विद्याविनयादिभिश्चलोको जन-अंगेस्वावयवेकतत्रेतादौ यद्यपिसर्वं निरुक्तं ततितथापि गुणवतां विनाश एव प्रसिद्धि
मायातीति धनो कक्षे दुक्तिः ३६ ताराणी दीर्घाणि नक्षत्राणि वा केसरीण्यस्यां इत्यलमा लायां हंसनिवेशास्यानोचित
द्योतनाथचपल इति वलयति वलयवज्रारथति पचत्वं गुलिकवत्सरप्रकोषे इति शेषः ४० अरणीः अरणीवाः द्योलीकः शैलादयश्च
त्वारः प्रधानत्वाच्छृंगारिण्येषां जगत्त्रयानामरणीयूनां मेषारणां सप्तहंसं स्यात् तत्र भवः सौनिकः हिंसकः कालः नभो
गण विकीर्णान्तरानक्षत्राण्येवरक्तकणोस्तानपि प्रेक्ष्य प्रसहं अन्वहनिपिवते लेठोत्प्रेक्षा आत्मनेपदं द्वादसं ४२ तुच्छस्य

गुरोरापर्यतैव लोकरत्नावलीभृशं भूषार्थमिव ताम्रगेकृत्वा भयो निरुक्तं तति दिनहंसानुसृतयानि शं दीवरमा
लया तारकेसरयाजसंचपलोव लयत्यलं ४० शैलारिण्यधराशृंगजगद्गणयुसैनिकः सप्तहं पिवते प्रेक्ष्य तारार
क्तत्रयानपि ४१ तारुण्यनलिनीसोम-आयुर्मातंगकेसरी नतदक्षिणयस्यापंतुच्छातुच्छस्य तत्करः ४२ कल्पकेलिवि
लासेनपिष्टयातिजंतुना अभावोभावभासेन रमते स्वात्मना ४३ कर्त्तृभोक्ताथसंहर्त्तास्मर्त्तसिर्वपदंगतः सकलम
प्यकलाकलितोतरं सुभदुर्भगरूपधरंवपुः प्रकटयत्सहसैव गोपयदिलसतीह हि कालवलं नष्ट ४४ इति श्रीवा

सुद्रस्यातुच्छस्य महत्प्रवस्तुजातस्य मध्येयस्यायंतत्करोन भवति तन्नास्तीति संबंधः ४३ धिष्टसंचरिणितामृत्युमुखेपातिताम्रजं
तवोयेन तथाभूतेन कल्पेः सपर्वस्तद्रूपेण केलिवि लासेन न विधंते भावायस्य तथाभूतः सन् सप्तप्राविवभावरूपाज्ञातावभासके
न स्वात्मना स्वाधिष्ठानब्रह्मचैतमेन तस्मिन्नेवात्मनिरमते विश्राम्य विनततः पृथग्बिभज्यत इत्यर्थः एवं प्रलये विश्राम्याप्यपु
नः सर्गस्य काले विश्वस्य कर्त्तृभोक्तासंहर्त्तास्मर्त्तत्वादिसर्ववस्तु भावंगतः स्वयमेव भवतीति शेषः न कलाभिर्बुद्धि कोशलः
कुलितं केनापि निश्चितं आंतरं रहस्यं यस्य तथा शुभगं पुण्यफलभोगानुरूपं तद्विपरीतं दुर्भगं यद्रूपं तस्य धरं सकलमपि वपुः प्र
कटयत् गोपयदुपसंहरच्च विलसति हीति प्रसिद्धौ इह जगतिकाले स्पवलं नष्टप्रसिद्धमेवत्यर्थः ४४ इति श्रीवा शिष्यावे

अनंते अपरिदिने अनंता यो भविच अत एव आपारपर्यं ते पूर्वोत्तरावधिभूमेव ब्रह्मणि प्रेम्देशे च वहुपीठं प्रतिष्ठितं २६ कचि
 दि शिष्यो जनादौ श्यामे स्तमो भिस्तम इव वा श्यामं कचिदि नराकारपादौ कचि कुड्यकुस्ती दोरे क्तं शून्यस्वभावं स्वकार्यं ३० संली
 नानामसंख्य प्राणिसंसारणां सारवत्परिशिष्टया स्वात्मसत्तया स्वरूपस्थित्या सर्वाधारत्वाद्भिरघनपा निवहुपदः प्रतिष्ठितस्तद्ग
 वे ३१ ३२ घनहेलया अनास्थया पालयति न विनाशयति अनहंकारं निरभिमानं यथा स्यात्तथा आततं चिस्तीरौ ३३ यामिनीरा

अनंता पारपर्यंतं बहुपीठं निजं वपुः महो शैलवदुत्तुंगमवलंब्य बस्थितः कचिच्छ्यामतमः श्यामं कचिक्कोतियुतंतं
 द्येनापि कचिद्रिक्तं स्वभावं भावयस्थितः संलीनामख्यसंसारसारया स्वात्मसत्तया ऊर्वा विमानघनया निवहुपदतां
 गतः ३१ न विद्यते नाद्रियते नायाति न च गच्छति नास्तमेति न चोदेति महाकल्पशतैरपि केवलं जगदभलीलया
 घनहेलया पालयति नानात्मन मनहंकारमाततं यामिनीपंककलितां दिनकोकनदावलीं मे भ्रमदिकां स्वात्मस
 रस्याप्यपस्थितः ३५ गृहीत्वा कृपणाः कृष्णं रजनीं जीरोमार्जनीं आलोककनकं तौ दानाहरस्य भितो गिदिं सं
 चारयन् क्रियां गुल्या कोणकेष्वर्कदीपिकां जगत्समन्वित्कार्पणत्वं मिस्तीति वीक्षते जगज्जीरौकुटी कीर्णनिर्णय
 त्युग्रकोटेरे क्रमेण गुणवत्त्वोक्तमणीं नृत्सुसमुद्रके ३८

त्रिः सैवमालिन्या संकस्तस्यात्कलितां उद्धृतां दिनान्मेव कोकनदावलीं रक्तोत्पलसमूहः स्वात्मा कालस्य रूपमेव संरतस्मिन्
 ३५ कृपणो लुब्धः अत एव नूतनवसंमार्जयंत रसपादना समर्थः सक्तमार्जनेन बहुतरुनकनकलामे प्यसंनुष्टयेति भावः गि
 दिकेन ककोचलं अत एव कनकसौदान गिदिः शिरोनि तिगम्यते ३५ प्रकारांतराण्यकार्पणमाहृत्य चारयन्नितिको
 णकेषु दिक्कोणेषु ३६ सूर्यान्तराण्यनुरूपः हरेच निनिमेषस्तव ३७ जगदेव जीरौकुटी तृणगृहं तत्र कीर्णान् प्रमादात्पतितान्
 मुत्सुरवसमुद्रकः संपुटकस्तस्मिन् ३८ " " "

वा० टी०
वे० रा०
५३
ल ३
तस्य भुजावच्छेपे जयेन्त्येव ता रोदानवादि वधकी डार्थे वा जारम् शकुंतकः पत्नीकृतः सकीदृक् विरावी गजेन शीलः
विकटोडः सहस्रास्कोटो भुजास्फालन ध्वनियस्य सटाभिः केसरैर्विकटोददेशः पीनोऽसः कंधो यस्य ७ महाकालः पाषाणा
ख्यापिकायां वक्ष्यमाणः संहारभैरवो लीलां च कोकिलबालकः कृतः सोपिकी द्रुतस्य ब्रह्मांडमालाधारितवान् नानालानुद्य
दितवीर्यो वस्तु रूपतो ध्वनितश्च भ्रमधुरः यद्यपि तत्स रूपध्व नी अन्येषां भाषणेन तथा पिततोप्युग्रशीलानां दृष्ट्या मधुराववे
तितयोक्तिः शरद्योमेव श्रममलस्य च्छकांतिः = स्फूर्जितं टंकारध्वनिः वातांनिः सारितादुःखशरावलिर्ध्वनितस्याभावः
संहारस्तन्नामा कोदंडो धनुः सर्वः परिस्फुरति ६ भ्रमस्त्वपिलक्ष्मिषु स्वयंचलनप्यमो धवाणत्वालक्ष्मि विदारयन् अत
एव सर्वेभ्यो लक्ष्मिभेदिभ्यः परिउपरिविलसन् अतएव जरनिजगतिजनिता संपादिता विलाः व्याकुलाः मर्कटः मर्कटः
विरावी विकटास्कोटो नृसिंहो भुजपंजरे सटा विकटपीनोऽसः कृतकीडा शकुंतकः ७ अलानुवीर्यामधुरः शरद्योमालस
विः देवः किल महाकालो लोको किल बालकः = अजस्रस्फूर्जिताकाशे वांतदुःस्वशरावलिः अभावनामको दंडः परि
स्फुरतिसर्वितः ६ अनुत्तमस्त्वधिकविलासपंडितो भ्रमञ्चलनपरि विसन् विदारयन् जरजगन्निविलो लमर्कटः परिस्फुर
तिवपरिहृत्काल ईहते १० काल विलासो नाम चतुर्विंशः सर्गः २४ श्रीराम उवाच ॥ अत्रैव दुर्विलासो नृचडा मणिदिहापरः का
वच्चपलघटयो विषलं पटजनायेन स तथा विधः काले भोजकुमारः परिस्फुरद्वपरिराजमान् शरीरः ईहते मृगया विहारेण चेष
तमर्कटत्वेन रूपं तु प्रक्रमविशेषणानुगुणत्वादनभिप्रेतं ॥ १० इति श्रीवाशिष्ठता वेरा० रा० चतुर्विंशः सर्गः २४ अपरस्यात्र का
लसंक्रयात्फलरूपिणः त्वित्रोनियतिका तस्य नृत्यविस्तर ईर्यते एवमहाकालराजपुत्रत्वेनो वरुणितदुपाधिभूतं क्रियात्मकं कालं तद्विनो
दायैव रूपेणानर्कत्वेन परिकल्प्यवर्ण पितुमुपक्रमते अत्रैवेत्यादिना दुष्टे विलासो येषां ते पुच्छामणिदिवप्रेषः अपरः स्वीकृतादयः

तस्य भुजावच्छेपे जयेन्त्येव ता रोदानवादि वधकी डार्थे वा जारम् शकुंतकः पत्नीकृतः सकीदृक् विरावी गजेन शीलः
विकटोडः सहस्रास्कोटो भुजास्फालन ध्वनियस्य सटाभिः केसरैर्विकटोददेशः पीनोऽसः कंधो यस्य ७ महाकालः पाषाणा
ख्यापिकायां वक्ष्यमाणः संहारभैरवो लीलां च कोकिलबालकः कृतः सोपिकी द्रुतस्य ब्रह्मांडमालाधारितवान् नानालानुद्य
दितवीर्यो वस्तु रूपतो ध्वनितश्च भ्रमधुरः यद्यपि तत्स रूपध्व नी अन्येषां भाषणेन तथा पिततोप्युग्रशीलानां दृष्ट्या मधुराववे
तितयोक्तिः शरद्योमेव श्रममलस्य च्छकांतिः = स्फूर्जितं टंकारध्वनिः वातांनिः सारितादुःखशरावलिर्ध्वनितस्याभावः
संहारस्तन्नामा कोदंडो धनुः सर्वः परिस्फुरति ६ भ्रमस्त्वपिलक्ष्मिषु स्वयंचलनप्यमो धवाणत्वालक्ष्मि विदारयन् अत
एव सर्वेभ्यो लक्ष्मिभेदिभ्यः परिउपरिविलसन् अतएव जरनिजगतिजनिता संपादिता विलाः व्याकुलाः मर्कटः मर्कटः
विरावी विकटास्कोटो नृसिंहो भुजपंजरे सटा विकटपीनोऽसः कृतकीडा शकुंतकः ७ अलानुवीर्यामधुरः शरद्योमालस
विः देवः किल महाकालो लोको किल बालकः = अजस्रस्फूर्जिताकाशे वांतदुःस्वशरावलिः अभावनामको दंडः परि
स्फुरतिसर्वितः ६ अनुत्तमस्त्वधिकविलासपंडितो भ्रमञ्चलनपरि विसन् विदारयन् जरजगन्निविलो लमर्कटः परिस्फुर
तिवपरिहृत्काल ईहते १० काल विलासो नाम चतुर्विंशः सर्गः २४ श्रीराम उवाच ॥ अत्रैव दुर्विलासो नृचडा मणिदिहापरः का
वच्चपलघटयो विषलं पटजनायेन स तथा विधः काले भोजकुमारः परिस्फुरद्वपरिराजमान् शरीरः ईहते मृगया विहारेण चेष
तमर्कटत्वेन रूपं तु प्रक्रमविशेषणानुगुणत्वादनभिप्रेतं ॥ १० इति श्रीवाशिष्ठता वेरा० रा० चतुर्विंशः सर्गः २४ अपरस्यात्र का
लसंक्रयात्फलरूपिणः त्वित्रोनियतिका तस्य नृत्यविस्तर ईर्यते एवमहाकालराजपुत्रत्वेनो वरुणितदुपाधिभूतं क्रियात्मकं कालं तद्विनो
दायैव रूपेणानर्कत्वेन परिकल्प्यवर्ण पितुमुपक्रमते अत्रैवेत्यादिना दुष्टे विलासो येषां ते पुच्छामणिदिवप्रेषः अपरः स्वीकृतादयः

स एव वर्णिते कालश्चेदाप्रियतमान्वितः मृगयाकौतुकविहराजपुत्रयाधुना सांप्रतंतमेव कालं मृगयाकौतुकविहारिम
हाराजोपुत्रभावेन रूपयितुं प्रतिजानीते अस्येति उद्गमराउद्गताः लीलायस्य दूरे अस्ताः निरस्ताः सकलापदोषस्य अकलि
तौजसः अचिंत्यपराक्रमस्य राजते प्रसिद्धं सूर्यचंद्रादीनपि प्रकाशयत् दीपित इति राजापरं वसतस्य अनादिमायामहिषीसंब
धः लक्ष्म्यरूपत्वात् जगद्यौवराज्यसंपन्नोक्तत्वाच्च पुत्रस्य कालस्य वर्णित इति शेषः १ अस्योवकल्पकालमहाराणिवः
क्रीडापुष्करिणीकृतः इत्युत्तरत्र संबन्धः अत्रैभस्ताम्येव मृगवृज्जांतेः वध्यानामपि बधकविनो देहे तु त्वात्तीया आखेट

प्रशमउवाच ॥ अस्योद्गमरलीलस्य द्रागस्तसकलापदः संसारराजपुत्रस्य कालस्याकलितौजसः १
अस्यैवाचरतो दीनैर्मुग्धैर्भूतमृगवृजैः आखेटकंजर्जरेते जगद्गंगलजालके २ एकदेशोलसच्चातृव
उवाच लपेकजा क्रीडापुष्करिणीरम्याकल्पकालमहाराणिवः ३ कटुतिक्ताम्लभृताघेसदधिच्चीरसागरेः
तैरेव तैः पयुषितैर्जगद्भिः कल्पवर्त्तनं ४ चंडीचतुरस्येवारासर्वमातृगणांविता संसारवनविन्यस्ताव्याघ्रीभृतौ
घघातिनी ५ पृथ्वीकरतले पृथ्वीपानपात्रीरसान्विता कमलोत्पलकल्लारलोलजालकमालिता ६ ॥ ॥

कंमृगयाविनोदं २३ भूतपदंप्रत्येकसंबध्यते दधिच्चीरादिसागरस्यंहितैः तैस्तैरेव प्रत्यहमेकरूपैः पयुषितैश्चैरैः स्थितैर्ज
गद्भिः कल्पवर्त्तनं प्रातरशानंतस्येत्यनुषज्यते कटुतिक्तादध्यादिसहितपयुषितं प्रातराशोद्रविडेषु प्रसिद्धः ४ तस्यानुरूपो
प्रियामाह चंडी ति व्याघ्रीवभृतौ घघाति तितिनी संसारवने विन्यस्ता विहर्तुं विनियुक्ता चंडी कालरात्रिस्तस्य प्रियेति शेषः त
स्य पानपात्रीमाह पृथ्वीति पृथ्वीभूरेव तस्य करतले पृथ्वीमहती पानपात्री आसवसौगंध्यशोभाघर्षपानपात्रा अपि
कमलोत्पलादिजालसमावृतत्वसंभवति ६

तत्र द्वितीयं सूचीकटाहं न्यायेन प्रथमं वर्णयति क्रियेति क्रियात्र फल सिद्धिः समीहितमभिलषितं २ भूतसंततिः प्राणिनिकायः ता
 पेनातेपेन हिममालानी हारपटली विधुरितां विनाशितां सर्वस्याप्यनर्थस्य स्वकर्मकृतत्वादिति भावः ३ आभोगविस्तीर्णं जगन्मंडलं
 वर्तमानागरं नृत्यशाला रागघषादिप्रयुक्तप्रवृत्त्यतिशयस्य सर्वप्राणिप्रत्यक्षत्वात् नृत्तमस्य विस्तरणवर्णने ४ अघंशात्वेकं गम्यत्वा वि
 श्वासदाढ्याय विस्तरणवर्णयितुमुपक्रमते तृतीयमित्यादिना पूर्वसर्गात् प्रापेक्षया तृतीयं कापालिकवेषः कापालिकवेषः ५ निय
 त्तिः कृतस्य कर्मणः फलान्वेषे भावनियमः तस्यामतिरागिणः अवश्यं फलं प्रयच्छत इत्यर्थः तस्यागे पुंश्रवणा न्याह शेषयति त्रिधा

क्रियामार्गद्वितेयस्य स्वपदेत्यं दूरुपिणः नान्यदालक्ष्यते रूपेण कर्म न समीहितं तेनेयमभिलाभूतसंततिः परिषे लवा
 तापेन हिममालेनीता विधुरतां भृशं यदि दंदुपेत किंचिज्जगदभोगिमेडलं तत्र स्पनर्तनागारमिहासावति नृत्यति ४ नृ
 तीयेन कृतं तं तेति नाम विभक्त्युदाहरणं कापालिकवपुर्भूतदेवं जगति नृत्यति नृत्यतो हि कृतं तं तस्य नितातमिव रागिणः नि
 संनियतिकांतायां मुनेषु समकाशिता ६ शेषः शशिकलाशुभोगंगावाहश्च तौ त्रिधा उपवीते अवीते च उभौ संसारवृत्तसि
 ७ चंद्रार्कमंडले हेमकटकोकरमूलयो लीलासरसि जहते वसन्तसांडकरिणिका ताराविंडुचिरं लोलपुष्करावतपल
 वं एकाशीवपयोधौ तमेकमं वरं वरं ८ एवं रूपं तस्याग्रनियतिर्नित्यकामिनो अनस्तमितसं रंभमारंभैः पयि नृत्यति १०
 तस्यानर्त नलोलाया जगन्मंडलकोटरे अरुद्रस्य दक्षपाया आगमायाय च चुरे २१

प्रसिद्धे गंगावाहो गंगाप्रवाहः चकारेण भुवि तयोरेकशेषेण ताविति परमर्शः अवीते प्राचीना वी संसरत्यस्मिन्निति संसारखे लोभं
 तदेव कलः करमूलयोः प्रकोष्ठयोः वल्गांडकरिणिकाभूतः ८ विद्वश्चिद्विद्वद्वः पुष्करावतौ सिंवर्तमैधौ पल्लवौ दोषेयस्य धौतं
 जालितं अंवरमाकाशमेवां वरं वल्गां कापालिकानां मध्यस्थिद्रकं वाव सिलैककं चांवरधादिप्रसिद्धः ९ अनस्तमितसं रंभमविरतप्र
 लयं प्राणिसत्यकभोगानुकूलकार्यमैवे १० अरुद्रस्य दक्षपायाः अप्रतिवडु क्रियाशक्तेः नृत्यद्रव्यप्राणिनो आगमायाया भ्यां चं च
 रं चं चले चरतेः पंचाचविपडुकिं चरफलो प्रेत्य भासस्यनुक इत्यरस्या ८

वा०टी०
वै०रा०
५५

मकरिकादिलांछनानि अयेषां कंकरोषु विजीवनि प्रसिद्धानि तैलक्षण्यार्चजीबोल्लसदिति २८ अवहाराः शास्त्रीयाः स्वाभावि
काश्चन एवमहं तोलक्षणाभूतरोभावर्त्ताः रजस्तमसीप्रकृतिगुणौ २९ तांडवस्योद्भवस्य स्तथा विधानं त्पुनरेण संवेधः ३०
लास्यमयी अभिनयप्रचुरां ३१ आचाराणां श्रोतस्मात्तदिसत्कर्मणां चारु कलनां सम्प्रवृत्तिं प्रचलां कृतत्रेतयोः चलांक लिख
परयोः रचनोक्ती उपबिकादिरूपां ३२ ॥ इति श्री वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे ० रो पंचविंशतितमः सर्गः २५ इह प्रपंचते दोषे

जीबोल्लसन्मकरिका रलते जो भिन्नज्वला यन्नाधिकं करण्येणी भुजयोरस्य भूषणं व्यवहारमहावर्त्तिसुखदः
खपरंपरा २९ रजः एतत्तमः प्रपाराशालितस्य राजते एवं प्रायः सकल्पान्ते कृतांतस्तोडवोद्भवा उपसंहृत्य नृते हां
स्रक्शासहमहेश्वरः ३० पुनर्लास्यमयी मृत्पुलीलां स्वर्गस्वरूपिणी ततोतीमांजराशोकदुःखाभिभवभूषितां भूषः
करोति भुवनानि चरांतराणि लोकांतराणि जलजालककल्पनां च आचारचारुकलनां च चलां च पंचकाध्या
भकजनोरचनामलिन्नः इति कृतांतविलसितं नाम पंचविंशतितमः सर्गः २५ ॥ श्रीराम उवाच ॥ वृत्ते स्मिन्नेव मे ते
षां कालादीनां महामुने संसारनाम्निकैवाय्यामादशानां च तत्विह १ विक्तीता इव तिष्ठाम एतैर्देवादिभिरप्य मु
ने प्रपंचरचनैर्मुग्धावनमृगा इव एषो नार्येय आम्नायः कालः कमलनोन्मुखः जगत्पविरतं लोकं पातयत्याथ

भूदिसंसारदुर्दशा कालादिपारतंत्र्येण वैराग्यसोपपत्तये करोत्येवं कालः किं तेनुतत इत्याशङ्क्य कालादिसर्वस्तुषु स्वस्य दोष
दर्शनं प्रपंचविषयं सत्फलं वैराग्यरूपानास्या संपत्तिं दर्शयति वृत्त इत्यादिना एवमुक्तं रूपं वृत्ते चरित्रे अस्था आश्वासः १ देवं
प्राक्तनं कर्म आदिः प्रधानं येषां ते एतेः प्रागुक्तैश्चतुर्भिः शब्दादिविषयप्रपंचरचनैर्मुग्धामोहताः २ आम्नायश्चरित्राभ्यां सोप
स्य आचरितं असमाप्नोति जीवितादित्वा सततमिति वासमासोक्त्या अनार्यः शिष्टैरपरिज्वहीतः समाम्नायोवोद्वाह्यसंस्था
स्त्रोपदेशाय स्य कवलनोन्मुख उदरभरणमात्रपरः कालनामा धूर्तः असन्मार्गप्रवर्तनेन लोकं जनमिसर्पंतिरमपि गम्यते ३

उष्करावतीख्याः संवत्तमेघाएववडमरोडमरुक्तंतस्योडामरारवैरु द्रुटशब्दैः तुंवरादयोगंधर्वाः २१ इत्यंनि च तेः सपरिकरं न
 तमपवर्णितद्रुत्तरपितद्वर्णीयन्भूषणान्याहन्त्यइत्यादिना अंतः प्रागुक्तं तस्य शालोतः चेद्रमंडलनवत्पमाणाकुंड लभतेना
 सितः शोभमानस्य तारकाभिश्चंद्रिकया चितारकालक्षणा चंद्रप्रतिकृतिभिश्च चारुमनोहरं व्योमैववपिच्छं तेनावचलिनः २२
 चितं केशस्य कृतांतस्य अवरण इत्युत्तराणान्वतः २२ एकास्मिन्दक्षिणोऽवरणो कर्णो अस्थिमृदिका मुद्रिकारं कुंडलं कापालिकानुरूपं ॥
 अपरेवामेकं कर्णिका कर्णो भूषणं कुंडलमिति यावत् २३ अत्र अनयोरेकं कर्मणि योः श्रेणीति शृंगवाहल्यात् कल्पद्रुमां उभेदाद्या २४

प्रवत्तपुष्करावती उमरोडामरारवैः तस्याः किल पलायंते तुंवसंदयः २१ नृत्यतांतः कृतांतस्य चेद्रमंडलभासिनः तारका
 चेद्रिका चारुव्योमपिच्छावचलिनः २२ एकस्मिन् चरणे दीप्ता हिमवानस्थिमृदिका अपरे च महामेरुः कान्ताकांचनकर्णिका
 २३ अत्रैव कुंडले लोले बंधा कौण्डिण्डमंडले लोका लोकाचलश्रेणी सवतः कटिमेखला २४ इतश्चेतश्च गच्छंतीति
 ध्रुवध्रुवलयकर्णिका अर्चितैः २६ संसारबंधनादीर्घपाशो कालकरच्युते शेषभोगमहास्त्रप्रोतेमालास्य शोभते २७

विधुधलयः कर्णिका कर्णिका कृति कंकरांनीरदामेघाएव नानावर्णत्वाद्दृष्ट्रपट्टादिपटच्चरिघटितकंधाः २५ क्षीरो
 भोजगद्गाः हृदयगोच्योवांतैः कृतांतैर्मृत्युभिः संभृतैर्मिलितैर्विवस्थितैर्मुसलादिभिरुचिता अस्पृशालाशोभते इत्युत्तरे
 णान्वयः २६ शेषस्य नागराजस्य भोगः शरीरं आयुधभृच्छरीरसामाग्योपलक्षणा मेतत् प्राप्य भिक्कुसुमसलसंबंधात् शो
 भं ग्रहणं तदेव महास्त्रं तत्र प्रोत इति संबद्धे कालस्य हवींक्षिराजपुत्रस्य करादेवाच्युते संसराणशीलस्य जीवमृगसंघस्य बंधना
 य आमुक्तैः पाशैश्च चित्तमाला अस्पृकृतांतस्य कटेशोभते २७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

लं दोलितभातिनीरदांशुकपट्टिका २५ मुसलैः पट्टिशैः प्रातैः शूलैस्तोमरमुडरैः तीक्ष्णैः तीक्ष्णजगद्वातकृतैर्हैर्विवसंभ १

वा० १०
वे० रा०
१६

एतत्पिपेदेशादन्वयविच्छेदप्रपेदेशोक्तवत्तरसं
ख्यतिरवकाशत्वमिति यावत् २३

सञ्चमकृतयः आत्मसूक्तिवमकारा दोषाणां परतः किमो ध्वजिनः रसाः अनुरागाः नीरसतां प्रत्यनुरागस्य तां विषयास्पृहाय
तामिति वा १३ वस्तुप्रलौकिकं चित्तं दत्तं प्रतिनिवेशितमिति यावत् अभाववेधितां नाशयन्ताः १४ नोपगच्छतीत्यादिलेकि
अतिदोलभोक्तिः ननु स्वस्य प्रक्रमविरोधात् १५ अधिगम्यते लभ्यते १६ स्थिजीवनं अवस्तुनि फलविषये १७ मांघेनमो
र्येण पातैकपरमं नाशैकपर्यवसितं १८ ननु धार्मिकस्य तव कथं गतिर्न विधत्ते तत्राह क्वचिदिति स्वर्गादिगतेरपि अने

वांछाविषयशालिन्यः सञ्चमकृतयः सताः नार्यो दोषपताकिन्योरसानीरसतांगताः वस्त्ववस्तुतया ज्ञातं
दत्तचित्तमहंकृतौ अभाववेधिताभावा भवन्तो नाधिगम्यते १५ तप्यते केवलं साधोमातिराकुलितांतरा रागरेणो
विलसति विरागो नोपगच्छति १५ रजोगुणहतादृष्टिस्तमः संपदिवर्द्धते न चाधिगम्यते सत्त्वं तत्त्वमस्य तदूरतः १६
स्थितिरस्मिरतां या ताभ्यतिरागमनोमुखी धृतिमाधुर्यमायातारतिर्नि यमवस्तुनि १७ मतिमांघेनमालिना
पातैकपरमं वपुः ज्वलतीवजरादेहे प्रतिस्फुरति हुक्कृतं फलेन याति युवता दूरे सज्जनसंगतिः गतिर्न विधत्ते का
चित्क्वचिन्नोदतिस्यता १८ मनोविमुह्यतीचांतमुदिता दूरतांगता नोज्ज्वलाकरणे देति दूरात्तयाति नीच
ता २० धीरता धीरतामेति पातोत्पातपरोजनः सुलभोद्वर्जनाश्लेषो दुर्लभः सत्समागमः २१ आगमापायिनो
भावाभावनाभयवंधिनी नीयते केवलं कापि नित्यं भूतपरंपरा २२ दिशोपि हि न दृश्यते ते देशोप्यन्यायदेशमा
त्यतया स्वप्रसुखप्रापत्वादिति भावः १८ मुदिपरसुखदर्शनेन संतोषः नीचतासंयेन तद्भूतुरसूयादिर्गृह्यते २० अधीरतां अ
स्थिरतां पातोत्पातो मरणाजन्मनी ऊर्ध्वाधोगमने वा आश्लेषः संगः २१ भावना वासना भावे व्यपगते व्यपिसानापेतीति
भवेवंधनी वंधहेतुः भूतपरंपरा प्राणिनिकायः कालेनेति शेषः २२ दिशायासकालाद्वयं नास्ति तादृश्यतदेव प्रपंचयति दे

वास्थामादृशने २३
वास्थामादृशने २३
वास्थामादृशने २३

प्रतिदिशति प्रयच्छति प्रितिमेव काशसिद्धिश्च २३

साः क्रियाः प्रवृत्तयः शारीराः स्त्री लामानसवृत्ताः १२ ॥

इराशाभिरंतदेहति दारुणचेष्टादभ्यादिज्येष्ठावहिरपीतिशेषः तथा हस्योतेपियोजं ५ कालमर्घादरूपकृतांतस्यबलमा
 प्रियाइंद्रियाणांपरावज्यवृत्तिनिधिमलक्षणनिपतिर्नियतेषुसमाधिपरेषु उन्मुखीउद्युक्तातेषां धृतिं धैर्यं विधेयजयति तत्रहे
 तुः स्त्रीत्वादिति ५ अत्ररंतसूरां वपुर्जरांनीत्वाप्राप्यनिर्दयराजानांइहः स्वामी अतिनिर्दयइतियावत् सर्वाः वृत्तांताः
 पिभूतजातयः प्राणिजातयः विरक्तदशाफलविभवाः तु ११ अर्घ्याः भोगभ्रमयोविषयाः लोकावा = जडतयागोहेनह
 एषो नार्थसमाधायः कालः कवलनोन्मुखः जगत्पविरतंलोकं पा तयत्यापदयावे द्यहृत्यंतइराशाभिर्देवोदा
 तराचेष्टया लोकमुक्त्वाप्रकाशाभिज्वालाभिर्देहनोयथा धृतिं विधुरयतेषामर्घादरूपबलमा स्त्रीत्वात्स्व
 भावचपलानियतिनिधितोन्मुखी ग्रसतेविरतंभूतजालंसर्पइवानिलं कृतांतः कर्कशाचाराजरांनीत्वाजरंबपुः
 द यमोनिर्दया राजेंद्राजानं नामानुकंपते सर्वभूतदयोदारोजनो दुर्लभतांगतः ७ सर्वाएवमुनेफलविभवाभू
 तजातयः दुःखाथैवदरंताया दारुणाभोगभ्रमयः = आपुरसंतचपलंमृत्युरेकांतनिधुरः तारुण्येचातितर
 लंबाल्पंजडतयाहृतं ८ कलाकलंकितोलोकोबंधोभवबंधनं भोगाभवमहारोगः हृत्प्राग्भृगुहृत्पिका
 : १० शत्रवश्चेन्द्रियाण्येवसत्यंयातमसत्यतां प्रहरत्यात्मनेचात्मानमनसेवमरिषः ११ अहंकारः क लंकायवृद्ध
 यः परिपेलवाः क्रियादुःफलदायिन्मोलीलास्त्रीनिधुतांगताः १२ ॥ ॥ ॥
 तेअपनीतं ८ कलनंकलाविषयानुसंधानं १० सत्यंपरमार्थत आत्मतिष्ठहीतंतदेहादिविवेके असत्यतांअपरमार्था
 लता मनएवबंधहेतुत्वादियुधैस्तथाभूत आत्मानोभिमानात् मनोभूतआत्मानंमनसेवात्मनाप्रहरतीवहुः स्त्रीकरो
 ति ११ अहंकारोभिमानः प्रधानमंतः करणं कलंकायतां छनायत्वरूपदूषणायतियावत् उद्भयोध्यवसायिकास्तद्वृत्तयो

कल्पमात्रेण संकल्पमात्रेण तत्र चात्पंत्यारवशेषमपि जगत्तमहादोष इति भावः ३५ दोषांतराया ह कामदयादिना अ
 वा० टी० क्रमेण अनुचितप्रकारेण आक्रमवशीकृत्य नियतमीश्वरादिभेदेति चेन्न विप्रखलः स्यात् नासौ तथेसा ह जगदीशाने
 वै० रा० ति ३६ वसंत एव मत्तमातंगः कुसुमवर्षणमेव महद्वर्षणमिति व्यक्तरूपकं चापलमिति भयो आदिभावद्वयसंभेदः ३७
 ३८ बुद्धः प्रवृद्धतबः प्रसूयः - बोधप्रतिदुर्लभ इति भावः ३९ ध्वंसिहेत्वे हेतुः कालेति भाव इति शेषः ४० स्वेच्छित्तदोषल
 दिवि देवाभविनराः पातालेशु च भोगिनः कल्पिता कल्पमात्रेणानीयं ते जर्जरां दशां ३५ कामप्रजगदीशान
 रण लब्धपराक्रमः प्रक्रमेणैव विजांतो लोकमाक्रम्य चालति वसंतो मत्तमातंगो मदैः कुसुमवर्षणैः आ
 मोदितककुध्वज्ज्योतेन यतिचापलं अनुस्तांगनालोललोचना लोकिताकृती स्वस्थीकर्तुमनःशक्तो
 न विवेको महानपि परोपकारकारिणो परान्निपदितप्रया बुद्ध एव सर्ववभमेत्वात्मशीतलयाधिया ३९ उ
 त्पन्नध्वंसिनः कालवडवानलपातिनः संख्यातुं केन स्येते कलालजीवितां बुधो सर्व एव न रामो हाड
 राशायसिपाशिनः दोषगुल्मकसारंगा विशीरणि जन्मजंगले ४१ सहीयते जगति जन्मपरंपरासु लोक
 स्पेते रिहकु कर्मभिराप रंतत आकाशपादपलताकृतपाशकल्पेषां फलं न हि विचा विदोपि विद्वान् ४२
 अधोत्सवोयमृतुरेष तथैव यात्राते वधनः सुखमिदं सविशेषभोगं इत्थं सुधैव कलयन् सुविकल्पजालमा
 लालपेलवमतिर्जलितीह लोकः ४३ ॥ देवहवि लासवर्णनं नाम षड्विंशः सर्गः २६ ॥
 तपोषु शुल्मकेषु स्थिताः सारंगाः मृगापक्षिणो वा दुराशया शो न पाशिनो वज्राः संतो जन्मजंगले विशीरणि इति संबंधः ४१
 तैः उक्तदोषप्रयुक्तैः कुकर्मभिः कामनिषिद्धाचरणैरायुः संतीयते फलं स्वर्गनरकादि आकाशचेत्यादयस्तत्र लतापिप्सा
 तत्कृतकपाशालवनसदृशं प्रसारं निरालंबनदुःखयतनावसानस्थितिकमित्यर्थः अस्तातन्निवृत्त्युपायोदरेतच्चितापि दुर्लभं

57

अत्राह अथेति जलति विशीर्यते ४३ इति श्री
 वासिष्ठस्य तत्त्वप्रकाशे ० राषड्विंशः सर्गः
 २६

त्वादि ति भावः ३३ धराभूमिः श्रेयणे लकं ज्योतिः शस्त्रे तया
प्रसिद्धेः धिष्णो देवानामायातनभर्तृचक्रं ज्योतिश्चक्रं तनव

वा० टी०
वे० रा०
५८

लताप्रधानं काननं शाखाशतं परिभ्रमंत इति विशेषणम् ॥ अत्र शाखाभ्रगाः कालं प्रायुः क्षपयन्ति ॥ कृच्छ्रेषु
आपत्सु नोत्सिक्ते नागवित्तेन मनसा अभिरामानज्जर्णकोनशोप्यत्तितस्य समासः उपट्टाः समूहास्तरावतरंगा यस्मि
न्येतदंतमपिशौघोत्कशीर्षविमर्षप्रेत्यतिनशूराः नोत्कृष्टशूराः मृदुल्येति यावत् पेदेहं द्विधा भोधि वत्तमानविवेकवे
रागपादिना भाविनं च शूलान्नानोद्धेदेन त एव शूराः तच्च दुर्लभमुपायदोर्लभ्यादिति भावः ॥ अनुक्रमेण तत्रोपायोस्तु तत्राह
अस्ति चेति अप्यर्थ एवकारः कस्यचित्काचिदपि क्रिया आलोक्यं लेशेन नाशेन वारः क्षितं पर्यंतः संसारावसानं त

तस्माल्लताकाननचारिणो श्रीशाखाशतं काममहीकृतेषु परिभ्रमंतः क्षपयन्ति कालं मनोभ्रगानो फलमाप्नुवं
ति ॥ कृच्छ्रेषु दूरास्तविषादमोहाः स्वात्स्थेषु नोत्सिक्तमनाभिरामाः सुदुर्लभांसंप्रतिसंदरीभिरनाहतांतः कर
णामहांतः ॥ तंति मातंगघटातरंगं रणां बुधिये मम दृष्ट्या शूराः शूरास्त एव ह मनस्तरंगं देहं द्विधा भोधि मिमं
तरंति ॥ ८ ॥ अप्यर्थं फलाभिरामानदृश्यते कश्चिदेव चित् क्रियादुराशाह तु चित्तवृत्तिर्धामिनेत्यविश्रान्तिमु
पेतिलोकः १० कीर्त्याजगदि कुहरं प्रतापैः श्रिया गृहं सत्त्वबलेन लक्ष्मी यै पूरयत्यक्षत धैर्यबंधान्ते गत्यासुल

हृपयफलं तेन अभिरामानदृश्यते तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवापन्नपरापजितो लोकः क्षीयत इत्यादि श्रुतेः कतक
फलस्य नाशनियमादि दृष्टनाशस्य दुःखपर्यवशितत्वाच्चेति भावः यां क्रियां पत्य-आश्रित्य विश्रान्तिं स्वास्थां २० अत्र असति
भाग्योदये कीर्तिप्रतापलक्ष्याद्यत्तलानामपि धैर्यादि क्षतिहे तुरागलोभादि प्रावाल्या दोर्लभं तत्र किं वाच्यं महाफलस्य मो
क्षस्येति भिप्रेत्याह कीर्त्येति श्रिया संपदा गृहं अर्धगृहं सत्त्वबलेन सात्विकक्षमाविनयो दार्यादिवलेन लक्ष्मीः तेव हि सा पू
र्णवराजते ११ ॥ ॥ ॥ ॥

उक्तानुक्तेषु भावेषु निश्चेय सविरोधिषु विस्तरणपुनर्देष्टव्यैराग्यायेहकीर्तिताः प्रत्येकमुक्तेषु केषुच भावेषु समुच्चित्य दोषांतराणि
 यः प्रपेक्षं चित्तविश्रान्तिहेत्वलाभं दर्शयति अन्यच्चैत्यादिना अन्यच्चशृण्वतिशेषः आयाततोमुनेरभवेत्तु तत्स्वरूपजगत्स्वरूपे येन ल
 ध्येन चेतोऽतिविश्रान्तिपूर्णाकामतामुपैति तत्रादृशं किंचिदपि अर्थजातं नायति चेत् सिततो अन्यच्च तत्त्वं नायाति न लभ्यत इति वार्थः
 दारावदपेक्षिदिगुहाः विशेषेण दूयतेऽयतेऽपतपतिकेवलं पुरुषार्थसाधनमन्यतया व्यर्थायः सपणेनेत्यर्थः २ जीवितं जीव

श्रीराम उवाच ॥ अन्यच्च ताताति तस्य मरये मनोरमे चेह जगत्स्वरूपे न किंचिदायाति तदर्थं जातं येनाति विश्रान्तिमुपै
 ति चेतः १ वाल्पेगते कल्पितकाललोले मनोमगेदारदशेषजीर्ण शरीरके जने रतां प्रयोते विदूयते केवलमेव लो
 कः २ जरावृषाराभिहतां शरीरसरोजिनो दूरतरे विमुच्य स्रगाद्भूते जीवितचंचरीके जनस्य संसारसरोज्यशुक्लं ३
 यदायदापाकमुपैति नूनं तदा तदेयं रतिमातनोति जराभर्तानल्पनवप्रसूना विजर्जराकामलतानराणां ४ तृष्णान
 दी सारतुरमवाह्यप्रस्ताखिलनंतपदार्थजाता तदस्थसंतोषसुखसमूलनिकाशदत्तावहतीहलोके ५ शरीरमोश्म
 र्मनिबंधवद्भ्रमर्वाधुधावाललिताभ्रमंती प्रलोड्यते पंचविदिंद्रियाख्यैरधो भवंती मधुरैरधीरा ६ ॥ ॥

मंसखचंचरीकोभ्रमरः संसारो वैहिकसंसारं भस्मदेव सारः ३ रतिं प्रीतिमातनोति मृत्योदिति शेषः नराणां काय एव लातव
 ह्नी ४ सारतरोगतरो बलतरो वा मूलनिकाशेव प्रविकृतं नंतत्र दत्ता समर्था ५ चर्मणानिबंधनेन प्राज्ञादनेवद्वा चर्मम
 यातः ६ दक्षिणादेशे प्रसिद्धा उग्रिभिर्दालुलिता व्याकुलिता स्वतश्च लघुत्वाद्भ्रमंती अंतराः वाधो भवंती मज्जनोन्मुखी इंद्रिय
 ग्राहेरपि प्रलोड्यते यातो धीरानविद्यते धीरा विवेकाधीमंतो वैराग्यधैर्यशालिनो वा जीवपित्यां तथा विधा ६ ॥ ॥

वा०२१०
वे०२१०
५६

उक्तमेवाप्यमासुरसंपदितारप्रदर्शनेन प्रपंचयति इमा नीत्यादिना इमानिहितानि सद्यः कर्तव्यानि विप्रकृष्टा निदेशा
कालांतरे कर्तव्यानीति विभातानि निरंतरं चिंतितानि अपर्यंतमनोरमाणि परिणामे अनर्थरूपाणि जायानां ज्ञानां
चरंजनेन प्रियाचरेण न देहजरांतं चे तो पि जरयंति विवेकाद्दृश्यंतीति यावत् १७ कुतोप्येहाभिः कतिपयैरेव दिनेः

इमाव्यमूनीति विभाविता निकायाण्यपर्यंतमनोरमाणि जनस्य जाया जनरंजनेन जवाज्जरांतं जरयंति चेत्तः
१७ पर्याप्तिजीर्णानि यथातरुणां समेत्य जन्माश्रयं प्रयोति तथैव लोकाः स्वविवेकहीनाः समेत्य गच्छंति
कुतोप्येहाभिः १८ इतस्ततो दूरतरे विहृत्य प्रविश्य गेहं दिवसावसाने विवेकिलोकाश्च यसाधु कर्म रिक्ते हि
रात्रौ कडपैति निद्रां १९ विद्रवितेशां जुने समते समागतायामर्षिभितश्च लक्ष्मां सेव्यंतरानि सुखानि यावत्ता
वत्समायाति कुतोपि मृत्युः २० कुतोपि संवर्द्धिततुल्यरूपैर्भावैरमीभिः स एतदष्टदृष्टैः विलोड्यमाना जनता ज
गत्यां न वेत्सुपाया तमहो नैपातं २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१८ अहिदिवसे विवेकिजनानां भुसरणान् भक्तमभिश्चरहिते सति कः निद्रा मुपैति विना मूढमिति शेषः १९
कुतोप्यनिर्द्धारिततत्त्वाद्देतोः संवर्द्धितैः भावैर्विषयैर्विलोड्यमाना भ्राष्ट्रमाणाः पातं मृत्युं यातमिति पाठे उपायातं
आगतं यातं चातं च अहः न वेति २१

सति तु भाग्योदये सर्वत्र सर्वाभिलषितप्राप्तिः सुलभेति पुरुषप्रलयवैयर्थ्यमभिप्रेत्याह अप्यंतरस्यमिति गिरेः श्रोतीशि
लाभपीषाभिपतिः कर्मधारयनिमित्तः पुंवद्भावः तन्मध्ये स्थितमपि वज्रनिर्मितत्वादयेद्यस्याभ्यंतरे संस्थितमपि वास
र्वसमाग्यजनमेति शेषः सिद्धयोऽपि प्रादयस्तेषां वेगेः स्वराभिः सहिताः आपद्गुहणं दृष्टान्तार्थं १२ अस्तिष्टपयंतेत्यनुपदे
क्तमेव प्रपंचयति उजाग्रेत्यादिना प्रकल्प्यते भ्रांत्येति शेषः अंतर्मत्सुकाले अपिरम्या अपिभोगविषयाः यत्र विषमूर्द्धिनावदुः
खोपैव १३ धर्मदिकानुसंगसंग्रहशून्यात् १४ आदौ धनार्जनभोगादस्मात्प्राचल्यत्कामार्थाभ्यासेव धर्मविप्लवतातराभिराकां

अप्यंतरस्य गिरिशैलभित्तेर्वज्रालयाभ्यंतरसंस्थितं वा सर्वसमायांतिसिद्धिवेगाः सर्वाः श्रियः संततमापदश्च १२
उजग्रदाराग्रधनंचवुड्याप्रकल्प्यते तातरसायनाभं सर्वंतुतत्रोपकरोत्यर्थात् यत्रातिरम्या विषमूर्द्धेनैव १३ विषा
दयुक्तो विषमामवस्थाभुपागतः कायवयोवसाने भावान्स्मरन्त्यानिह धर्मदिका जेतुं जरावानिह दह्यते ततः १४ कामा
र्थधर्माधिकृतान्तराभिः क्रियाभिरादौ दिवसानिनीत्वा चेतश्चलच्चरिणपि हिलोलं विप्रांतिमागच्छते केन पुंसः १५ पुरोग
तैरप्यनवाप्तस्ते सारंगिणीतुंगतरंगकल्पे क्रियाफलैर्देववशादुपेतैर्विडं व्यतेभिन्नरुचिर्हिलोकः १६ " " "

तावकाशाभिलौकिकक्रियाभिः बर्हिःशोभयस्त्वल्पपि च बर्हिमिव लोलं कायवयोवसाने इत्येतदन्नाभ्यनुषज्यते १५ ननु मासु धर्मा
र्जनशून्यानां चेतसि विप्रांतिस्तदार्जनवतां भयदादीनां तत्फललाभात् कुतोन सत्याशंक्यधर्मफलत्वेन पुत्रादेरप्यसारतामाह पुरोगतै
रिति तरंगवद्गुणैरतएव अनवाप्तस्ते रप्राप्तप्रायेः हियस्माद्रिन्ने अनात्मनिरुचिर्यस्य सलोको जनेति विडं व्यतेवं च्यते अयं भावः
स एव हि लाभ इत्युदात्मनः प्रियं बुवाणं प्रयाप्तिं योत्स्यतीति तथा च नतल्लाभादाश्वासइति १६ " " "

सर्वप्राणिनां प्रियत्वेन प्रसिद्धैरसुभिः प्राणैर्घजमानैस्त एव जनैः उका न रमेषाः पशवः हतशब्दः कुत्सायां कुक्षितक
 र्मलत्तरोष्णपेषुनद्धाः संतोदोषां जनैः कालवर्णं मुखं यथा स्यात्तथा क्रियते संस्कृतं येनैकैर्विषया शक्तिदहे दोष
 रणादिवलात्पीनतामेवोपेत्य स्थितं न विवेकवैराग्याद्यभ्यस्तमित्यर्थः अतएव हिते रोगे त्विग्निः संज्ञपनविशसनादि
 नाशरीरस्य बाधेन नाशेन हेतुना न भवन्ति असत्प्राया भवन्तीत्युक्तेना असन्नेव स भवति असद्भूतेति वेदचेदिति
 श्रुतेः यज्ञविशेषेषु मेवाणामपि पशुत्वं प्रसिद्धं एडकशब्दस्य ह्यगेषु बालत्तयाः अथवा यैरेव जनैः उकैः बोधकैः

प्रियासुभिः कालमुखं क्रियते जनैः उकास्ते हतकर्मवद्वाः यैः पीनतामेव वलादुपेत्य शरीरबाधेन न ते
 भवन्ति २२

स्वयं पीनतामुपेत्य स्थितास्त एव जनैः उकाः प्रियासुभिर्बलाद्गतकर्मपाशैर्वद्वाः कालस्य मृत्योर्मुखं प्रतिक्रियते
 उपह्रियन्ते अतएव कृतघ्ना असवः शरीरबाधेन हेतुना ते प्रियासवो न भवन्ति किंत्वप्रियाः शत्रवः तथा च न
 प्राणयो मरणमात्रपरेण भाव्यमिति भावः अथवा असुपोषणपरा अपि न भूठजनाः प्रियासवः तेषाम् मृत्युमुख
 प्रवेशोपायाचरणेन प्रत्युत प्राणविघातकत्वात् किंतु तत्त्वज्ञा एवेह प्रियासवः प्राणानां तत्त्वदशानित्यात्मभाव
 मायाघरस्तकत्वात् अतस्तेः प्रियासुभिर्हठकर्मवद्वास्ते प्रसिद्धा भूठजनैः उकाः कालमुखमिव क्रियन्ते नाद्रियं
 त इति यावत् कस्तेष्वतिशयस्तत्राह यैस्तत्त्वज्ञानवलाच्छरीरत्रयं बाधेन पीनतामपरिहिन्नतामेवोपेत्य स्थितिमि
 ति हेतोस्ते जनैः उकवद्देहात्ममतयो न भवन्तीत्यथमेवातिशय इत्यर्थः २२ " " " "

वा० टी०
वे० रा०
६१

नत्वन्यासां प्रज्ञानां भंगरत्वेऽपि विरंच्यसालोक्यं प्राप्तानां कल्पायुषां न भंगरत्वमित्याशंक्याह कल्पेति कल्पौघनामतीतानागता
नंतकल्पानां संख्यायाः अकलने अपरिज्ञाने प्रावृत्यानिशेषात्कल्पाः अभिविस्तृष्टादिदशाक्षणा एवेति विरंच्या अपि कल्पाभि
धानत्तनजीविता एव अतो वयवशालिनि कालसमूहे लघुत्वदीर्घधियाश्चिराच्चिरजीवनबुद्धयोऽपि दृष्टकल्पनाधीनत्वादसत्याः
तुल्यन्यायेन ब्रह्मांशं अप्यनंतकोटिब्रह्मांडदृशा अणवणवत्परमाणुमहत्वादिबुद्धयोऽप्यसत्या बोध्याः ३२ एवं प्रकृतिद्वयौ विकार
जातमप्यसत्यमेव प्रतिभातीत्याह सर्वत्रेति त्वोच्ये संपदप्रकृतौ चातुरित्यादिवदभेदे तृतीया महीधराः वस्तुतः पाषाणा एवम

६१

कल्पाभिधानस्य जीविनो हि कल्पौघसंख्याकलने विरंच्याः अतः कला शालिनि कालजाले लघुत्वदीर्घत्वधि
योऽप्यसत्याः ३२ सर्वत्र पाषाणमयामहीधरा मृदामहीदरुभिरेव वृक्षाः मांसैर्जनाः पौष्टवज्रभावा नार्वे म स्तीह

विकारहीनं ३३

हीमदेवजनाः मासादित्येव कथं तर्हि पर्वतादिविशेषबुद्धिस्तत्राह पौष्टेति व्यवहाराय प्ररुषप्रकृतैर्नामिरूपसंकेतैः प्रतिनियतत्वभा
वा इत्यर्थः परमार्थतस्तु अर्हं सर्वसिद्धकारणादप्यनास्ति तथा च सर्वत्र न्यायसाम्यादिकारहीनं परित्यक्तविकारं सर्वजगत्प्रकृ
तिभूतमेव परमार्थवत्स्वीतिष्ठत्वा संभाव्यत इत्यर्थः अथवा अस्तु पर्वतादिविकाराणामसत्यत्वं तत्प्रकृतीनां पाषाणामृदा
दीनां ठतकुतस्तत्राह नार्वे मिति ते वा अपि स्वकारत्वादिह भोग्यवर्गविकारव्यतिरिक्तं नास्तीति मिथ्यात्वादप्यनाश्वास एवे
त्यर्थः ३३

जनस्य अंबुजस्येव संप्रतियौवने शरदिचये सौंदर्यसौ गंध्यादयो गुणाः शोभाज्वलाः स्थिता त एव गुणाः वाङ्मिकेन जर्जरत्वे
हेमं ते च देववशादि नद्याः संतः आश्वसनायाश्चित्तसमाधानस्य आघ्राणस्य दूरतरं प्रयाता दुर्लभा भविष्यंतीति न तेषु विश्वास
इति भावः २८ यत्र संसारे भुजलपवनादि देववशात् पुरुषोपकारमनपेक्षेवेति यावत् जन्माभिवृद्धिफलपुष्पादिसमृद्धिपेत्यस्य
देहभारेण धारणे न पुनः पुनर्जनेभ्यश्चाप्यत्र पुष्पफलादिभिः कृतोपकारोऽनपराध्यापितरु रक्षः कुठारेर्विल्लयते ह्रियते ।

शोभाज्वलादेववशादि नद्याः गुणाः स्थिताः संप्रति जर्जरत्वे आश्वसना दूरतरं प्रयाता जनस्य हेमं तदंबुजस्य
पुनः पुनर्देववशादुपेत्यस्य देहभारेण कृतोपकारः विल्लयते यत्र तरुः कुठारे राश्वसने तत्र हिकः प्रसंगः २९ मनोर
मत्या प्रतिदोषवृत्ते रंतर्विघाताय समुत्थितस्य विषङ्गमस्येव जनस्य संगदासाघते संप्रति मूर्ध्नि नैव ३० कास्तादृशो
यासुनसोतिदोषाः कास्तादिशेयासुनदुःखदाहः कालां प्रजायासुनभंगरत्वं कालाः क्रियासुननामभाया ३१

तन्मसंसारे तत्र प्रतिपदप्रसक्ता परास्या कृतोपकारस्य च मनुष्यस्याश्वसनेकः प्रसंगः तथा च मृत्युरल्पकारिणमपि
हनिष्यत्येवेति भावः २९ नन्वस्त्वचनदोषस्तस्यापि हिनैषिषु स्वजनेषु को दोषस्तत्राह मनोरमस्येति अतिशयितदोषाः
स्नेह भोगादिवृत्तयोदाह भ्रमणादिवृत्तयश्च यस्यात् अंतरूपशमस्य जीवितस्य च विघातायोद्युक्तस्योत्पन्नस्य च मूर्ध्नि नाम्
हताकस्मलं वा आसाघतइत्ययमेव दोष इति भावः संसादिदृष्टिषु कास्तादृशो दृश्यः क्रियालौकिकः मामाच्छलं ३१

वा० टी०
वे० श०
६२

आसक्तौवकेवलं पुरुषार्थहनिः प्रत्युतमहानर्थोपीत्याह आदानुमिति उत्कृष्टभोगशालिनां पदं स्थानं साम्प्रमाज्यधनादिवा
आदानुं संपादयितुं मिह नूस्वेरयतमानो लोकः शगलोभादिभोहेन स्वचेतसा सर्पहतः सन् अद्यास्मिन् पूर्ववयस्येव अशोकं
पतति अभुमर्थमर्थीतरत्नासेन इदयति पशुदित्यादिना पशुच्छागादिः पततीत्यनुषज्यते आनीताहरितावल्ली अर्थादिषु
अस्याकरीरादिवल्ली ३७ अवांतरे दुर्गमेगेर्तादिरावन्पस्तान्पतएव निरर्थकांशान्मंशतोपि प्राणिभिः प्राणिभिरनुपयोग्यताद्य

आदानुमिह न्यदमुत्तमानां स्वचेतसैवायहतोद्यलोलः पतत्यशोकं पशुरदिकूटादानीलवल्ली फलवांचये
व ३७ अवांतरन्यस्तनिरर्थकांशच्छायालतापत्रफलप्रसूनाः शरीरएलक्ष्य तसंपदश्च श्वभ्रदुमाश्च
ततानराश्च ३८ क्वचिज्जनामार्दवसंदरेषु क्वचित्कठोरेषु च संचरंति देशांतरालेषु निरंतरेषु वनांतत्वं
उच्चिबक्तस्मसाराः ३९

र्योनीतियावत् छायादीनियेवांतया विधाः श्वभ्रदुमाः शरीरेष्वशरीरपोषणाद्यैवोपभोगात् क्षताः मर्त्यनाशिना
विद्याविनयधानादिसंपदोयैस्तथाविधानराश्रतुल्याएव मर्त्यजन्मत्वादित्यर्थः निरर्थकांशे इति पाठे सप्तम्या अलु
क्छांदसः ३८ अथपि क्वचिद्भूमिका अपि विवेकिनो दुर्लभा इति वक्तुं जनधैविध्यमाह क्वचिदिति देशांतरालशब्दे
नावप्रकृतानुसाराच्चित्तभूमयोऽसंतेमार्दवं दयादानि एषा क्षमादिसौंदर्यविद्याविनयादिचतस्रस्तत्कठोरेषु क्रोध
लोभेनेषु र्यशालिषु वनमध्यभागानां त्वं डेष्ववयवेषु ३९

नन्वेवंपदार्थानासत्येकचंजनानां व्यवहारभोगचमत्कारः नहि शक्तिरजतेन केकयां कर्तुं शक्यमित्याशंक्याह चमत्कृतिरिति इह
 मिथ्यापदार्थजाने व्यवहारकुशलतया मनस्विनां प्रेक्षावतामपि लोकानां चेतसि भोगचमत्कारकाराम्यनहारचमत्कृतिरपि प्रसिद्धा
 चित्ररूपानां प्रत्यक्षतां यतस्तथा विधाचमत्कृतिः कदाचित् केषांचित् नराणां स्वप्ने मिथ्याभूतमपि विषयमभिलक्ष्य एति प्राप्नोति
 श्रुत इति यावत् यद्यपि सर्वेषामपि स्वप्ने भोगाः प्रसिद्धास्तथा पितृवदुःखातिशयभोगां रंभे घटितेष्वजागरणदर्शनात् अवलोक्य
 द्वे सत्येव चिरभोगचमत्कृतिः यथा हरिश्चंद्रस्य स्वर्गनरकभोगयो रिति सूचनाय कदाचित् केषांचिदित्युक्तं ३५ ननु यद्यस्ति भोगच

चमत्कृतिश्चेहमनुष्णलोकचेतश्चमत्कारकरीनराणां स्वप्नेषु साधो विषयं कदाचित् केषांचिदप्येति न चित्ररू
 पा ३७ आद्यापि याते कल्पनाया आकाशवल्लीफलवन्महत्वे उदेति नो लोभलवाहताना मुदारवृत्तांतमपीक

पिच १

येव ३५

मत्कृतिसर्हि किं अधुनैव विरज्यसे भोगान्मुक्ता उन्नेव पसि विरज्यात्मविचारस्य कर्तुं पुक्तत्वा शोकभोगाशक्तौ वैराग्यस्य वि
 चारस्य च देवदेर्तिमिथ्याह अद्येति अद्याधुना न ते पूर्वविषयि पाते स्मिन्तरे पिच वयसि आकाशवल्लीफलवन्मिथ्याभूता
 या अपि भोगासक्तिकल्पनायाः अविचारान्महत्वे सति भोगतत्साधनाहतानां नाशितानां पुरुषाणां यद्यप्यशक्तिप्रदत्वे लोभ
 वैपुल्यमस्येव तथापि विनाशे तस्य लेशोऽप्यलमिति सूचनाय लवग्रहणं उदारस्य सर्वोक्तस्य परमात्मनो यो वृत्तांतः स्वरू
 पणावात्तित्यचुराकथेव नो देति निरंतरं हि चारस्तु दूरविरस्त इति भावः ३६

॥

॥

॥

०

॥

॥

=

॥

॥

॥

कचव्यासाभिर्षिता १३१५ तामेववर्णयति द्वाभ्यां

शरिताविश्रीर्गोभविताम् ४

जनानां दुर्दशादृष्टा इ. खितस्तल्लितं देवं मिदति धातुरिति शब्दस्य अवेतनावाच्यतकल्पस्य धातुर्देवस्य यदि जीवन्त्यानेह
 शोनिदियः स्यादित्यभिप्रायः दिवसं प्रति दिने दिने कर्मप्रचनीयेनैव वीर्याघोतनान्नद्विचनं कृतं फलतो भीषणाभ्यायात
 मोरस्याणोवाशब्दः समुच्चये विलुलितांततमेः रागादिभिरसंतयाकुलचित्तैराकुलानि परिणामेकफलपाकेन इषिता
 रंभाभ्युदयाभिनवानिकायाणिकेजां विवेकिनां मनांसि न विस्मापयंति ५ उक्तमर्थमनूद्योपसंहरंस्तानि भित्तं स्वस्योद्देशं दृष्ट्वा
 यतिजन इति कुकलाभिः कोदित्यचानुर्भः सृजनो विवेकी दुःखैरसंजोऽसंबंधः तदविधुरैस्तदुहितमिन्नैरसंतं दुःखरहितैः

धातुर्नानादिदिवसं प्रति भीषणा निरण्याणि वा विलुलितांतनमाकुलानि कार्याणि कृष्टफलपाकहतोदवा
 निविस्मामयंति न शब्दस्य मतांसिकेषां ५० जनः कामासको विविधकुकलाचेष्टनपरः सतुत्त्वप्रेष
 स्मिन्नगति सुलभो नाथसृजनः किमाहुः स्वासंगाविधु रानूनमखिलाजाने तव्या कथमिव दशाजीवि
 तमयी ५१ अनिस्तता प्रतिपादनं नाम सप्तविंशतितमः सर्गः २० श्रीराम उवाच ॥ यजेदं दृश्यते किंचिद्गण
 त्स्यात्वरजंगमं तत्सर्वमस्थिरं ब्रह्म स्वप्रसंगस्य निभं १ सुष्कसागरसंकाशे निखातो यो बह्म दृश्यते स प्रा
 तरभ्रसंवीतो नगः संपद्यते मुने २ यो ब्रह्म ब्रह्मविस्तीर्णो विलीढगगनोचलः दिनैरेव स यात्सुवी समतां कूपतां
 च वा ३ यदंगमघसंवीतं कौशयस्वविलेपनैः दिग्बरतदेव श्वोदूरे विशरितावेद ४ ॥ ॥ ॥

साधनेः फलैर्वा विधुराराहेना अवशं दुःखानुबन्धिष्येवेति यावत् ४१ इति श्रीवाशिष्ठ ता० श्रौ० वे० सप्तविंशः सर्गः २० ॥
 इह सर्वेषु भोगेषु वैरस्य प्रतिपत्तये एष्यते सर्वभावानां विपर्ययस्त्वभावता सर्वभावानां चिरतपणीसस्वभावता दर्शनादपि न तेषां श्वासा इत्याहय च दमित्यादिना स्वप्ने संगमः सम्राजे मे लनं १ निष्ठातो गतः प्रातर्गृहात्
 चिरतपणीसस्वभावता दर्शनादपि न तेषां श्वासा इत्याहय च दमित्यादिना स्वप्ने संगमः सम्राजे मे लनं १ निष्ठातो गतः प्रातर्गृहात्
 कोतोतरोपलक्षणां वनतूह नवनसमुदायेन विलीढगगनं वितनभस्त

अवेतनावाच्यतकल्पस्य धातुर्देवस्य यदि जीवन्त्यानेह शोनिदियः स्यादित्यभिप्रायः दिवसं प्रति दिने दिने कर्मप्रचनीयेनैव वीर्याघोतनान्नद्विचनं कृतं फलतो भीषणाभ्यायात मोरस्याणोवाशब्दः समुच्चये विलुलितांततमेः रागादिभिरसंतयाकुलचित्तैराकुलानि परिणामेकफलपाकेन इषिता रंभाभ्युदयाभिनवानिकायाणिकेजां विवेकिनां मनांसि न विस्मापयंति ५ उक्तमर्थमनूद्योपसंहरंस्तानि भित्तं स्वस्योद्देशं दृष्ट्वा यतिजन इति कुकलाभिः कोदित्यचानुर्भः सृजनो विवेकी दुःखैरसंजोऽसंबंधः तदविधुरैस्तदुहितमिन्नैरसंतं दुःखरहितैः

प्रतीकैः सर्ववर्षिकुतरहितं २७

तडितमेवतडितमिवतरलं आलोकं आलोकनं १६ तडितसव विभवशालिनः १७ हतदग्धशब्दो १८ चिर्धत्तं पश्चादिज
म १९ कालः कालात्मारविः सूर्यः रचयन् भूतजातमिति शेषः सत्यहानि अतिवाह्य विनाशावधिं त्वरचितस्य भूत
जातस्येति शेषः २० अनुधावंतु सूर्यं वाडवं वडवानलं २१ वाडवस्य भांगलक्षणमाकहेः प्रसिद्धस्यानिधनत्वेन सं
शुद्धविशेषगानुपयोगात् २२ २३ त्वदंतेरोचंते २४ क्षणं अल्पकालं जनइति शेषः २५ निहतशब्दो निंदावचनो

तडितरलमालोकमातन्वानापुनः पुनः संसाररचना राजन्वृत्तशक्तेवराजते १६ दिवसास्ते महान्तस्ते संपद
स्ता क्रिया प्रवृत्ताः सर्वस्मृतिपंचपाते यामो वयमपि क्षणात् १७ प्रत्यहं क्षयमाधाति प्रत्यहं जायते पुनः अघा
पिहतस्त्राया नांतो स्यादग्धसंस्तुतेः १८ त्रियत्कंपरुषा यो त्रितिर्यचो नरतामपि देवाश्चा देवतायां त्रि किमिवे हवि
भो स्थिरं १९ रचयन् न सिजालेन रात्रिहानि पुनः पुनः अतिवाह्यरविः कालो विनाशावधिमीक्षते २०
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सर्वाभाभूतयः नाशमेवानुधावंतिसलिलानीव वाडवं २१ द्योः क्षमावापराकाशं पर्व
ताः स्रितो दिशः विनाशावाडवस्येत सर्वसंशुद्धमिधनं धनातिवांधवाभत्या मित्राणि विभवा प्रवये विनाश
मयभीतस्य सर्वसिर्वा नीरसतांगतं २३ त्वदंते तावदेवैते भावा जगति धीमते याचतस्मृति पंचपातिन विनाशकु
शत्तसः २४ क्षणमैश्वर्यं प्राप्नोति क्षणमिति द्रिद्रतां क्षणं विगतं रोगं क्षणं मागतं रोगतां प्रतिक्षणं विपर्यास
दायिना निहतात्मना जगद्भ्रमेण केनामधामंतो हिनयो ह्मिताः तमः पंकसमाल ध्वं क्षणमाकाशमंडलं क्षणं
कनकनिष्पदकोमला लोकासंदरे २७ क्षणं जलदनीलाब्जमालावलितकोटरं क्षणमुडामरवं क्षणं मूक

स्वस्थितं = क्षणं तारा विरचितं त्रयमिदं कृतं ताला
एवमैकं एव प्रसिद्धं त्रयमिदं कृतं ताला

देसगं सर्वं वक्षः कृतं २८

नम्ररवचनो वा अनियतस्थितिमेवोदाहरणेन प्रपञ्चयति नमइत्यादि निमिः आकाशमंडलोदाहरणं दृष्ट्यां तार्थ्यं तमोलक्षणेन पंके
नसमगात् २८ कनकस्य निष्पन्नोद्भव इव रम्यो कोमलेन सखस्य शनच्च द्रव्या लोकेन २० जलदारावनीलाब्जमालास्ताभिर्विधितादर

डामरसारः २८ आलोकातिदक्षैः पर्णयिष्यावा

[illegible]

राज्यभोगप्रभोग्यचिन्तापद्मामुनीश्वर निरस्तचिन्ताकलितावरमेकांतशील ता ५ नानंदाद्यमनोपाननं सुखाय ५
ममस्वयः नहर्षायममार्थाशाशाम्यामिमनसासह ६ अनित्यश्चाशुरवालोकस्तस्मात्तादुस्तदहं चापलोपहतंचेताः ६
ययास्यामिनिर्हितं ७ नाभिनंदामिमरणं नाभिनंदामिजीवितं यथातिष्ठामितिष्ठामित्येवविगतज्वरं ८ किमेराज्यनमि-
मेतोः किमेर्थनकिमोहितैः अहंकारवशादेतत्स एवगलितोमम ९ जन्मावलिवरन्नायामिद्रियग्रंथयोद्दाः येवद्वल-
दिमोत्तार्थंयतंतेयेतउत्तमाः १० मंथितंमानिनीलोकेर्मनोमकरकेतुना कोमलंखुरनिषेधैः कमलंकरणयथा ११ अथ
चेत्स्वच्छयानुद्यामुनीइनचिकित्स्यते भूयश्चित्तविकित्सायास्तत्किन्तावसरःकुतः १२ विषविषयवैषम्यंनविषंविषउच्य-
ते तज्जन्मानंरत्राविषयाएकदेहहरंविषं १३ नसुखामिनदुःखामिनमिच्छाणनवांधवाः नजीवितंनमरणंबंधायज्ञ-
स्यचेतसः १४ तद्भवामिथयाब्रह्मन्पूर्वापरविदांबरवीतशोकभयाथास्तत्तत्तथापदिशाशुमे १५ ॥ रामजीसहाय

१२ विषयलक्षणं वैषम्यं अनार्जवं जन्मान्तेरेष्वपि विघ्नं तिमसुं प्राययंतीति जन्मान्तराः १३ ननु तत्त्वज्ञा अपि विषयान् भुञ्जानाः सुखा
दिभागिनो दृश्यंते तथा च तेषु को विशेषस्तत्राहनेति ज्ञस्यात्मज्ञस्य १४ सर्वदुःखसंगमूलो हृदि त्वात् तत्त्वमेव महान्मुखात् शतित
दर्यमुपदेशं प्रार्थयन्तेतदिति तत्र तस्मादुरुक्तहेतौः यथा अहं जः सन् वीतशोक भयापाया सो भवाभिशीघ्रं भविष्यामि वर्तमानसा
११ श्रीधरलङ्कणधेवभाष्य उपदिष्टोति संबंधः १५० ११

राम
६५

नदेवहेत्वर्थेयं विशयति आविर्भावोति ५१ हेतुया अनादरेणैव विचलिताः परिवर्तिता अशेषाश्चतुराः समर्था अप्रियेन तथा
विधेः आचरणं च चतुरकुशलः ५२ कर्मणो रसानां च समविषमविषयकतो नानाविधा त्विलोका प्राणिनिकायलक्षणः कलस
ग्रहाः संस्तयः सप्ताराः प्रति जीवभिन्नास्तत्त्वद्वारेभ्यो मेभ्यः समयः कालस्तत्त्वज्ञेन पवनेन पातिताः प्रतिदिनं पतन्ति तथा
च पतनपर्यवसितसर्वं दुर्गमेवेति न कश्चिदास्थापुंकेति भावः ५३ **इति जीवविशेषः वेत्तव्यः अरुविशः सर्गः ॥२८॥**
दोषाणां दर्शनात्सर्वनिर्वेदः स्वस्ववर्ण्यते रमिणस्तत्प्रशान्त्यर्थमुपदेशस्तथा र्घ्याने इत्यं दोषदर्शनात्स्वचित्ततत्त्वमुत्सापर्यवसि
तं निर्वेदं दर्शयति ६ तीत्यादिना दोषपेदनतदर्शनेन ह्यतिदोषाणां भववाचिते कचुद्धारुद्धानां दग्धता विस्मयगतरसाः स्फुरन्ति

आविर्भावतिरोभावभागिनो भवभागिनः जनस्य स्थिरतां यांति नापेदान् च संपदः कालः कीदृशं यं प्रायः सर्वमापदि
पातयन् हेला विचलिता शेषचतुराचारचंचुरः ५१ समविषमविषयकतो विभिन्नास्त्रिभुवनभूतपरंपराफलौघाः समय
पवनपातिताः पतन्ति प्रतिदिनं मानतसंस्तुतिदुर्मेभ्यः ५२ **अविरतविषयसंप्रतिपादने नामासाविंसः सर्गः ॥२९॥**
इति मे दोषदावाग्निदग्धमहं चेतसि प्रस्फुरन्ति न भोगासाग्निरस्माः सरस्विव २ प्रत्यहं याति कटुतामेति संसारसंस्थितिः
कालपाकवशात्त्वोलाः रसाः निवृत्तता यथा २ इति माया निदोर्जनं योजनं याति तान्ने करंजकं केशराजत्प्रत्यहं जन
चेतसि ३ भज्यते भुवि मर्यादासंज्ञिते च दिने प्रति शुक्ले च मासि प्राचीकाटं कारकरवविना ४ **अराणां धनमः ॥३०॥**
ति ३ रनेण वंद्ये दग्धाख्याजीजे महति विचकचिपुले मस्ते नहि २२

मुरः सु २ एष ते पादे स्थिरेण तीति पादे तु प्रत्यहं महत्त्वं निपातिसति संसारस्थितिरपि कटुतामेति कुर्यात्ति शयंते रस्याति शयं चारातीति यो
न्ये कालेन पाकप्रकर्षवशादल्पकटुतरमिणैव मवस्थाभेदे लोभाः कटुरसाः यथानि वानो न तावान् लक्ष्म्यति तद्वत् २ प्रत्यहं ध
र्मपादा यत्र या धर्मपादा पचयाच्चेति भावः ३ दिने प्रति प्रतिदिनं ननु वीषायां द्विवचनाभावः वंशनिनेनाप्यपी भावेन भावं प्रत्येना
यायि क्तादसत्तात्सनकृतः परियाक भुक्तायायां प्राचीकाटं कारकरवविना ४ **अराणां धनमः ॥३०॥**

वा. टी.
वे. प्र.
६६

ये उच्चममानसानां संगे तत्कलेनोपदेशेन तथैवाभिवर्तितं या विधादुराधयो जगति न विद्यंत एवेति संबंधः २२ ननु शांत्यादिदायां प्रत्ये
वाले त्वपि कृतोऽप्युपदेशः कथं फलिष्यतीत्याशंक्य स्वस्थं शांत्यादिदायां दर्शयति आपुरेति यथा राज्ञा बहु अधिकारलिप्तुमुत्सुके
प्रलोभकादितादिदेहेः राक्षसीनां पराक्रमेणादिमसक्तिस्तान्विहाय कस्मैचिदेव गुणवते समर्थाय प्रधानाधिकारमुद्रा समर्थ
ते तथा मयाद्यस्मिन्नपि वयसि आशुभोग्योचनादि सुतस्याच्चापलादि दोषे चित्तदुःखनाशाद्यनर्थमाकल्यतां निविहाय स
वेदेद्यरहिताये समर्थे च शांतये प्रशमयिवद्वा अवलोकिते विषये अधिकारमुद्रा अर्थितेत्यर्थः वायुविघटिताया अन्नप

६६

विद्यंत एवेति न ते मत्तात्मन दुराधयेन तथैवाभिवर्तितं ये संगे नोत्तममानसानां निशातमांसीव निशाकरेण २२ आयुर्वपुषि
घटिताभ्यर्त्तलीले वां वदुर्गुरं भोगाभ्यवितानमध्याविलसत्सोदाभिनी चंचलाः लोला यौवनलालना जलपरश्चत्वा
कल्पयुतं मुद्रैवाद्यदृढार्पितानुमया चित्ते चिरं शांतये ॥ २३ ॥ सकलयदायां नास्या प्रतिपादने नाते को न द्विषाः
सर्गः ॥ २४ ॥ आराम उवाच ॥ एवमभ्युत्थिताननर्थशतसंकरकोटरे जगदलोक्तनिर्मग्नमनोमननकटमे ॥ २४ ॥

दत्तां लं वमानं पदं वुत दृङ्गुरं मेघानां विनामानो विस्तारः विज्ञानमिव विस्तृतावां मघाले याम्मध्ये विलसन्ती सोदाभिनी विद्यादिव
चंचलाः यौवनसंवेधिन्या लालनाश्चित्तविनोदाः इवार्थचशदः जलस्य रयावेग इव लोलाः तल्पयोरवात्सर्गतः समुद्रोपादृश्य
शास्त्रा इवार्थलाभः इतशीघ्रं आकालं पवित्रार्थः ॥ २३ ॥ इति श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ एकोनविंशोऽस्य सर्गः ॥ २४ ॥ स्वचित्तोद्गमे वदुः
हेतुभिः संप्रकाशयते तन्निरासापविश्रान्त्यै प्रार्थयत्युपदेशं स्वचित्तोद्गमे वहेतुभिः प्रयचयन्ति आतिहेतुतत्त्वोपदेशमिव विस्तरे
ए प्रार्थयति एवं नित्यादिना एव मुक्तप्रकारेण नर्थशतैः संकोटेन विहिते अर्थात्सारांधकूपस्य कोटरे हि जगत्तज्जीवजन्तनिर्मग्न
मालोक्य मनोमनचर्चितातल्लं स ए कदर्शनमग्नममेति शिवः ॥ २४ ॥

राम
६६

उपदेष्टाविलंबायस्युः स्वातिशयासरिपुतानिर्वदेत्करोवर्धयति वासनेत्यादिना वासनान्तर्गणेर्जलौलनासंकटैर्जीगुराभिर्जीवालता
वेष्टितानिपतंतुत्यतं निचानयो रिति निपातोत्पातो निम्नान्ततप्रदेशो विपत्तं पदो निरयस्वर्गावा अज्ञेतेवाटवी आरण्य १८ ककच
स्यायेर्देशेनेविनिम्यबंधयेण आणाविषयाभ्यां ततंचेशसंविशनं १७ इदं अनित्यं अस्तीति तस्तीति तन्नि वारणे इह मिह नालीति त
संपादनेच प्रवृत्तिविरत्यादि व्यवहाररूपो विघांजन प्रमुक्तो भ्रमः स्वभाव एव चलंचेतो रजोराशि मिबानलपादेनु दाहो लभ्येत २८
न त्वेवतं तुल्यः सस्मृतं तुल्यं प्रोक्तं गुणितं जीवसंचयाः जीवसमूहा एवमौक्तिकानियस्मिन्साक्षिचिद्व्याप्तातेजसेन स्वस्व

वासनाज्ञानवन्निताडः स्वसंकटसंयुक्ता निपातोत्पातवदनाभीमरुयात्ताटवीककचा १८ अविनिम्येसंलोदं प्रकुम्प
हंमुने संसारव्यवहारोऽस्य नाशो विषयेशसे १७ इदं नालीदमस्तीति व्यवहारोत्र भ्रमः अनुतोदींचलंचेतो रजोराशि मि
बानिलः १८ तस्मात्तुल्यवशातं जीवसंचयमौक्तिकं त्रिदशगतयानित्यप्रकंचचिन्ननायकं १९ संसारहारमरतिः
कालव्यालविभ्रयणं जाटयाम्यहमकूरं वागुराभिवेकेसरी २० नाहारं हृदयाटवाप्रनस्तिमिरमाश्रमे केन विज्ञानदीये
नभिधितवविदांवर २१

तथाच विकसतविशेषेण दृष्टमानं चित्तमेव नायकः प्रधानः शिखान्तरि र्गस्मिन्लयाविधं २९ कालोत्पत्त्यः तएव व्यालः विंगल्लस्यवि
भ्रयणं अलेकारभृतं संसारसंयुक्तं हारं मुक्ताहारं मुक्तासरं चरति चैरग्यादिसंयुक्तोः सहमानो वा अहमकूरमक्रोधदिसादित्तेषा
ययथा स्यात्तथा वागुरांके सरी वज्राटवाभिभवदुषेदराज्यज्ञानेनेति भावः २० हृदयं हृत्वं उरीकस्थानं तदेव दुष्येव शान्तादटवीतस्य
जाडवावरणहेतुत्वान्नीहारं मिहिकाभूतं तजा ललत्वान्निष्कृष्टप्रवृत्तस्य प्रनसस्तिमिरमिव विवेकेनेत्रपि धायकमज्ञानकेन सुखकर
एषारश्च प्रधानिनवा विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानमुपदेशः जगद्विदीययतिदिशि इति दीपः तस्य लवमिधिविदारय २१ रामकला ॥ १०

वा.टी.
वे.प्र.
६७

अंतरवसंभ्रमं तत्त्वमिच्छया बलं वनेतेन ददितुं शक्यते इति विद्यावत् भवेति शिष्टं च हस्तस्य मूलेन स्याद्युना यथा महं धकारे स्थाणुर्वा
चा एव तिस्रस्तथा सत्यकोटित्वाच्च लिता चलितेन संसरे विडं व्यतेत इति दंतत्वं स्यादिदं वा तत्त्वमिति संशयेन विडं व्यत इत्यर्थः अथवा
उक्तं लक्षणमिति दीर्घदर्शनं जन्यवेराग्यदायादौ गभ्यं चलितेन मूलाज्ञानानुच्छेदादचलितेन च वासनापरोहेण हेतुना शिष्टं
हस्तस्य मूलेन मूलानुच्छेदात्पुनः प्ररोहिन्मुखेन न विडं व्यतेत अमुक्तियन्तरेव त्वार्थः ६ त्वन्तरेव च चले आभोगिना भोगवासानां वि
स्तीर्णं भुवनानां विहरणेन चरकभ्यस्तचापलं अतः चलानि गद्यमात्रं प्रापितं त्वज्ञानावस्थनाभावात्संभ्रमं चापलं न जहानि विमा

67

चलिता चलितेनांतरवसंभ्रमे भवेतिः ददितुं शक्यं हस्तस्य मूलेन च विडं व्यते ६ चेत्तच्छ्रं चलमाभोगिभुवनानां विहारि च न
संभ्रमं जहातीदं स्वविमानमिवामराः १० अतोतच्छ्रमनायासमनुपाधिगतं भ्रमं किं तत्स्थितिपदं साधो यत्र सौकान वि
पते ११ सर्वांभसमाकृताः सुजनाजनकादयः व्यवहारपरा एव कथमुन्नमता गताः १२ अत्रेनापि किं त्नांगेषु बहुना बहु
मानद कथं सांसारपकेन पुमानि हनति पते १३ कारुण्यं समुपाश्रित्य भवंतो वीतकल्मसाः महान्तो विचरन्तीह जीवन्मु
क्ता महाशयाः १४ लोभयन्तो भययिष्यन्ति विषयाभोगाभोगिनः भंगुराकारविभवाः कथमायांति भव्यतां १५ मोहमातंगम
दिता कलंक कलितो नरा परं प्रसादमायाति शोभनी सरसी कथं १६ ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥

नयत्ते आपभोगानां नाभोग सामग्री पूर्णः १० अतुच्छं पूरमर्थं सत्यं जन्ममरणाय सरहितं देहाद्युपाधिभूतं भ्रमे हेतुच्छेदात्तत्त्वमिच्छ
तिपदं विश्रान्तिस्थानं यत्र गत्वा यत्प्राप्य ११ वयमिव सर्वसुखं सुखं फलारं भुजित्य राक्षसदनुकूलं लोकि कवेदिक व्यवहारपरा एव त्व
र्थः १२ सांसारपकेन पुण्याया परूपणं शोकमोहादिना च १३ १४ विषयाभोगाविषयवेधाभोगिनः सर्पाः भंगुरो न शूरो कुटिलौ च
कारविभवौ येषां सर्पपक्षे विभवे विषयसामर्थ्यं भव्यतां ममोलतां १५ यदि ताविलोडिता कलंकाः कामादयः कदमशैवालादय
श्च प्रसादनेर्मत्प्यं शोभनी प्रज्ञासैव सरसी महत्सरः दक्षिणार्धे महान्ति सरासि सरस्य इत्युच्यते इति महाभाष्ये तैः १६ ॥ ० ॥ राम ॥

राम.
६७

संभोगोभयं नरतरोर्जीर्णसत्तस्य २ न आप्रउत्तमः संतोषोभैर्यलसणः मानुस्तंगोय सामतिः प्राणस्पन्नीयाविभेति अल्पवलोत्तम
समर्प्य ईश्वरः पतिर्यस्याः सावालास्त्रीयशाराणादोविभेति तद्वत् ३ तु कुरालं वैर्विषये विदंविताः वंविताः अंतः करणत्तयः विक
ल्पेभ्यो वित्तपदुः स्वभ्यो वित्तपदुः स्वानि प्राप्नुक्रिया र्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन शतिकर्मणि चनु र्थो लुटं तिदुः खगर्त पतंतीति पा
वनं यथा सारंगामगास्तु कुलं वमानरणादिवृत्तिताः अभ्युपतंति तद्वत् ४ तत्र हेतुमाह अविवेकं न विवेकं विवेको धेयां पुर
धारणं न दास्य सदाश्रिताश्चतुरादयो यतः कुरु संसारस्थान् एव कुरु शिरपरिचयेन दृष्टिबसिताननु सत्येदपरमार्थ वस्तु।

मनोमिभ्रमतीवेदं संभ्रमश्चोपजायते गात्राणि परिकुं पते पत्राणी वजरत्तरोः २ अनोमोत्तम संतोषधैर्योत्सर्गीकुला
मतिः शल्यास्पदा विभेतीह वलि वात्यवले श्वरा विवल्पेभ्यो लुटं त्येता अंतः करणत्तयः श्वरेभ्यश्च सारंगस्तु चार
वविदंविताः ४ अविवेको स्वदाभ्रमाः कुरु कुरु न सत्यं ५ नावस्थितिमुपा
याति न च याति यथेष्टितं चित्तजीवेष्वरापत्ता कान्ते वप्रयस्यनि ६ जर्जरीकृत्यवस्तु नित्यजती विभ्रती तथा मार्गशीर्ष
तवल्लीवधति विधुरतां गता ७ आयहस्तिनु सर्वार्थमनवस्थितिरास्थिता गहीत्वा तत्प्रज्ञात्मानं भवस्थितिरवस्थिता ८

नान्यर्थः ५ जीव एवेश्वरः पतितस्मिन्नायना निवद् अविस्थिति उपरमं यथेष्टितं विसयं देशं च याति प्राप्नोति ६ वस्तुनि विषया
न्यर्णदीप्श्व विवेक हि मोपधातात् त्यजती रसावशेषान् कामिचिदिभ्रतो रसायस्य परं दृष्टान्तिवर्तत इति भगवद्भचनादिना आत्म
दर्शने रसानिहने मार्गशीर्षस्थान्तः पौषारंभः ७ तामि नुरालोचस्थामेव ज्ञेयावहां स्वस्य प्रपंचयति अपहस्तिनेति उक्ताश्चिन्तास्था
नवस्थितिरस्थिरता हस्तादय गभिताः सर्वसांसारिकाः परकमार्थिका आर्थाः सुखानि यस्मिन् यथास्यात्तथा आस्थिता तथा चोभ
यभ्रंसः संयन् इति भावः यथा आत्मानं मासं सारास्थितिः स्वविवेकाने विण्णं प्रज्ञा धादुं मुत्स न्यादुं च गहीत्वा वस्थितेत्यर्थः ८

वा. दी.
वे. प्र.
६८

संसारजीवितं प्रवृत्तं नृ. जीवितोपमं येन सौख्यं यदंयातिसउपायोत्र यच्च ते करिष्यमाणे प्रश्नोयाउप्रातन्वेन संसारजीवितं प्राह
अन्वेन कल्पयति प्रोच्यत्यादिभिः सर्वेषां सप्रम्यंतानां कल्पयत्यस्यादिभिः संबंधः प्रोच्यः प्रांशुः लं बालवमानोबुकण इव भगुरे
यद्यपि हेमंतिपानं दास्ति तथापि वषां सिरिदात्तादायुजर्तुगुरेते विशेषः ईशानः शिवस्तद्वर्ण शीतांशुः कलामात्रशेष इव मृदुनि
अल्पदुर्लभ इति यावत् वर्षासु चंद्र एव दुर्लभस्तत्राधिकलाभात्रशेषः सुतरां भिनिभावः इदमुष्णायुष्य एव विशेष एव कस्मिन्नेत्ये
वादे हे देहके १ केदारेषु शालिसेत्रेषु कोणोत्रमध्यामभागः स इव भगुरे आस्थरे हे देहके इति पूर्व एव संबंधः सुहृदां मित्राणां सुजना
नां आप्रवेधुजनां संगम एव वागुरा एव त्रयदोलता प्रतानवल्लयः सङ्गतिमार्गविराधकत्वात् वासनालसं एव पुरावातेनावलिते आ

आराधनम् ॥ प्रोच्य हस्तचलत्प्रलंबावल्लवभंगुरे आपुष्पीशानशीतांशुकलामृदुनि देहके १ केदारविरट्टे कंकटत्वको
एभंगुरे वायुरावल्लये जंतोः सुहृत्सुजनसंगमे २ वासनावातवल्लिते कदाशातडिति स्फुटे मोहाग्रमिहिकामेधे धनं स्फु
र्जितगर्जति ३ नत्पत्पुतांडवं चंडे लोलिलोभकलापिनि सुविकाशिनिसा स्फोटित्यनर्थकुटजकुमे ४ कुरेकतानमाजीरसे
र्वभूतास्वहाहृणि अत्रांतस्य दसं चरे कुतोप्यपरिपातिनि ५ कउपायागतिः कावाकाश्विंताकः समाश्रयः केनेयमश्रुजो
॥
दर्शनभवेजीविताद बी ८॥

वेष्टितो मोहो ग्रमिहिकामेधेऽस्मिन्वयः मिहिकानुषारे मेघानामारंभावस्था गर्जनं सामान्यतः स्फुर्जनं त्वशानिपातपर्यंतमित्यपो
नरुत्तप ३ लोलिचंचले कलापिनि मयूर आस्फोटः कलहः कलिका पुटभेदश्च ४ सर्वभूतान्पवस्वचः वर्षासु बहुजंतुभस्त्रणां ना
जीराण वलातिशयः प्रसिद्धः स्यदेजलप्रवाहः कुतोभूमितोपि शब्दान्भस्तश्च कुतोप्यतर्विस्थानादिति वा ५ आरुण्यकवात
वर्षादिपीडा निवृत्तौ कृत्रहृदिः कयदिरूपायः रसपुटि कोषधलपादिना दुर्तं घृष्टिदूरदेशागतिः संकटोत्तारकमेव देवातादि
श्रितागिरिगुहादिः समाश्रयो वासाधनानिययालोके प्रसिद्धानितया अत्रापि यदुते अश्रुभमेवोदकं औत्तरकालिकं फलं यस्या

सत्यविधानमभवत् ६
राम.
६८

निवेष्टे प्रवाहकस्य १७ परदुःखायावात्मवत्सदुःखाद्योत्पन्नवत् अंतर्दृष्ट्या आत्मवत् बहिर्दृष्ट्या तद्वत् मनसो मन्त्राद्यं कामादिदृष्टि
 १८ महापुरुषस्य जीवन्मुक्तं महदन्नाजानं तत्त्वस्य दुग्धः आचरेण चरित्रेणानुलक्ष्मी कृत्य स्वत्वात् इदं वस्मत्त्वा आचार्ये न्यर्थः १९
 उचितं प्रनम्य स्वत्वात्मा मुं योग्यं प्रेयोमोक्षः पलं कर्मोपासनादः २० येन उपदेशेन अनवस्थितः अथ वस्थितस्य असमस्थितेरि
 ति पाठे विषयमस्थितः धातुश्चेति तस्य जगतः पूर्वापरमापंतयोत्पत्तिरुचस्तु १२ चेतसः समासात्तः करणस्य मलमत्तानं २३

संसार एव निवोत्तनेनोद्यवहरजपि नवं धं कथमाप्नोति पयपेत्र पयोयथा १७ आत्मवत्तरेण द्वांदं सकलं कंपन्नः कथमुत्त
 मतामेति मनोमन्त्रमथमस्य शब्द १८ कं महापुरुषं पारमुपयातं महोदधेः आचारेणानुसंस्मृत्य जनोयाति नदुःखितां १९
 किंतत्स्यादुचितं श्रेयः किंतत् स्यादुचितं फलं वर्तितवांच संसारे कथं नाम समं जसे २० तत्त्वकथयमे किंचिद्येनास्य जग
 तः प्रभो वेधि पूर्वापरं धातुश्चेति तस्या समस्थितेः २१ हृदयाकाशे शशिने श्वेतसोमलमार्जने यथामेजायते ब्रह्मस्तया नि
 विप्रमाचर २२ किमिह स्यादुपादेयं किं बोधयमस्येतरत्वे कथं विप्रानिमायति चेतश्च पलमोदवत् २३ केन पावनमंत्रेण
 दुःखं सति विमुक्तिका शोभ्यतीत्यमनायासमायासशतकारिणी २४ पूर्णचंद्र इवाक्षीणा भ्रमामोसादयाम्पारं २५ प्राप्यातः
 पूर्णानां पूर्णे नृणां चामियथा पुनः संतो भवन्तस्तत्त्वज्ञानार्थे होषदिशंतु मां २६ अनुत्तमानंदपदप्रधानविश्रान्तिरिक्तं तत्तम
 हात्मन कदर्थयंती हभ्रं विक्लव्याश्चानो वने देहमिवात्मजीवं २७ ॥ इति श्रीवशिष्ठता वैराग्यप्रवर्तणे प्रयोजनसर्गः ॥ ३५ ॥

इतरत्वाद्देहमनुपादेयं २३ शरीराणां भाषमलत्वात् तन्निरासद्वारा पावेन नवनदेवोपशमहेतुना वा २४ आनंदजरोर्मजरो मि
 वस्थिता पीललाता भ्रंशोद्देशाकपरिच्छेदश्चोद्देशात्कालिकपरिच्छेदश्चोद्देशात्तन्निमित्तयावत् २५ २६ आनंदपदप्रधानविश्रा
 तिरान्यतिकस्थेयं तेन रिक्ति आत्म कदर्थयंति पीडयंति २७ ॥ इति श्रीवशिष्ठता वैराग्यप्रवर्तणे विश्रामः सर्गः ॥ ३६ ॥

या. पी.
वे. प्र.
६९

तिष्ठन्नुवाच बहो मनश्चान्यसेव परंदुःखमनस्तु चिकित्सेव कुरु येत्याह मन इति मनसो मननं विषयावलंबनं चालिये
वसता विषयावलंबनं च एव मनः प्रत्यासयः सवसवश्चिषयबाधकतत्त्वबोधहेतुपुत्रपदशान्तिना नानास्ति अतस्तं युक्तिं अल
मन्यर्थं यावद्दोषोदयवृत्तं उपादिशति तस्यार्थः ११२७ तत्तु युक्तमाह निरसनं केन वा पूर्वकृतकथं केन प्रकारेण कृतं तेन चि
वाप्राप्तं यथाज्ञानासि तेषां त्रहीत्युत्तरं एव संवधः १८१९ तत्र शयुक्तेना भस्वस्य देहत्यागांतं प्रापोयवेशनमेव व्यवहारस्य
इत्याह अथान्यादिसप्रभिः २० स्वयमेव विचार्यवाना प्रोमिवेत्तुर्हि २१ अनेन वागादिसर्वव्यावहाराभावो बलित्थिकर्ममुचि

प्रनोमननशालिन्याः सत्ताया भुवनत्रये सत्त्वो युक्तिं विना नानास्ति वृत्ततामलमुत्तमां १६ व्यवहारवतो युक्त्यादुःखना
यातिमयथा अथवा व्यवहारस्थवृत्ततायुक्तिमुत्तमां तत्त्वार्थकेन वा किं वा कृतमुत्तमे च न सी पूर्वयेनेति विचारमप
रमं पावनमनः १८ यथाज्ञानासि भवस्तथा मोहनवृत्तये ब्रह्मसाधवाय ननु नदुःखं तं गता १९ अथवा तादृशं
युक्तिर्यदि ब्रह्मन्नविद्येत न वक्ति मम वाक्यं विदुः श्रमाना मयि स्फुट २० स्वयंचेवनं वा प्राप्तिं विश्रान्तिमुत्तमां तदहं
कृतं सर्वतो निरहंकारतां गतः २१ नभोत्पेनायि वाम्बुनाहं परिदुर्ध्वं करोमि नाहं व्यापारं कानिदानां शनादिके २२
न च तिस्रो मिकार्ये सुसंपत्त्वापत्सु चेव हि नाके चिदभिवां कामिदेहत्यागादिते मुने २३ केवलं विगतां शोको निम्रमो
गतमत्सरः सन्निवेशात्तजा मोन एवेति शमिलिथिकर्मस्ववार्थितः २४ अथ क्रमेण सत्यप्यप्यथासौ च्छाससविदुः
सन्निवेशात्तजामीममनर्थं देहनामकं २५ नाहमस्य न मनान्यः शाम्याम्यस्त्रेहदोषवत् सर्वमेव परित्यज्य स्यामीदं कले
वरं २६ वात्सी ॥ इत्युक्तवाने मलशोतकराभिरा मोतमिहं ब्रह्मविचारविकोसिचिनाः नुस्मी बभूवु पुरतो महनाघनाना
केकारवेषवशादिबनीलकंदः २७ इति श्री वाशिष्ठ ता वराहपद्य ० राघवप्रश्नो नाम एकविंशतमः सर्गः ॥ २१ ॥

मन =

त्रक्रियासु अर्पितो लिखितः २३ २४ सन्निवेशमवयसं स्थानरूपं २५ नेमरदमितिशेषः अन्योपि नेम अस्त्रेहो निलैलः २६ ॥
शीतकरश्च २७ इति उक्तवान् सन्नेहतां गुरुणा वसिष्ठादौ नायुतं कृतं वं भवत्यथ केकारतं उक्तवान् मीलकं ठाम् पुरो घनानां
पुरसं स्पी भवति तदुत्तरं २७ ॥ इति श्री वासिष्ठ ता न्यर्थं प्रकाशवेत्ताय प्रकरेण एकविंशतमः सर्गः ॥ २१ ॥ ० ० ० ०

राम ०

६९

सुधियस्तपो ज्ञानशक्त्यर्जितबुद्धयो भवादृशाः तु कुमतिफलवर्षितस्तुरम्यतां न न प्रीतिनेतुमसमर्था इति यावत् तदेतत्पश्चिमां
मनुष्यादि विदेवेषु बानो निधतस्तथा कोस्तदृशो गुरुशायोपाकल्पभोग्पस्वर्गपरिपातः अनयोपपन्नमत्पुदीर्घा मुष्णप
र्यवसित इति भावः ७ नीरंध्रनिरतरदुःखकलनया आकुलः अतएव नीरसः सुखादुतां सरसता मूढतां विना मूढता निरा
सद्वारा कथं केनाप्येन सुखादुतामेतीत्यर्थः ८ सर्वदुःखनिदानभूताया आशायाः प्रसिद्धस्वभावप्रतिकूलो विपाकः पूर्ण
कामता सरवस्तीरस्नान उपेतिसंसार इति शेषः पुष्पैः पुष्पैः एवमेषां मधुनावसेतेन ९ कामेन कलंकितो मनश्च इमशः

नतदस्ति पश्चिमां ग्राहि विदेवेषु वा कचित् सुधियस्तु च मध्येत पत्रपंतिनरम्यता अयं हि दग्धं संसारो नीरंध्रकल
ताकुलः कथं सुखादुतामिति नीरसो मूढतां विना ८ आशायाः प्रतिकूलो विपाकः केन नीरस्त्वनेन रम्यता उपेतिसंसार इति शेषः
एवमधुने च वसुधरा ९ अप्रमृष्टमलोदितितानेन नाप्तधुतिः मनश्च इमसः केन तेन कामकलंकितो १०
इह संसारमतिना हृष्टा हृष्टविना शवा केन वयवहर्तव्यं संसारवनवीथिषु ११ रागादुषमहारोगा भोगपूगे वि
भ्रतयः कथं जंतुन बाधते संसाराण्यवधारण १२ कथंचधीरवदभ्योपततापिनदपते पावके पारदिने वस्ते
नरसशालिता १३ यस्यात्किल जगत्यास्मिन् व्यवहारक्रिया विना न स्थितिः स भव्यधीपतितस्थितता यथा १४
॥ ००० ॥ रागद्वेषादिनिर्मुक्ता सुखदुःखा विवर्जिता कथानोदीहरीने च शिखानास्तीह सञ्क्रिया १५ ॥ ००० ॥

तेन विहृदनुभवप्रसिद्धेन केन ज्ञातमेनायं कामादिमला अमृतपुतिराहृदयं चिकित्सा उदेतीत्युच्यते इह संसारस्य गति
रनर्थपर्यवसानलक्षणायैव रुजुरहरे हिका युष्मिक भोगे च रागपदादयो विना शितवता केन महोपसंख्येण च व्यव
हर्तव्यवस्थाभिस्तु मुदा देरतिशेषः केनैवेति यादव्यवहारोक्तिशेषः ११ धीरव्यति संवोधनं अग्रे अशिवदाहकं संसार
रसो ज्ञानो मतं तेन शालिता १३ ननु व्यवहारदुःखं न हि सत्यं ज्ञातं तत्राह यस्यादिति व्यवहाराणां क्रियाः संपादना निविना अ
धोपतितस्य ज्ञानस्य मत्स्यादेर्यथा अजलास्थिति न संभवति तत् १४ न च लुप्यं व्यवहारदुःखं सञ्क्रियायां न ते सभावेन सा

संसारस्य गति १५

एभवाक्यं युतवतां वर्ण्यते भरिविस्मयः नराणां ममराणां च युष्माकं च सुखाद्युतः स्वविवेकसम्यग्निवारणमिदं श्रीरामव
चनंतातोपि चारा समर्थानां मुमुक्षुणा मुपेदं प्राकृत्यादादराभ्यासाभ्यामुपादेयतममिति सूचनाय प्रसंसमानसोपुप्यधि
वादरायणः संभवादिति न्याय सिद्धे वादीनां मयि वक्ष्यमाणं ब्रह्मविद्याधिकारं दर्शयितुं मत्कृतां श्रीरामवाक्यं प्रसंसानं
समागममहोत्सवं च वर्णयितुं मुपेकमतेवं दत्तेवमिन्यादिना राम एव वदति संति तत्र स्याः तत्रैव स्याण विस्मयपरा मोक्षा
दिविशिष्टावभ्युदित्युत्तरज्ञानचयः १ उक्ता रामगिरः आतुं उदुरैः उत्सारित आह्वयभारे रत्नितै रिति यावत् देहहरो राममि

श्रीरामजीवितवचनम् ॥ वदत्येवं मने मोहविनिवृत्तिकरं वचः रामराजीवपत्राक्षतस्मिन् राजकुमारके १ सर्ववभूतुलत्र
स्थाविस्मयोऽप्युत्तलोचनाः भिन्नावराहसूरे गिरिजातुभिवोदुरैः २ विरागतामना पास्तमस्तभववासनाः मूहूर्तमम
लोभो धिक्कीचिविलुलिता इव ३ तामिरोरामभद्रस्य तस्य चिन्तयितैरिव संभुताः अलुके रत्नराजं दपवृषीवरैः ४
वसिष्ठविष्णुमित्राणो मूनीनाभिः संसदिस्थितैः जपेत्तथै प्रभुरेवमत्रिभिर्मन्त्रकोविदैः ५ तपेदं शरथे प्रत्यैः पौरैः पा
रशवादिभिः समेतैराजपुत्रैश्च ब्राह्मणैर्वृक्षवादिभिः ६ तथा भृत्यैरमात्यैश्च पंचरथैश्च पत्तिभिः क्रान्तमैर्गै
तस्यै सुदुरंगैरुत्तमैश्च ७ कोसल्या प्रभुरेवैव निजवातायनस्थितैः संस्रानभूषणरावरस्यैर्देवनिजागणैः ८
उपानवल्लीनिलयेर्विकंडनिलयैरपि अच्युतपद्मनिभिर्विहंगैर्वरतारवैः ९ सिद्धेर्नभश्चरेष्वेव तयागंधर्वकि
जैः नारदव्यासमुलरप्रभुरेवैर्भुविपुंगवैः १० ॥

भिन्नावराजिह्वितवस्त्राः श्वेतपुत्रेक्ष्मा २ विरागवासनया अशस्तीसमस्ता भवेत्तु रागेदवादिवासनापेक्षां भूषणैः अवण
समर्थैः आनंदस्य पदेन लक्ष्मणापी वरैः पुष्टैः ५ यश्चादपोदराविशो वास्तु ज्ञानादयः पारसवादयः पाश्वीदित्यादयः ६ ॥
७ ॥ वातायतांगवाक्षः ८ विटकः साधायकपोतयातिका ९ १० ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ॥ श्रीहनुमते नमः ॥ ॥

वा.टी.

वे.प्र.

७१

भस्वा दानितेवां नामानि ६ परमर्षेण संघर्षेण नदुः सत्त्वानानि विस्फुलातिमगाजिनानि यस्याः ८ तेजः प्रसरणपादलाभितरका ९
 अन्वा प्रसिद्धविलक्षणः अतिकल्पिनचिरेण संभता एकचिन्ताः १० आस एकतः नारदो नत इति शेषः ११ १२ सांभो भूमिपतं न्या
 प्रविशत्या १३ परस्परं रक्षाभिर्भिः श्रिताभिरगानां आभोभिः कातिभिः १४ लीला कमलधारिणः केचिदिति यथापि योग्यं शेषः १५ भो
 लो अथ भागे मालितं नरलाभिर्वै सितमलकं विरायया प्रकोरुः करमूलं १६ चीरवल्कलधारिणो वातरजा न्या भेदः कलापिनः भूषिताः १
 कर्मधारयादप्यतिशायनेवा इतिः १७ १८ १९ कुशलप्रश्नसहितया वार्त्ताया तत्कालोचितकथया २० यथाः योतिः तदुचिते वाचनो

भृग्वंगिरः पुलस्त्यादिमुनिनायकमंडिता अवनोदालकोशीरशरलोमादिमालिता ६ परस्परपरामर्शदुः संस्थानमगाजिना लि
 लोलासमालोवलया मुकमंडलुधारिणी ७ ताराबलिखव्याभितेजः प्रसरपादला सूर्याबलिरिवान्योन्यं भासिताननमडु
 ना ८ रलावलिरिवान्योन्यं नानावर्णकतांगिका मुक्ताबलिरिवान्योन्यं कृतशोभाभिः शायिनी ९ कौमुदीवृक्षिरन्यैर्वा इती
 ये वार्कमंडली संभतेवाति कालेन पूर्णं चंद्रपरंपरा १० ताराजाल इवां भोदिव्या सो यत्र विराजते ततो घट्टशीतां मुनारदोत्रवि
 राजते ११ देवेष्टिवसुधाधीशः पुलस्त्याच विराजते अथास्यासिद्धसेनायापतन्या नभसो रसा १२ उच्चस्थानुनिसं पूर्णतया दशर
 थोसभा १३ मि श्रीरताविरेजते नभश्चरमहीचराः परस्परं दृष्ट्वा भाभासयंतो दिशो दश १४ वल्लुदुर्गावृक्षकरालीला कमल
 धारिणः इवो कुराकांतशिरवाः सचुजमणिमुद्रजाः १५ जराजटेश्वरकपिलाम्येलिमालितमस्तकाः प्रकोरुगाक्षवलया मसि
 कावलेयान्विताः १६ चीरवल्कलसेवीता स्तुक्केशिपावगुदितो विलालमेखलायाशाश्रुलमुक्ताकुलापिनः १७ वशि
 ष्विष्वाभिचोतान्युज्यामासतु क्रमात् अर्षीः पारिवर्त्तमाना नभश्चरमहागणाः १८ सर्वादेरेण सिद्धोय प्रजयामास भूय
 तिः सिद्धोय भूयति चैव कुशलप्रश्नवातेया २० तैस्तैः प्रणयसंभैः रन्त्येन्ये प्राप्नोति सत्क्रियाः उपोषिष्यन्ति सरैरु नभश्चरमहो
 चराः २१ वचोभिः पुष्पवर्षेण साधुवादिनचाभितः रामते पूजयामासुः परः प्रणतमास्थितः २२ आसाचक्रे चतत्रासो राज्य

प्रणयः प्रीतिः तदुचितैर्दानमानादिसंरंभैः सत्क्रियापूजाविस्तरेण सनेषु २१ वचोभिरुचितकथालापैः साधुवादिनप्रसेसनेन २२
 नचतेषां मध्ये असौ रामः विष्वा मित्रादयः अथ आस्थिता उपविष्टा इति सप्तमेन संबधः २३ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥

राम.

७१

तत्रापैकं संज्ञितं सखितं तत्रैतरेण तत्रैव २००१०

आपूरिताः सभातद्वतकोलाश्च येन शांते उपरते सति २३ दिवं अभितः स्वर्गस्य सर्वप्रदेशेषु श्रुतिसाम्यनं श्रोत्रामृतं वेदसारभूतं वा २४ नगो
चरो अस्मिन्स्तथाविधं २५ वतेत्येतादृशवाच्यप्रवणहीनं तन्मध्यमिति रेवेद २६ अधिगतायाः प्राप्ताया नाजिकुलचारिधर्माभिस्त
तादिभिरुत्तमतायाः सार्थक्यापादनात् यदंशानां तत्तत्प्रवृत्तवायदाकृजानकथितवास्तववयं प्रतिबोधिताः स्वर्गादिसुखानामप्यसा
रतामिति भावः ॥ २७ ॥ इति श्रीवसिष्ठा-वराहप्र-हृदिः सर्गः ॥ २२ ॥ अचतरात्रसिद्धानां सभायामुपवर्ण्यते यथाचिन्ताय
विहैरामवाक्यप्रशंसनं सिद्धेः कृतं रामवाच्योदिप्रशंसा मेवमहीकुर्वन्ते वा प्रश्ननिर्णयोत्तरशुश्रूषां सभाप्रवेशादिकं च वर्णयितु

आपूरितसभालोके शांते कुसुमचर्यणे इमं सिद्धगणलानं श्रुतुस्ते सभागताः २३ आकल्पसिद्धिसेनासु भ्रमद्विरभितो
दिवं अपूर्वमिदमस्माभिः श्रुतं श्रुतिरसापनं २४ यदनेन किलोदारमुक्तरघुकुले दुना वीतरागतमोतद्विवाच्यते रण्यगो
चरं २५ अहोयतमहत्पुण्यमद्यास्माभिरिदं श्रुतं चोरात्मनुस्वादुतं महान्हादकरंधियः २६ उपसमाप्ततनुदरमादराद ॥
धिगतोत्तमतापदमेव यत् कथितवानुचितरघुनेदनः सयौ दत्तेन वयं प्रतिबोधिताः ॥ २७ ॥ इति श्रीवसिष्ठा-वराहप्रक
रणेन भगवत्सामुवाचे नाम हृदिः शतमः सर्गः ॥ २३ ॥ सिद्धाज्जुः ॥ पावनस्य स्ववचसः प्रोक्तस्य रघुकेतवा निर्णयं श्रोतु
मुचितं वरमाणमहर्षिभिः १ नारदव्यासपुत्रैरप्रमुखानुनिपुंगवाः आगच्छताश्च विप्रैः सवैरवमहर्षयः २ पतामः परितः
पुण्यामेतांदाश्रयेः समी नीरंध्रां कनकयोतापद्मिनीमिव दारु ३ ॥ श्रीवसिष्ठा ॥ इत्युक्त्वा सासमस्तु चोमवासनिवासिनी
तां पद्यातसभातत्रदिशामुनिपरंपरा ४ अथास्थितमनुत्तराण्यदीणमुनीश्वरं ययः पीनघनश्यामव्यासमवकिलोत्तरा ५ ॥ ॥

मुपक्रमेनेति सिद्धाज्जुदित्यादिना रघुपदेन तदंशेन तस्य केतुप्राप्त्यापकेनेत्यर्थः १ आमुआगच्छतश्च विप्रैः श्रोतुमिति शेषः श्रेयां
सिवद्विप्रानीति न विलंबनमुचितमिति भावः २ नीरंध्रां पूर्णां श्रेयां तं पदं तगम्यते अतएव कनकैरुद्योतां उत्कृष्टप्रकाशां पद्मिनीप
तेकेसरश्रियाकनकैरिवोपातजानी ३ योमवासो निवासस्थाने यथाचिन्तां तेषु निवासिनीवस्तीलां योसभाया यत्र प्रदेशो रामादय
स्तत्र ४ तानिव वर्णयुमुसभिः अथ प्रमुखस्थाने स्थिते नरत्तराण्यदीणमुनीश्वरं नारदं पयसा तत्तनपीनः श्रेयां घन इव श्या

मध्यमेव च अंतरात्तेयोरतरेऽस्वर्गः अंतरात्तेर
मयुक्तं इति वक्ष्ये हिंतीयाभ्युत्थितः पल्लवादिभु

वा.टी.
वे.प्र.
७२

असमंजनस्य साधारणं आलोक्य दार्ढ्यतत्त्वप्रकाशं करोति असमस्या धत्ते देहं द्रियादिसाम्यादिविक्तस्यात्मन आलोकनं करोति तु स्त्रीत्वावासयवपुमान् अन्यल्लेखसंवायासमर्थः स्त्रीप्रायश्चित्तिभावः अथवा ३४ उक्तप्रतिज्ञाहीना जनारक्तादियात्रात्मकद्वेष्टात्मबुद्धिवादिनः नानिवशात् स्वप्रादियदाधान अनुकर्वत्युपभुङ्गते अन्त्यासंचेतन आत्मानास्तीति चास्तीकृतैवमेतेषां फलितेति भावः अथवा यदि ते बुधचेतनः स्याद्वश्यं पुस्तुषार्थं पतेनैव यतो नयतेन पतत नतस्मात् छिद्यकुआदिबदचेतना एवने इति निन्दार्थं प्रयद्भवः ३५ येन विमर्शेति ते यरावः ३६ अथ रामः प्ररयः कामादयस्तैवामर्

72

प्रज्ञादीपशिखायस्य रामस्यैव दृष्टिस्थिता प्रज्वलत्यसमालोक करिणी सधुमोत्तरतः ३५ रज्ज्मांसास्थियं जालि
वहृत्य तितराणि च पदार्थानि भिन्नैर्बुद्धिनास्ति तेषु संचितनः ३५ जलमनुजरातुः रवमनुयाति पुनः पुनः विम
शान्तिन संसारपशवः परिमोहिताः ३६ कथंचित्कचिदेव को दृश्यते विमलाशयः प्रवीपरविचाराही यथायं पयि
मर्दनः ३७ अनुन्नमनुमत्काफलाः सुभागसूच्यः भव्याहिरलालोके सहकारदुमाइव ३८ सम्पद्गुरुजगद्यात्रो
स्वविवेकचमत्कृतिः अस्मिन्मान्यमता वंतरि पृथ्वरुश्यते ३९ सुभागाः सुलभारोहाः फलयल्लव शालिनः जायं
ते तत्त्वोदेषेन तु च दनपादयाः ४० वृत्ताः प्रतिवनसंति नित्यं सफलपखवाः नत्वपूर्वचमत्कारो लवगः सुलभः सदा
४१ ज्योत्स्निवशीताशशिनः सुतरोरिव मंजरी पुष्पादामोदले खवदृशरामाश्चमत्कृतिः ४२ अस्मिन्नुद्दामदोरात्म्ये
वनिर्माणनिर्मिते द्विजेन्द्रादग्धसंसारसरोरुत्पतदुर्लभः ४३ यतते सारसं प्राप्नोयेय शोनि धियो धियः धन्याधुरिस

नः ३७ अनुन्नमः सर्वोक्तस्य चमत्कारेमाधुर्यविशेषोयेषां तथा विधानितत्त्वसात्तात्कारफलानियेषु सहकारदुमा आम्नहृत्ताः
३८ स्वबुद्धिकृतेनैव विवेकनतत्त्वदर्शनयर्थताचमत्कृतिः अस्मिन्निववसितज्ञार्यमिति भावः ३९ सुभागाः सुंदराः देशे सर्वत्र
तिशेषः ४० ४१ अमोदलेखा परिमलपंक्तिः ४२ उद्दामदोरात्म्यं यस्य तथा विधस्य प्राक्कनकर्मणस्तदनुसारिणो विधान
वनिर्माणेन सस्यानिर्मिते रचिते हे द्विजेन्द्राः ४३ सारोविवेकेनात्मलानः ध्यायतीति धियः सदा तत्त्वचिंतनयराः सतोययत

सनां धुरिणः सनां धुरिणः ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३

सम.
७२

२४ २५ २८ ज्ञानं प्रवर्षंते पमास्तत्त्वं ते यमात्रं जायेः नायकाः ज्ञेयाः २७ अनुचानाः अनुचारी द्विषिवदधीतसंगवेशः आनमि
 ताननं विनयेन २८ तदुक्तेरेव प्रपञ्चपत्त्यहोऽस्याद्विभिरहादृशभिः कल्याणोर्वेत्त्याण्योऽशगुणैः शालिनीशोभमाना २९
 वैचार्यस्य मेरेति व्यवस्थापिताः परिनिष्ठिताः वक्रव्याधायस्मिन् सर्वो धर्मार्थतत्त्वबोधसहितं न कल्पनामः अव्यवस्थापि
 तार्थमिति यावत् अतएव द्विवत्समोचितं स्फुटं वक्रवर्ण उदारं उक्तं ब्रह्मशायगर्भं प्रियं हृदयानंदनं आचार्यसंगं पूज्यानां

ति २

नारदो देवपुत्रश्च व्यासश्च मुनिपुंगवः मरीचिरथ दुर्वासा मुनिरांगिरसस्तथा २४ क्रतुः पुलहः पुलहः शरलो मामु
 नीश्वरः वात्स्यायिनो भरद्वाजा बल्मीकिर्नृपुंगवः २५ उदालको नचीकश्च शर्मा श्रवणस्तथा २६ एते चान्ये च
 बहवो वेदवेदांगपारगाः ज्ञातसे यामहात्मानः संस्थितास्तत्र नायकाः २७ वशिष्ठविज्या मित्राभ्यां हसंत नारदादयः
 इदमनुचरन् नृचानारामे मानमिता ननं २८ अत्रावत् कुनोरण्यकल्याणगुणशालिनी चासुक्ता परमेादारो वेराग्यर
 सगभिणी २९ परिनिष्ठितं वक्रवर्णं सर्वो धर्मवितं स्फुटं उदारं प्रियमर्थं हिनयिह लभयिस्फुटं ३० अभिव्यक्तपद
 मसं स्पष्टं च नुस्मिन् करोति राघवे प्रोक्तं वचः कस्य न विस्मय ३१ शतोदकतमस्यैव सर्वोदारचमत्कृतिः ईप्सिता
 धीर्पणोकांतदत्ता भवति भारती ३२ कुमारत्वाविना कस्य विवेकफलशालिनी परं विकाशमायानि प्रसाशरलतातता ३३

द ३

अहं उचितं प्रविहृतं चित्रं चां च न्यप्रयुक्तो बभूव्यं स्फुटमर्थतः ३० अभिव्यक्तानि व्याकरपरिणो धितानि यदानियस्मिन् इहं
 हितं स्थलं यस्मादिदं धरेत् तं नुस्मिन् तस्मात्तत्त्वं प्रयुक्तं संतोषवत् ३१ सर्वे भ्यावक्तव्यः सर्वा शेषिचा उदारा उक्तार्थचैक्येति
 सहृदया स्वादनीयं सौख्यं यस्या कथा अतएव ईप्सितस्याभिप्रेतस्यार्थस्यार्थे बोधेन एकांतिदत्तानि यमेन समर्थी भारती
 वाणी वाग्मि शतादपि युग्यं सुमुख्यं तमेव विवाकसंस्फूर्तिमायाति न सर्वेषां पंचमी विभक्तेः शतादिभज्यानि ईति बुतमय
 निर्वोक्तान्तरप्रत्ययात्सर्वीदरे नोपपत्तिः ३२ प्रसाशर इव सत्त्वार्थनोदनी प्रसाशरः स इव लतावल्ली विकाशं विचारं वेराग्य

अव्यवस्थाप्यं मयपयं शरारं योदिव्यसं ३३

म २

वा.टी.
वै. ७.
७३
२४

इह सांप्रतं नास्ति प्रादु. रसः. अये च न भावी ४५ राम मनोरथसंयत्ने खस्य कर्त्तव्यतां तस्मिंशं सेनेनोत्तमाधिकार प्राप्तिरव्यापन
मुखेनोत्कान्तदुषे चाणे दोषमाहुः सकलेति सकललोकानां सर्वजनानां च मत्कृतिगुणशीलविनयादिभिः समुचितप्रह
यै हस्योद्गारेण चानंदस्तत्कारिणो राघवचेतसोऽप्य भिमतंतत्त्वजिज्ञासा लक्षणमनोरथो यदि नो फलति अस्मदापि

73

नशनेण समोत्तीहरणे लोकेषु कश्चन विवेकवान् दारात्मानभावी चेति नो मतिः ४५ सकललोकचमत्क
निकारिणोऽप्यभिमतं यदि राघवचेतसः फलति नो तदिमेव धमेव हि स्फुटतरं मुनयो हतबुद्धयः ॥ ४६ ॥ इति
श्रीमद्वाल्मीकिविरचिते महाभारतमायणे देवदुतोक्ते द्वाविंशत्सहस्रां संहितायां मे सोपायवैराग्यप्रकरणे न
मध्यममहोत्तरसंमेलनं नाम त्रयस्त्रिंशत्तमः सर्गः ॥ ३३ ॥ वैराग्यप्रकरणं संपूर्णं ॥ मुनिं नमः ॥ ७ ॥ ०
इदं पुस्तकं लिखितं रामनक्षत्राक्षणेन तुलावाद्यमध्ये सरस्वतीतीर्थे ॥ १ ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ मुने ॥

ज्ञोयदेशेनेति शेषः नो इति न जयपर्यायो निपातः तर्हि न बुद्धयोर्बुद्धयः अभिज्ञता निष्कलैव स्वादिति भावः तस्मादवश्य
मुपदेशमिति सिद्धं ॥ ४६ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्य रामचंद्रसरस्वती प्रह्लादादयः प्रसिद्धा श्रीमद्वाल्मीकिविरचिते श्रीमद्भारतमायणे देवदुतोक्ते द्वाविंशत्सहस्रां संहितायां मे सोपायवैराग्यप्रकरणे न
मध्यममहोत्तरसंमेलनं नाम त्रयस्त्रिंशत्तमः सर्गः ॥ ३३ ॥ वैराग्यप्रकरणं संपूर्णं ॥ मुनिं नमः ॥ ७ ॥ ०

स्ति प्रज्ञमः सर्गः ॥ ३३ ॥ ०

राम.
७३॥

unpaid
at 62 comp.
Dec No 109

900

900

2

74